

**МІНІСТЕРСТВО АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ
ТА ПРОДОВОЛЬСТВА УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
АГРОЕКОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

На правах рукопису

ЯРЕМОВА Марина Іванівна

338.43:65.012.8:631.11

**ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ**

**Спеціальність 08.00.04 – економіка та управління підприємствами
(за видами економічної діяльності)**

**Дисертація
на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук**

**Науковий керівник:
кандидат економічних
наук, доцент
Ткачук Василь Іванович**

Житомир – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ	10
1.1. Категоріальний апарат економічної безпеки підприємств	10
1.2. Чинники формування економічної безпеки підприємств	22
1.3. Методичні засади оцінки економічної безпеки підприємств	28
Висновки до Розділу 1	43
РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ	46
2.1. Сучасний стан розвитку сільськогосподарських підприємств	46
2.2. Оцінка економічної безпеки сільськогосподарських підприємств	62
2.3. Проблеми формування економічної безпеки сільськогосподарських підприємств	85
Висновки до Розділу 2	102
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ ЗМІЦНЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ	105
3.1. Стратегічні напрями формування економічної безпеки сільськогосподарських підприємств	105
3.2. Удосконалення інформаційного забезпечення економічної безпеки сільськогосподарських підприємств	116
3.3. Інтеграційні процеси як напрям підвищення рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств	127
3.4. Оптимізація складових економічної безпеки сільськогосподарських підприємств	137
Висновки до Розділу 3	151
ВИСНОВКИ	154
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	158
ДОДАТКИ	177

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Ризиковий характер підприємницької діяльності та підвищення рівня конкурентної боротьби визначають необхідність формування економічної безпеки суб'єктів господарювання. Зазначена проблема є особливо актуальною для сільськогосподарських підприємств, з огляду на підвищену ризикованість їх діяльності, що пов'язано із природно-кліматичним фактором та використанням землі як основного засобу виробництва. Наявність ряду невирішених проблем, зокрема нестача власних коштів для забезпечення розширеного відтворення виробництва, неефективне використання ресурсного потенціалу, низький рівень кваліфікації управлінського персоналу, не дозволяють більшості сільськогосподарським підприємствам підтримувати високий рівень економічної безпеки. Водночас, підприємство функціонує як відкрита система у зовнішньому середовищі, що характеризується нестабільністю та складною динамікою його чинників. Вищезазначене викликає необхідність формування економічної безпеки сільськогосподарських підприємств, що підвищує їх спроможність ефективно нейтралізувати або попереджувати виникнення різного роду загроз стійкості підприємств до впливу негативних чинників зовнішнього та внутрішнього середовища. Дотримання економічної безпеки дасть змогу захистити сільськогосподарські підприємства від дії деструктивних впливів, створити сприятливі умови для їх ефективного функціонування та розвитку.

У вітчизняній науковій літературі питанням економічної безпеки приділяється недостатньо уваги, чим і пояснюється незначна кількість наукових праць. Серед останніх досліджень варто відзначити роботи таких дослідників: Л. Абалкін, О. Ареф'єва, Т. Васильців, О. Грунін, Л. Донець, М. Єрмошенко, Т. Іванюта, С. Ільяшенко, О. Кириченко, Д. Ковальов, Г. Козаченко, Т. Кузенко, Н. Лоханова, О. Ляшенко, Є. Олейникова,

І. Плетнікова, Н. Подлужна, В. Пономарьов, В. Сенчагова, Т. Сухорукова, В. Тамбовцев, А. Турило, В. Шликов, В. Ярочкін та ін. Проте проблеми формування та зміцнення економічної безпеки потребують більш детального дослідження у теоретичному та прикладних аспектах. Недостатньо вивченими залишаються питання методики оцінки економічної безпеки сільськогосподарських підприємств з урахуванням галузевих особливостей, що обумовило доцільність проведення дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане автором відповідно до плану науково-дослідних робіт Науково-навчального інституту економіки та агробізнесу Житомирського національного агроекологічного університету за темою: «Розробити та обґрунтувати стратегічні напрями і пріоритети формування конкурентоспроможного аграрного сектора економіки Північно-Західного регіону України» (номер державної реєстрації 0110U002406). Автором розроблено основні стратегічні напрями формування економічної безпеки сільськогосподарських підприємств на основі ідентифікації сучасного рівня їх безпеки та виявлення тенденцій її підвищення.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є обґрунтування теоретичних, методичних та прикладних аспектів щодо формування та підтримки економічної безпеки сільськогосподарських підприємств. Досягнення поставленої мети у дисертаційному дослідженні зумовило вирішення таких завдань:

- уточнити зміст поняття «економічна безпека сільськогосподарських підприємств»;
- виявити та систематизувати складові економічної безпеки сільськогосподарських підприємств з урахуванням їх галузевої специфіки;
- розробити методичний інструментарій діагностики економічної безпеки сільськогосподарських підприємств із застосуванням адаптованого програмного забезпечення;

- ідентифікувати основні проблеми та стримуючі чинники процесу підвищення рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств;
- удосконалити пропозиції щодо впровадження організаційно-економічного механізму формування економічної безпеки сільськогосподарських підприємств;
- обґрунтувати доцільність організації діяльності сільськогосподарських підприємств на кооперативних засадах з метою зміцнення їх економічної безпеки;
- розробити економіко-математичну модель оптимізації рівня економічної безпеки підприємств та її визначальних складових.

Об'єктом дослідження є процес формування економічної безпеки сільськогосподарських підприємств та його особливості в умовах мінливого ринкового середовища. *Предметом дослідження* є сукупність теоретичних, методичних та практичних засад формування економічної безпеки сільськогосподарських підприємств.

Методи дослідження. Теоретичною та методологічною основою дисертаційного дослідження є системний підхід до вивчення економічних об'єктів, процесів та явищ. У процесі дослідження використано *абстрактно-логічний метод* (при формулюванні змісту поняття «економічна безпека сільськогосподарських підприємств», виявленні основних чинників, загроз та можливостей у процесі формування економічної безпеки); *економіко-статистичний метод* та його прийоми – порівняння, графічний, середні та відносні величини (при оцінці сучасного стану розвитку сільськогосподарських підприємств та ефективності їх функціонування); *метод кореляційно-регресійного аналізу* із використанням відповідної комп'ютерної програми (при встановленні тісноти зв'язку між рівнем економічної безпеки, її складових та економічною ефективністю діяльності сільськогосподарських підприємств); *монографічний метод* (при вивченні економічної безпеки окремих сільськогосподарських підприємств); *метод*

соціометричного опитування (при ідентифікації проблем, що стримують процес підвищення рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств та обґрунтуванні доцільності участі сільськогосподарських підприємств у обслуговуючих кооперативах); *метод експертного оцінювання* (при визначенні вагомості складових економічної безпеки сільськогосподарських підприємств); *SWOT-аналіз* (при узагальненні основних проблем розвитку сільськогосподарських підприємств та загроз їх економічній безпеці); *метод економіко-математичного моделювання* (при оптимізації складових економічної безпеки підприємств) та ін.

Інформаційна база дослідження. У процесі дисертаційного дослідження використовувались законодавчі та нормативні акти України, офіційні матеріали Міністерства аграрної політики та продовольства України, Головного управління агропромислового розвитку Житомирської обласної державної адміністрації, Управління земельними ресурсами Житомирської області, Головного управління статистики в Житомирській області, фінансова звітність сільськогосподарських підприємств Житомирської області, наукова література за темою дослідження, інформаційні ресурси із всесвітньої комп'ютерної мережі "Internet", результати власних досліджень автора тощо.

Наукова новизна одержаних результатів. Результати дослідження, що виносяться на захист та визначають наукову новизну, полягають у наступному:

вперше:

- запропоновано методичний підхід до організації моніторингу економічної безпеки сільськогосподарських підприємств на основі використання спеціалізованого програмного забезпечення, що передбачає збір та акумуляцію оперативної вхідної інформації, обчислення часткових та інтегрального коефіцієнтів економічної безпеки, виявлення внутрішніх резервів підвищення її рівня;

удосконалено:

- трактування змісту поняття «економічна безпека сільськогосподарських підприємств», в якому, на відміну від існуючих, увагу акцентовано на виокремленні стійкості до внутрішніх та зовнішніх загроз, здатності підприємств забезпечувати реалізацію власних економічних інтересів, ефективно функціонувати та розвиватися в умовах невизначеності та господарських ризиків;
- ідентифікацію функціональних складових економічної безпеки сільськогосподарських підприємств, під якими, відповідно до галузевих особливостей, слід розуміти фінансову, кадрову, ресурсно-технічну, виробничу, збутову та екологічну безпеку, що в системному взаємодоповненні формують його економічну безпеку;
- пропозиції щодо впровадження організаційно-економічного механізму формування економічної безпеки сільськогосподарських підприємств на основі аналізу поточного рівня функціональних складових та інтегрального коефіцієнта економічної безпеки, а також врахування ймовірних (перспективних) результатів імплементації альтернативних стратегій;

дістали подальшого розвитку:

- систематизація проблем розвитку аграрного сектора, що перешкоджають підвищенню рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств, до основних з яких віднесено нестачу власних коштів для забезпечення розширеного відтворення виробництва, неефективне використання ресурсного потенціалу та низький рівень цінової конкурентоспроможності підприємств;
- доведення можливості вирішення проблем функціонування та підвищення економічної безпеки сільськогосподарських підприємств шляхом вступу до обслуговуючих кооперативів, спеціалізованих на матеріально-технічному забезпеченні, наданні інформаційно-

консультаційних, виробничих та маркетингових послуг, промисловій переробці сільськогосподарської продукції.

- обґрунтування доцільності використання детермінованої та стохастичної моделей економічної безпеки підприємства на основі розрахунку потенційного інтегрального її показника та оптимального рівня фінансової, кадрової, ресурсно-технічної, виробничої, екологічної та збутової складових економічної безпеки.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у науковому обґрунтуванні заходів зміцнення економічної безпеки сільськогосподарських підприємств.

Результати дисертаційного дослідження впроваджуються Головним управлінням агропромислового розвитку Житомирської обласної державної адміністрації при розробці галузевих регіональних програм Житомирської області (довідка № 498/8 від 24.02.2012 р.). Запропонована оцінка економічної безпеки сільськогосподарських підприємств із застосуванням відповідного програмного забезпечення використовується на базі Романівської районної державної адміністрації Житомирської області (довідка № 538 від 27.02.2012 р.). Прийнято до впровадження рекомендації автора щодо зміцнення економічної безпеки СТОВ «Печанівське» на основі виявлення основних проблем його функціонування (довідка № 35 від 05.03.2012 р.). Теоретичні узагальнення та практичні рекомендації щодо формування оцінки економічної безпеки сільськогосподарських підприємств використовуються у Житомирському національному агроекологічному університеті при викладанні дисциплін «Економічна діагностика», «Підприємництво», «Економіка і підприємництво», «Економіка та організація діяльності фірми» для підготовки студентів економічних спеціальностей (довідка № 423 від 06.03.2012 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є особистою розробкою автора. Висновки отримані на основі узагальнення практичного і

теоретичного матеріалу. Розроблені рекомендації викладені в наукових працях.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення та результати дослідження пройшли апробацію на наступних конференціях: Всеукраїнській науково-практичній конференції, присвяченій 10-річчю факультету аграрного менеджменту «Розвиток агробізнесу в Україні: проблеми, пріоритети, перспективи» (м. Житомир, 2010); Міжнародній науково-практичній конференції «Зрівноважений розвиток регіонів в умовах глобалізації» (м. Житомир, 2010); II науково-практичному семінарі з міжнародною участю «Економічна безпека держави і науково-технологічні аспекти її забезпечення» (м. Київ, 2010); конференції молодих вчених-економістів «Стратегічні напрями і пріоритети формування конкурентоспроможності аграрного сектора» (м. Житомир, 2011); VII міжфакультетській науково-практичній конференції молодих вчених «Формування стратегії розвитку аграрного сектора регіону» (м. Житомир, 2011); VII міжнародній науково-практичній конференції «Ключові питання в сучасній науці – 2011» (м. Софія, 2011); Всеукраїнській науково-практичній конференції другого туру «Україна: Схід-Захід – проблеми сталого розвитку» (м. Львів, 2011).

Публікації. Результати досліджень опубліковано в 12 наукових працях, обсягом 2,29 у д. а., в тому числі 5 – у фахових виданнях, обсягом 1,30 у д. а., 7 – в інших виданнях, обсягом 0,99 у д. а.

Обсяг і структура дисертаційної роботи. Текст дисертаційної роботи викладений на 157 сторінках комп'ютерного тексту та складається зі вступу, трьох розділів, висновків, 13 додатків, списку використаної літератури із 172 найменувань, 47 таблиць та 43 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

1.1. Категоріальний апарат економічної безпеки підприємств

Поняття «безпека» є загально історичним та загальносоціальним і має визначальне значення для існування як особистості, так і соціальних спільнот будь-якого рівня. Встановлено, що потреба у безпеці належить до першочергових, основних мотивів діяльності [22, с.10]. Поняття «безпека» почали використовувати ще в XVII ст. Вона означала відсутність небезпеки, збереженість та надійність. У 40-50 рр. XX ст. теорія класичного реалізму стала підґрунтям парадигми національної безпеки, появи терміну «національні інтереси», з'явився погляд на забезпечення безпеки держави шляхом захисту її національних інтересів. У 60-х рр. XX ст. науковці визнали, що окрім держав на міжнародній арені існують інші впливові суб'єкти, діяльність яких відіграє важливу роль у забезпеченні регіональної та міжнародної безпеки. Використання ідей марксизму у 70-х рр. XX ст. стало підґрунтям виникнення глобальної безпеки, забезпечення якої спиралося на експлуатацію слабких держав сильними шляхом контролю над корисними ресурсами. За часи соціального конструктивізму у 90-х рр. XX ст. з'явилася універсальна безпека. Її прихильники почали ставити питання про природу безпеки в світі, поглиблення досліджень у галузі безпеки, започаткували появу терміну «безпека людини» та висунули ідеї про те, що думки громадян країни про безпеку можуть не збігатися з думками державотворців [90, с. 210].

Згідно тлумачного словника за редакцією А. Грицанова поняття «безпека» відображає стан захищеності від несприятливих, небажаних і

шкідливих для нормального функціонування тієї чи іншої системи, її прогресивного розвитку загроз та їх можливих наслідків [100]. Термін «безпека» широко вживається практично в усіх життєво важливих сферах людської діяльності. Існує значна кількість критеріальних ознак виокремлення тих чи інших видів безпеки (рис. 1.1).

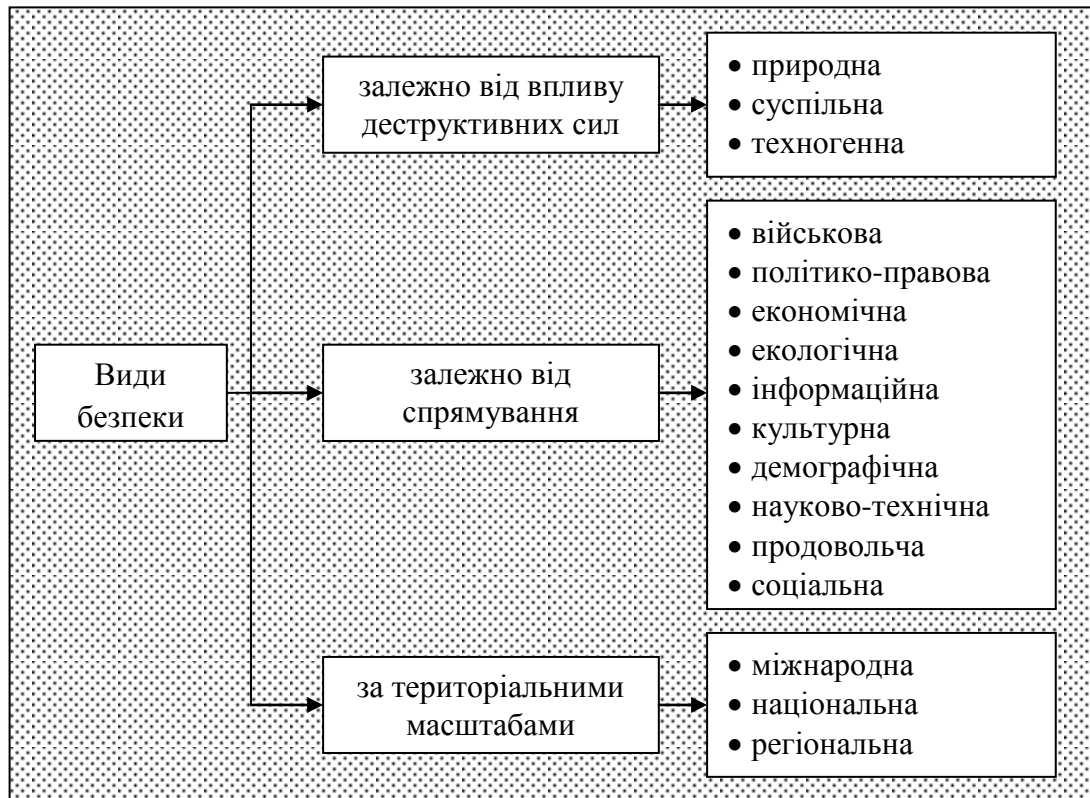

Рис. 1.1. Основні класифікаційні ознаки безпеки

Джерело: власні дослідження.

Особливе місце серед них належить економічній безпеці, оскільки із нею прямо пов'язані процеси формування та розвитку економічних систем. Вперше в Україні на законодавчому рівні проблема економічної безпеки розглядалася після розпаду СРСР, коли утворилися нові незалежні держави, які в 1990-тих рр. ХХ ст. були не здатними захищати свої інтереси. Важливим правовим актом, який визначає політику у сфері забезпечення економічної безпеки держави, є «Концепція (основа державної політики) національної безпеки України», що затверджена Верховною Радою України

16 січня 1997 р. [120]. У даній концепції визначено сутність поняття «національна безпека», виявлено її об'єкти та принципи забезпечення, виділено пріоритетні національні інтереси країни, ідентифіковано основні загрози національній безпеці та обґрунтовано напрями державної політики національної безпеки України.

Початковим етапом розробки науково-теоретичних проблем національної безпеки, у тому числі економічної безпеки держави, був Указ Президента України та Закон України «Про Раду національної безпеки України» від 5 березня 1998 р., в якому визначено правові організації та діяльність Ради національної безпеки і оборони України, її склад, структуру та функції [123]. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. містить основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності [122]. Подано визначення термінів «національна безпека», «національні інтереси», «загрози національній безпеці»; визначено правову основу національної безпеки, її об'єкти, суб'єкти, функції та принципи; удосконалено основні напрями державної політики з питань національної безпеки. Ґрунтовніше стратегічні цілі, завдання, механізми забезпечення життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави висвітлено у «Стратегії національної безпеки України» від 2 лютого 2007 р., в яких зазначено, що розвиток країни вимагає її визначеності у стратегічних пріоритетах і цілях, які відповідають сучасним загрозам [125]. Визначено принципи, пріоритетні цілі, завдання та механізми забезпечення життєво важливих інтересів особи, суспільства, держави від зовнішніх та внутрішніх загроз; конкретизовано засади політики держави у сфері національної безпеки.

Над питаннями економічної безпеки працює Національний інститут стратегічних досліджень та Національний інститут українсько-російських відносин, які підпорядковані Раді національної безпеки і оборони України. Наказом Міністерства економіки України від 2 березня 2007 р. «Про

затвердження методики розрахунку рівня економічної безпеки України» визначено специфічний понятійний апарат, у якому термін «економічна безпека» визначається як такий стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз і здатний задовольняти потреби особи, суспільства та держави; розроблено методику розрахунку рівня економічної безпеки України [116].

Загальновідомо, що економічна безпека проявляється як на рівні держави, так і на рівні регіону, галузі й окремого підприємства. Ієрархічну структуру економічної безпеки можна представити як систему, що включає підсистеми, які мають комплементарний характер взаємозв'язку (рис. 1.2).

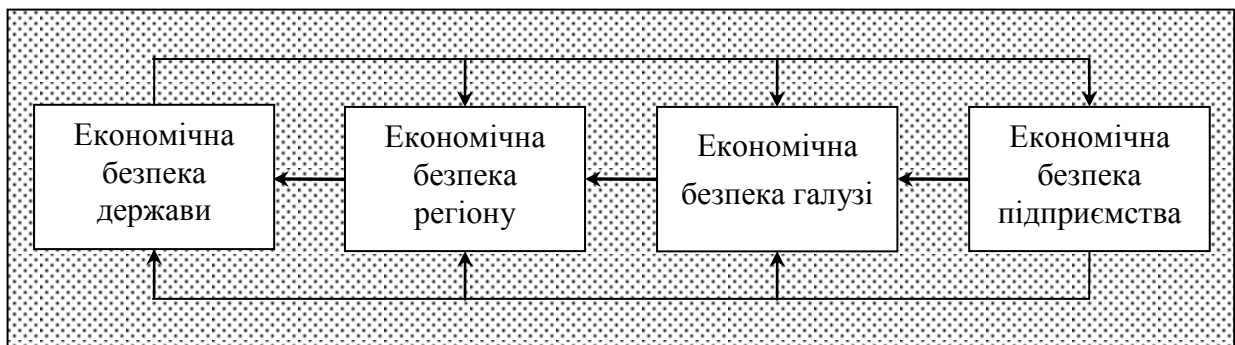

Рис. 1.2. Ієрархічна структура економічної безпеки

Джерело: власні дослідження.

Спостерігається пряма залежність між рівнем розвитку національної економіки та економічної безпеки країни загалом. Запорукою економічної безпеки держави є формування економічної безпеки на рівні кожного регіону та галузі, що має на меті забезпечення захисту особистості й окремих соціальних груп від небезпек і підтримка їх економічної стійкості. Отже, економічна безпека підсистем нижчого рівня ієрархії є необхідною умовою для її забезпечення у системах вищого рівня. Тобто, національна економіка не зможе набути ознак стабільності за умови низького рівня економічної безпеки елементів мікрорівня. Це означає, що економічна безпека

підприємства є базовим елементом захисту національної економіки та забезпечення високого рівня економічної безпеки держави в цілому.

Термін «економічна безпека підприємства» часто ототожнюється із захистом інформації [168, с. 6]. Однак це поняття значно ширше (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

**Основні підходи до визначення поняття
«економічна безпека підприємства»**

Підхід	Автор	Трактування
Правовий	Мочерний С. Шликов В.	Стан захищеності життєво важливих інтересів підприємства, компанії від мафіозно-тіньових структур, нечесної конкуренції, некомпетентних рішень, недосконалих законів, а також здатність протистояти цим загрозам і реалізувати внутрішні цілі [78]
Конкурентний	Белокуров В. Гаврилова О. Раздина Є.	Наявність конкурентних переваг, зумовлених відповідністю матеріального, фінансового, кадрового, техніко-технологічного потенціалів і організаційної структури підприємства його стратегічним цілям і завданням [7]
Захист від негативних впливів зовнішнього середовища	Ковальов Д. Сухорукова Т.	Захищеність діяльності підприємства від негативних впливів зовнішнього середовища, а також здатність швидко усунути різноманітні загрози чи пристосуватися до існуючих умов, котрі не позначаються негативно на його діяльності [57]
Захист економічних інтересів	Козаченко Г. Пономарьов В. Ляшенко О.	Міра гармонізації в часі і просторі економічних інтересів підприємства з інтересами пов'язаних з ним суб'єктів навколишнього середовища, які діють поза межами підприємства [59]
Ресурсно-функціональний	Олейнікова Є. Кірієнко А. Кузенко Т. Ілляшенко О.	Стан найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів для подолання загроз і забезпечення стабільного функціонування підприємства тепер і в майбутньому [83]

Джерело: власні дослідження.

Прихильники правового підходу зміст досліджуваного поняття пов'язують із захистом інтересів підприємства від мафіозно-тіньових структур, нечесної конкуренції, некомпетентних рішень, недосконалих законів [96; 163]. Однак, у наведеному визначенні, на нашу думку,

недостатньо конкретизовані саме економічні аспекти безпеки суб'єктів господарювання. Конкурентний підхід виділяє наявність конкурентних переваг та їх відповідність стратегічним цілям підприємства [10]. Інші автори підкреслюють визначальний вплив зовнішнього середовища на економічну безпеку підприємств [70, с. 48; 74, с. 87; 114, с.8].

Найбільш поширеним підходом є ресурсно-функціональний. Його прихильники вважають, що економічна безпека являє собою ефективну діяльність підприємства, що є основною передумовою його стійкого розвитку та розглядають її як стан ефективного використання ресурсів, який дозволить протистояти внутрішнім та зовнішнім загрозам, забезпечить тривале виживання та розвиток підприємства [101, с.138; 68, с. 6; 85, с. 7; 44].

У зарубіжній літературі науку про економічну безпеку підприємства називають екосекент (від «*ecosecent*» – *economic security of enterprise*) і визначають як економічний стан підприємства, сталий по відношенню до внутрішніх і зовнішніх змін фінансово-господарської діяльності, не пов'язаний з форс-мажорними обставинами. Згідно цього визначення, економічна безпека підприємства передбачає незмінність стосовно зовнішніх та внутрішніх факторів, тоді як у даному випадку краще говорити не про сталість, а про стійкість [109].

Останнім часом поняття «економічна безпека підприємства» розглядається як система створення механізму мобілізації й оптимального управління корпоративними ресурсами підприємства з метою максимально ефективного їх використання та забезпечення стійкого функціонування, його активної протидії будь-яким негативним впливам на свою економічну безпеку [56]. Таке розуміння показує, що підприємства, знаходячись в умовах непередбачуваності приймають ризикові рішення та прагнуть запобігти, послабити існуючі загрози і досягти поставлених цілей.

Отже, кожен із наведених підходів тлумачення поняття «Економічна безпека» має свої переваги та недоліки і, тому, потребує конкретизації

шляхом врахування галузевих особливостей об'єкту дослідження. Уваги заслуговує галузь сільського господарства, оскільки від рівня її розвитку залежить, передусім, забезпечення продовольчої безпеки держави, ефективне функціонування переробної промисловості, поповнення державного бюджету валютними надходженням від реалізації сільськогосподарської продукції на світовому ринку тощо.

Сільськогосподарські підприємства змушені функціонувати в умовах непередбачуваності та невизначеності. Насамперед, це зумовлено нестабільністю інфраструктури аграрних ринків, диспаритетом цін, залежністю виробництва від природних умов, що робить його ризиковим. Також істотними характеристиками діяльності виробників продукції є обмеженість землі як основного фактора виробництва, сезонний характер виробництва. Все це обумовлює необхідність формування економічної безпеки сільськогосподарських підприємств. Враховуючи вищезазначене, поняття «економічна безпека сільськогосподарського підприємства» пропонується розглядати як такий стан підприємства, що характеризується стійкістю до внутрішніх і зовнішніх загроз, їх здатністю забезпечувати реалізацію власних економічних інтересів, ефективно функціонувати та розвиватися в умовах невизначеності та господарських ризиків.

Керівництву підприємства необхідно ефективно управляти ресурсами для забезпечення певного резерву стійкості та адекватної реакції на зміни внутрішнього та зовнішнього середовища [145]. Однак, джерелами деструктивних впливів на економічну безпеку є дії окремих суб'єктів господарювання (органів державної влади, конкурентів, постачальників, посередники, фінансово-кредитних установ та ін.); збіг об'єктивних обставин (стан фінансової кон'юнктури на ринку даного підприємства, наукові відкриття та технологічні розробки, несприятливі кліматичні умови, форс-мажорні обставини тощо). Тому, зміцнення економічної безпеки підприємства також потребує розробки адекватного інструментарію впливу на вищезгадані зовнішні та внутрішні чинники.

Основною метою формування економічної безпеки сільськогосподарських підприємств є реалізація їх інтересів, забезпечення ефективного функціонування та високого потенціалу на перспективу. Суб'єктами економічної безпеки підприємств є ті особи, підрозділи, що займаються забезпеченням її належного рівня. Об'єктами економічної безпеки сільськогосподарських підприємств є види діяльності підприємства (виробнича, збутова) та його ресурси (фінансові, кадрові, земельні, матеріально-технічні).

Необхідність зміцнення рівня безпеки сільськогосподарських підприємств обумовлюється такими основними завданнями: ідентифікація загроз безпеці; усунення загроз, яким підприємство не може протистояти; проектування можливих загроз та заходів щодо їх запобігання; адекватне та вчасне реагування на зміни зовнішнього та внутрішнього середовища.

Функціональні складові економічної безпеки на різних рівнях економіки є різними. Зокрема, на державному рівні виділяють силову (спроможність диктувати умови на міжнародному рівні), екологічну (пріоритетність концепції сталого розвитку), науково-технологічну (сировинний придаток країни), політико-правова (формування правових механізмів). Основними складовими на регіональному рівні є соціальна, науково-технологічна, екологічна, фінансова, правова [35, с. 76].

У сучасній економічній літературі існує різна класифікація складових економічної безпеки, які різняться критеріями розподілу. Так, С. Покропивний пропонує виділяти фінансову, інтелектуальну й кадрову, техніко-технологічну, політико-правову, інформаційну, екологічну та силову складові [37, с. 404]. Окрім зазначених складових професор С.Ільшенко додає ринкову та інтерфейсну [53].

Спираючись на результати дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців, розроблено власну класифікацію, що відображає специфіку діяльності сільськогосподарських підприємств (рис.1.3).

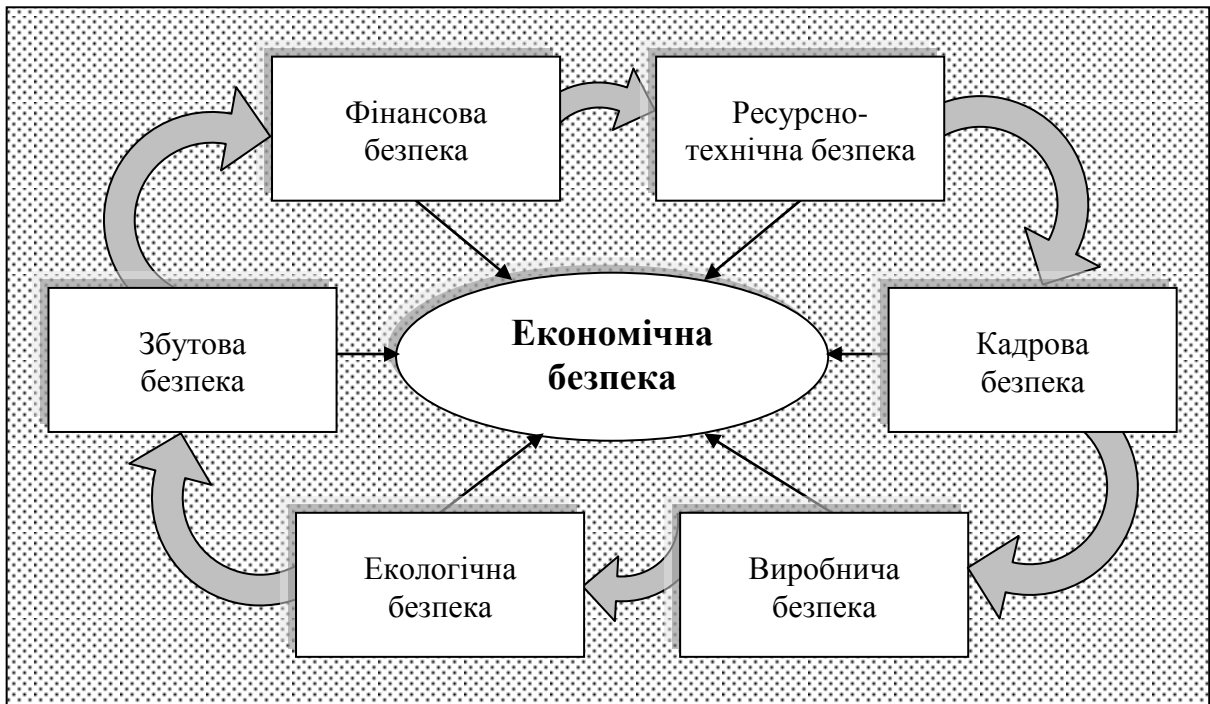

Рис. 1.3. Структура економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

Джерело: власні дослідження.

Найважливішим компонентом економічної безпеки суб'єктів господарювання є фінансова складова, яку слід розглядати як матеріальну основу всіх інших складових. Фінансові результати та фінансовий стан підприємства характеризують його спроможність пристосуватися до змін зовнішнього середовища та адаптуватися до існуючого ринкового механізму.

Поточний рівень забезпечення економічної безпеки за фінансовою складовою оцінюється на підставі аналізу і оцінювання результатів здійснення фінансово-господарської діяльності підприємства та відображає забезпеченість підприємства власними фінансовими ресурсами. Кадрова складова визначається, насамперед, наявним професійним складом персоналу, ефективністю його роботи та вмінням запобігати загрозам економічній безпеці суб'єктів господарювання. Ресурсно-технічне забезпечення підприємства визначається рівнем забезпеченості сировиною, матеріалами, технікою, а також ефективністю їх використання. Виробнича

безпека відповідає за налагодженість технологічного процесу, його безперервність та ефективність. Серед її елементів ключову роль відіграє обсяг капіталовкладень, які є базою розширеного відтворення та розвитку підприємства у майбутньому, а також впровадження різноманітних проектів на інноваційній основі. Важливість виокремлення екологічної складової у контексті дослідження галузі сільського господарства пояснюється тим, що земля виступає основним фактором виробництва та істотно впливає на результати агробізнесу. Стратегічним завданням екологічної безпеки сільськогосподарських підприємств має стати екологічно безпечна система землеробства, дотримання екологічно безпечного використання земель та екологічно збалансоване ведення господарської діяльності, що полягає у мінімальному використанні хімічних речовин (добрив, пестицидів), дотриманні норм щодо зберігання відходів від тварин, науковому обґрунтуванні норм використання хімічних речовин та їх зберіганні тощо. Усе це дозволить підвищити продуктивність земельних ресурсів та збільшити обсяги виробництва, виростити екологічно безпечну продукцію та отримати високоякісну й конкурентоспроможну сільськогосподарську продукцію як на внутрішньому, так і на світових ринках. Збутова складова відображає ступінь відповідності внутрішніх можливостей підприємства зовнішнім, які складаються в ринковому середовищі.

Важливим елементом організації ефективної діяльності підприємства є розробка принципів формування його економічної безпеки. Принцип – основне вихідне положення будь-якої наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку тощо; принцип – правило, покладене в основу діяльності будь-якої організації, товариства тощо [107]. Тобто при формуванні системи економічної безпеки сільськогосподарського підприємства необхідно керуватися відповідними принципами (рис. 1.4).

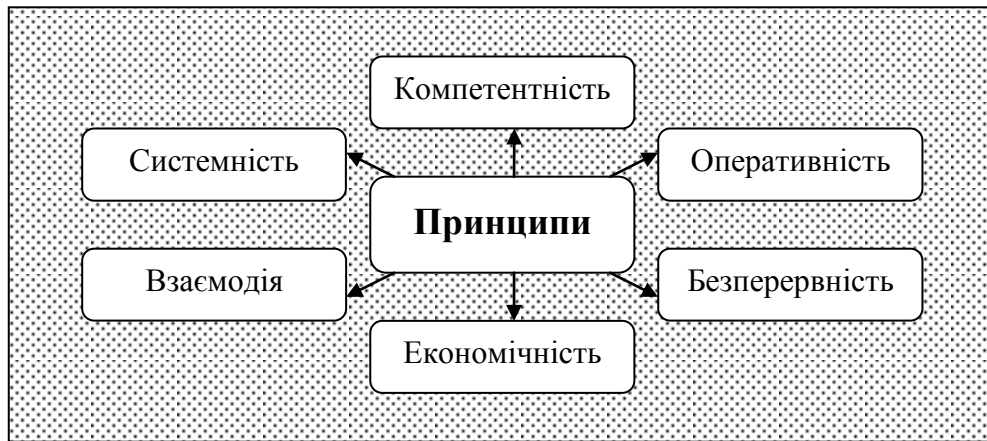

Рис. 1.4. Принципи управління економічно безпекою сільськогосподарських підприємств

Джерело: власні дослідження.

Підвищення ефективності роботи підприємства можливе за рахунок налагодження зв'язків та взаємодія його підрозділів. Системність передбачає оцінку всієї виробничо-господарської діяльності підприємства як єдиної системи. Надзвичайно важливою для високого рівня економічної безпеки підприємств є компетентність відповідних працівників, їх оперативність у виявленні та локалізації загроз економічній безпеці. Дотримання принципу безперервності передбачає постійний моніторинг рівня економічної безпеки, а принцип економності – економічну доцільність витрат коштів на моніторинг економічної безпеки та заходи щодо її підвищення.

Для забезпечення належного рівня економічної безпеки суб'єктів господарювання рекомендується використовувати такі засоби:

- фінансові (без яких неможливе формування економічної безпеки, функціонування та розвиток підприємства);
- кадрові (персонал, що займається питаннями економічної безпеки, його досвід та професійність; залучення висококваліфікованих працівників);
- правові (розробка правових актів з питань створення, функціонування підприємства та підтримки його економічної безпеки);

- технічні (охороно-пожежні системи);
- інформаційні (комп'ютери, інформаційна продукція, захисні мережі);
- організаційні (створення спеціалізованих підрозділів, організацій, що допомагають забезпечувати економічну безпеку, надавати відповідні консультації) [78, с. 43].

Дослідники, з метою забезпечення стабільної роботи підприємств та попередження кризових ситуацій, пропонують створювати спеціальні служби економічної безпеки на підприємстві [135, 26, 35]. Вони вважають, що формування економічної безпеки залежить від розмірів підприємства та його можливостей. Як правило, підприємства малого бізнесу використовують послуги зовнішніх спеціалізованих установ (консалтингових, охоронних, детективних тощо). Середнім підприємствам доцільно застосовувати комбіновану систему економічної безпеки, спираючись на можливості і власні ресурси та, в міру необхідності, залучаючи потенціал зовнішніх організацій. Великим підприємствам рекомендовано створювати повноцінну систему економічної безпеки з власною службою та потужними ресурсами. Головна мета такої служби – постійна готовність до подолання кризової ситуації та протидія зовнішнім і внутрішнім загрозам [135].

Створення окремого відділу економічної безпеки у сільськогосподарських підприємствах зазвичай оцінюється як економічно недоцільне, оскільки вимагає додаткових витрат. Тому функції моніторингу економічної безпеки та обґрунтування заходів щодо її підвищення покладаються на головного економіста або керівника підприємства. Основним їх завданням у даній сфері є вчасне виявлення та ліквідація джерел загроз, розробка заходів з мінімізації їх впливу на функціонування підприємств.

Таким чином, економічна безпека сільськогосподарських підприємств є головною умовою ефективної їх діяльності та розвитку аграрного сектору. Водночас, економічна безпека суб'єкта господарювання належить до

основоформуючих елементів захисту національної економіки та підтримки високого рівня економічної безпеки держави в цілому. Для її забезпечення необхідно враховувати ймовірність реалізації будь-яких небезпек діяльності підприємства, які належать до факторів його економічної безпеки. Це обумовлює потребу в ідентифікації та класифікації факторів, що впливають на рівень економічної безпеки сільськогосподарських підприємств.

1.2. Чинники формування економічної безпеки підприємств

Чинники, що формують рівень економічної безпеки підприємства, різноманітні і у кожній галузі виробництва мають свою специфіку. Розглядаючи сільськогосподарське підприємство як самостійний господарюючий суб'єкт, насамперед, слід відзначити, що його діяльність носить ризиковий характер. Управлінські рішення з питань забезпечення та постійного підвищення результативності їх функціонування, що приймаються керівниками підприємств, завжди пов'язані з ризиком їх невиконання (або недовиконання). У сільськогосподарських підприємствах ризик виникає на всіх стадіях господарського процесу: посів та догляд за культурами, збирання врожаю, транспортування, робота технічних засобів, залучення інвестицій, інфраструктура ринку, найм сезонних працівників та у багатьох інших випадках. Крім того, сільське господарство, на відміну від інших галузей національного господарства, має специфічну причину появи невизначеності – природні чинники, від яких залежать кінцеві результати господарювання. Тому для досягнення належного рівня економічної безпеки суб'єктів господарювання необхідно враховувати весь спектр факторів, від яких залежить ефективність функціонування підприємства в умовах жорсткої конкуренції (рис. 1.5).

Рис. 1.5. Визначальні чинники економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

Джерело: власні дослідження.

Усі чинники економічної безпеки за своїм походженням поділяються на зовнішні та внутрішні. Зовнішні чинники обумовлені впливом зовнішнього середовища, а їх дія може стати як загрозою, так і можливостями. Підприємству необхідно постійно відстежувати та реагувати на них, оскільки чинити зворотнього впливу воно не може. До зовнішніх чинників належать зв'язки з контрагентами, господарське та податкове законодавство, кон'юнктура ринку, невизначеність зовнішнього середовища, державна підтримка сільськогосподарських підприємств та природно-кліматичні умови.

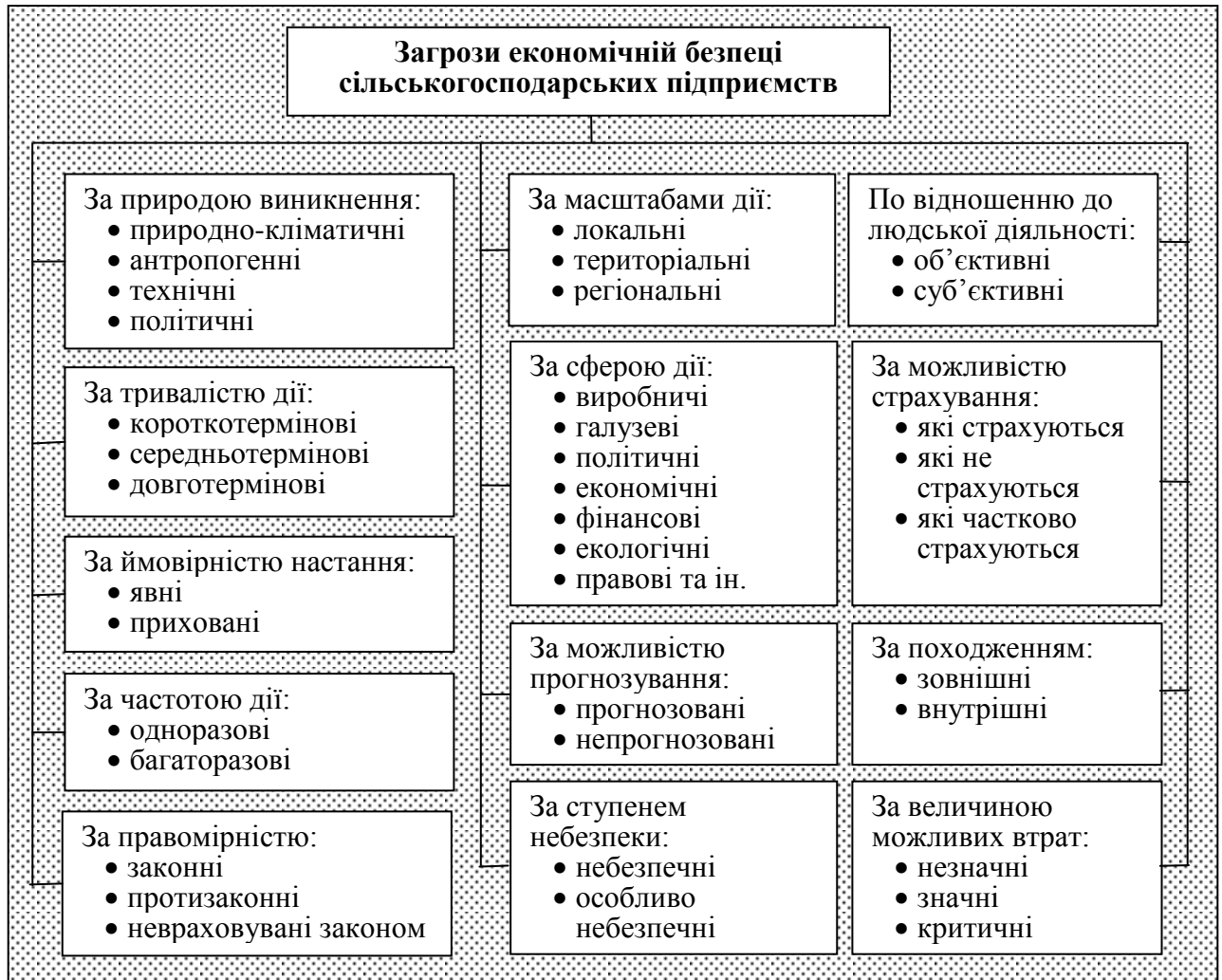
Нині основними загрозами економічній безпеці підприємств вважаються внутрішні чинники, які підпадають під контроль підприємства. До них належать обсяг фінансових ресурсів, наявність кваліфікованого персоналу, матеріально-технічне забезпечення, налагодження технологічного процесу, якість та структура природних ресурсів, інформаційно-аналітичне забезпечення, робота з винахідництва та раціоналізаторства, організація системи управління та контролю, соціальний захист працівників, інвестиційний клімат на підприємстві, рівень екологізації сільськогосподарського виробництва та інтегрованість підприємства у виробничі та ринкові відносини.

Фактори економічної безпеки можуть мати як негативний, так і позитивний вплив на діяльність підприємства. Чинники негативної дії є джерелом загроз, під якими розуміють сукупність умов і факторів, а також збіг обставин, що значно збільшують ризики життєдіяльності суб'єкта. Загрози обмежують або унеможливають реалізацію економічних інтересів, перешкоджають досягненню цілей підприємства, порушують його стійкий розвиток, призводять до припинення господарської діяльності [62].

При формуванні економічної безпеки необхідно виявити і чітко окреслити основні її загрози та побудувати їх системну класифікацію. Доцільно надати максимально розгорнуту їх характеристику з метою визначення заходів для протидії. Варто враховувати як реальні, так і потенційні загрози, оскільки останні можливо попередити. Потенційні загрози є предметом вивчення попереднього контролю, до головних рис якого належить превентивний вплив на об'єкт. Реальні загрози, в свою чергу, перебувають у компетенції поточного та наступного видів контролю. Різноманіття процесів, які виникають під час господарської діяльності, визначає широкий спектр загроз, що впливають на ефективність функціонування підприємства.

Слід зазначити, що науковці значну увагу приділяють поділу та класифікації загроз [142, с. 13; 85, с. 7; 111, с. 6; 36, с. 157; 106, с. 14]. Однак,

недоліком даних підходів є неврахування ознак, що характеризують всі форми прояву загроз. Подолання цієї проблеми можливе лише у випадку розробки багатокритеріальної класифікації (рис. 1.6).

**Рис. 1.6. Класифікація загроз економічній безпеці
сільськогосподарських підприємств**

Джерело: власні дослідження.

Пропонується виділяти класифікаційні ознаки загроз економічній безпеці підприємств із врахуванням галузевих особливостей, зокрема: походження загроз, сфера життєдіяльності виробника та масштаб дії, природа їх виникнення, частота дії, тривалість впливу, ймовірність настання, правомірність, можливість їх прогнозування та страхування, величина втрат, об'єкт посягань, ступінь небезпеки виробника та рівень завершеності загроз.

Усі загрози взаємопов'язані та, з одного боку, обумовлюють одна одну, а, з іншого – є автономними відносно одна одної. За сферою дії загрози можна поділити на виробничі (нестача ресурсів, техніки на сільськогосподарському підприємстві, знос матеріально-технічної бази, порушення технологічного процесу), галузеві (низький рівень інвестиційної привабливості галузі, посилення конкуренції), політичні (недосконале державне управління, зростання податкового навантаження), фінансові та економічні (нестабільність фінансово-кредитних відносин, несприятлива кон'юнктура ринку, неефективний менеджмент), екологічні (небезпека від довкілля та людини), правові (нестабільність чинного законодавства).

За походженням загрози варто поділити на зовнішні (обумовлені впливом зовнішнього середовища та є неконтрольованими) та внутрішні (зумовлені недосконалістю функціонування підприємства). Обґрунтованою є думка, що, зовнішні загрози пов'язані зі зміною природно-кліматичних умов, недосконалістю фінансово-кредитної та податкової системи, загостренням кримінальної ситуації в галузях економіки; внутрішні – із недосконалістю систем і методів управління тощо [15, с. 29].

За частотою дії загрози можуть поділятися на одноразові – виникають один раз, але діють протягом тривалого періоду (зміна законодавства, підвищення конкуренції між виробниками сільськогосподарської продукції) та багаторазові, що постійно повторюються (сезонні коливання попиту на сільськогосподарську продукцію, нестабільність роботи переробних підприємств сільськогосподарської продукції).

За рівнем прогнозованості виділяють ті загрози, що можна передбачити та вчасно локалізувати їхні наслідки – прогнозовані. Прогнозування загроз здійснюється на основі результатів моніторингу економічної безпеки підприємства з метою подальшої розробки та впровадження відповідних стратегічних, тактичних і оперативних управлінських заходів. Непрогнозовані загрози не можна попередити і вони не підлягають прямому впливу (наприклад, зростання тіньового сектору,

захоплення частки ринку іноземною продукцією). Для мінімізації їх негативного впливу варто використовувати їх страхування. За можливістю страхування непрогнозовані загрози поділяються на ті, що страхуються, не страхуються або страхуються частково.

Виділяють незначні загрози, які суттєво не впливають на результати діяльності підприємства; значні загрози, що супроводжується фінансовими втратами; критичні загрози, які приводять підприємство до банкрутства.

За тривалістю дії загрози поділяють на довго-, середньо- і короткотермінові. До довготермінових загроз відносяться низька купівельна спроможність, монополізація економіки, втрата ринків збуту, відстала технологія виробництва продукції тощо. Термін наслідків зазначених загроз діє від 3-х до 5-ти років, середньотермінових – проявляються протягом 1-3 років. До них належать високий рівень інфляції; неефективна кредитна політика; підвищення цін на сировину, техніку, енергоносії, паливо; неефективний фінансовий менеджмент підприємства; низький рівень кваліфікації персоналу тощо. Короткотермінові загрози впливають на діяльність підприємства від одного кварталу до одного року. Прикладами таких загроз є сезонність збуту сільськогосподарської продукції; збільшення цін на паливо; нестача обігових коштів підприємства; простої сільськогосподарської техніки [18, с. 133].

Загрози потребують їх попередження чи подолання, і тому визначення їх складу має здійснюватись під час формування системи показників економічної безпеки сільськогосподарських підприємств. Неадекватне та невчасне реагування на зазначені загрози призводить до банкрутства. Тому, керівництво підприємства має створити систему спостереження за ними, обов'язково враховувати у своїй діяльності і намагатися запобігати їх наслідкам. Як свідчить практика, співвідношення витрат, здійснених до моменту настання негативної події та завдання шкоди підприємству, і витрат на ліквідацію наслідків загрози та відновлення майна і ресурсів становить 1/15 [20, с. 69].

Ситуація, що склалася в аграрному секторі економіки (постійне зростання цін на паливно-мастильні матеріали, зниження якості аграрної продукції, недостатнє фінансування сільського господарства, нестабільність економічної та політичної ситуації в державі тощо) створює систему загроз у формі втрати прибутків, фінансової залежності підприємств та зниження рівня їх економічної безпеки. Сукупна дія наведеного призводить до зниження рівня економічної безпеки сільськогосподарських виробників. Запобігти цьому можна лише шляхом розробки та впровадження адекватних заходів, спрямованих на протидію негативним впливам зовнішніх та внутрішніх загроз підприємства. В основу комплексу таких заходів мають бути покладені результати оцінки рівня економічної безпеки суб'єктів підприємництва, яка має не тільки ідентифікувати фактичний рівень їх економічної безпеки, але й виявити резерви його підвищення.

1.3. Методологічні засади оцінки рівня економічної безпеки підприємств

Оцінка економічної безпеки є передумовою формування стратегічних та тактичних планів підприємства. У науковій літературі розроблено значну кількість методичних підходів; деякі з них дуже схожі, а деякі принципово відрізняються один від одного. До найбільш поширених традиційних методів оцінки економічної безпеки належить прогнозування банкрутства (зокрема, багатофакторні дискримінантні моделі та методи інтегральної оцінки фінансово-економічного стану підприємства). Однак, такий метод зводиться лише до оцінки фінансових ризиків, що звужує сутність поняття економічної безпеки. Метод комплексного оцінювання загроз представлений інтегральною оцінкою ризику, що передбачає лише наявну небезпеку без врахування циклічності розвитку підприємства [45].

С. Покропивний пропонує визначати рівень економічної безпеки на основі оцінки ефективності захисних заходів, яка розраховується за формулою [37]:

$$I = \sum_{i=1}^n k_i d_i \quad (1.1)$$

де k_i – величина критерію за i -ю складовою; d_i – коефіцієнт вагомості i -ї складової; n – кількість складових економічної безпеки.

Значення критеріїв обчислюється як відношення можливої величини збитку від заподіяної загрози до суми витрат на її попередження. Такий метод є непрактичним, оскільки враховує загрози, що не характерні для галузі сільського господарства. Однак, на увагу заслуговують експертні оцінки виділення специфіки конкретних підприємств, що полягають в отриманні залежності у співвідношеннях значущості функціональних складових. Так, для сільськогосподарських товаровиробників вагоме значення має їх фінансове забезпечення, екологічна складова та техніко-технологічна, що оцінюється найвищим балом

Суть багатофакторної лінійної моделі Д. Ковальова та І. Плетнікової полягає у використанні для кількісного виразу економічної безпеки підприємств функції залежності рівня безпеки від інших показників їх діяльності [72]:

$$D_{aa} = F(X_i) = a_1 f(x_1) + a_2 f(x_2) + \dots + a_i f(x_n) \quad (1.2)$$

де x_1, x_2, \dots, x_n – основні показники діяльності підприємства; $f(x_1), f(x_2), \dots, f(x_n)$ – функції залежності рівня економічної безпеки від показників діяльності підприємства; a_1, a_2, \dots, a_i – питома вага значущості кожного показника для економічної безпеки підприємства $\left(\sum_{i=1}^n a_i = 1\right)$; i – кількість показників.

Однак, сфера застосування цього методу є обмеженою, що пояснюється потребою у значних масивах статистичних даних. Г. Козаченко

пропонує підхід до визначення рівня економічної безпеки підприємства на основі прибутку, який підприємство отримує у результаті взаємодії із суб'єктами зовнішнього середовища та який є джерелом формування економічної безпеки підприємства. Індикатор оцінювання рівня економічної безпеки підприємства виглядає так:

$$Y_{\dot{a}\dot{a}} = \frac{\dot{A}^2_t}{I_{\dot{a}\dot{a}t}} \quad (1.3)$$

де \dot{A}^2_t – бруто-інвестиції підприємства в році t , $I_{\dot{a}\dot{a}t}$ – інвестиції підприємства в t році, необхідні для забезпечення його економічної безпеки. До складу бруто-інвестицій при розрахунку рівня економічної безпеки підприємства входять не тільки реінвестований прибуток $\dot{I}_{\partial\partial}$, і амортизаційні відрахування \dot{A}_t поточного року, а й реінвестовані накопичення минулих років $\dot{D}\dot{I}\dot{I}\dot{E}$, а також реінвестований прибуток майбутніх періодів у формі банківських кредитів $\hat{E}\partial$, отриманих з метою реалізації заходів, визначених відповідно до змісту внутрішнього блоку механізму забезпечення економічної безпеки підприємства. Структура бруто-інвестицій підприємства має такий вигляд:

$$\dot{A}I_t = \dot{I}_{\partial\partial} + \dot{D}\dot{I}\dot{I}\dot{E} + \hat{E}p_t(1 - \hat{E}\tilde{N} \div 100) - \dot{A}_{it} \quad (1.4)$$

де $\hat{E}\tilde{N}$ – кредитна ставка банку по довгостроковим кредитах; $\hat{E}p_t$ – величина кредиту банку, що відповідає року t .

У результаті, чим вищий рівень інтересів підприємства, тим більший його прибуток [74]. Проте, описаний підхід не пристосований для оцінки економічної безпеки суб'єктів агробізнесу, оскільки він зумовлений підтримкою нововведень, що є не характерним для агропромислового виробництва.

Поширеним методом оцінки рівня економічної безпеки підприємств є багатовекторна ресурсно-функціональна модель С. Ільяшенка. На його думку, забезпечення економічної безпеки передбачає ідентифікацію існуючих загроз за кожною складовою та розробку заходів щодо їх усунення.

Виділяються фінансова, інтелектуальна, кадрова, технологічна, правова, екологічна, інформаційна, силова, ринкова, інтерфейсна складові. Цей метод передбачає розробку попереджувальних заходів на основі заздалегідь виділених загроз. Для кожної складової розраховуються конкретні показники, визначається рівень безпеки за індивідуальною шкалою із подальшим їх переведеннями у відносні оцінки за наступною формулою:

$$\hat{I}_s = \frac{1}{N_i} \times n_i, \quad (1.5)$$

де \hat{I}_s – відносна оцінка s -ї складової економічної безпеки підприємства, N_i – кількість рівнів s -ї складової економічної безпеки, n_i – номер розрахованого рівня безпеки s -ї складової.

Визначена вагомість кожної функціональної складової дасть можливість виявити інтегральний коефіцієнт рівня економічної безпеки підприємства, що пропонується розрахувати як середньозважену всіх складових. Чим ближче цей коефіцієнт до 1, тим вищий її рівень. Оцінка на рівні нижчому за 0,5 свідчить про послаблення економічної безпеки підприємства. Професор Ільяшенко пропонує виділити підтримувальний, мінімальний, дуже низький, низький, середній, високий, дуже високий рівні економічної безпеки [53]. Перевага методу полягає в отриманні результатів, які дозволяють ідентифікувати загрози економічній безпеці підприємства та розробити конкретні заходи щодо їх усуненню. Однак, для практичного застосування на підприємствах є проблематичним розрахунок розроблених показників, оскільки вони не враховують галузевих особливостей.

З вищенаведеного видно, що всі підходи мають як недоліки, так і переваги. Для оцінки економічної безпеки сільськогосподарських підприємств необхідні певні корективи, що враховуватимуть їх галузеві особливості. Алгоритм оцінки економічної безпеки зображено на рис. 1.7.

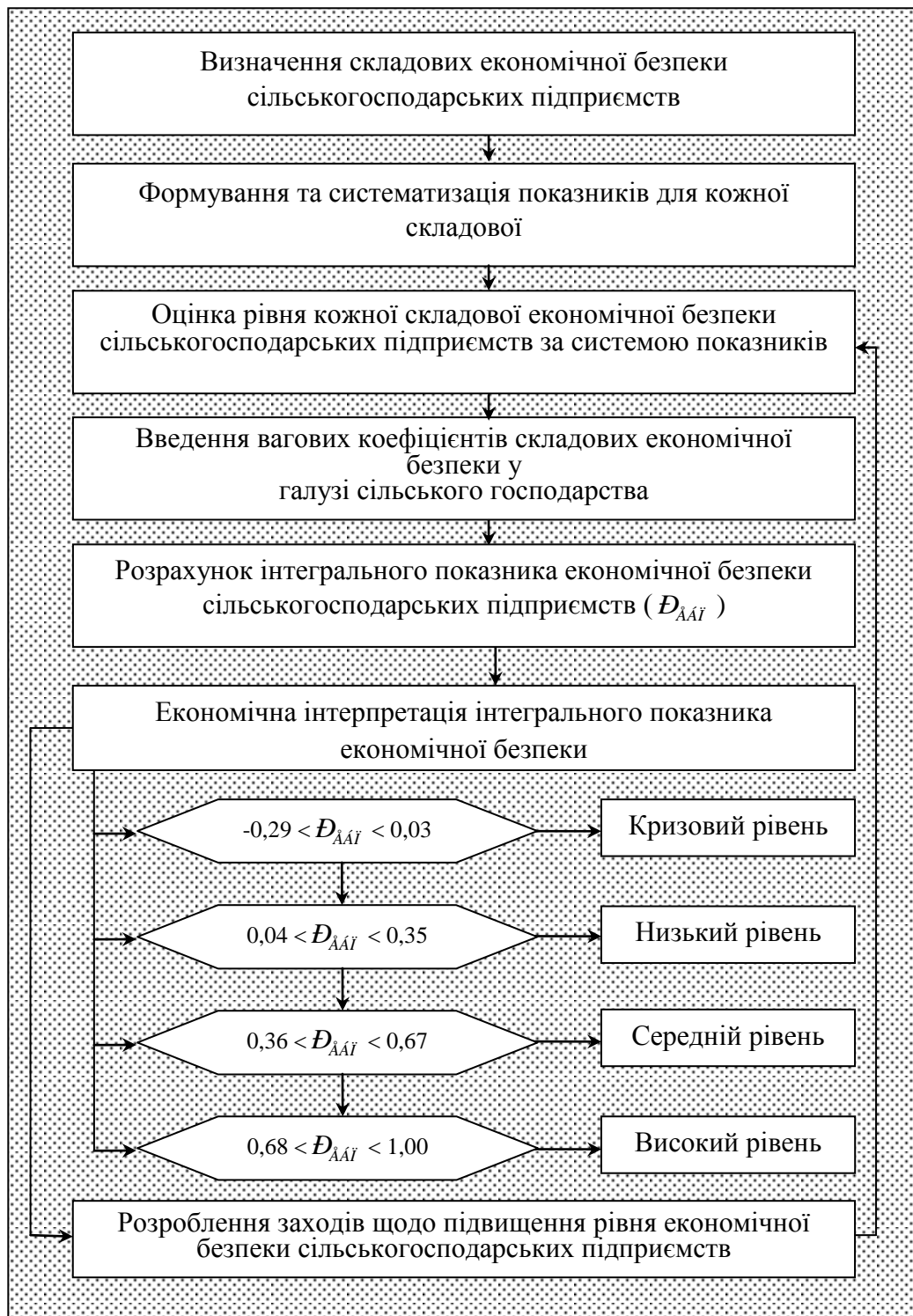

Рис.1.7. Алгоритм оцінки рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

Джерело: власні дослідження.

В авторському баченні оцінка здійснюється на підставі ресурсного підходу, сутність якого зводиться до вивчення виробничих процесів на підприємстві та стану використання ресурсів. Пропонуємо розвивати внутрішні ресурси, що забезпечить підприємству конкурентні переваги,

оскільки відносно зовнішніх ресурсів сільськогосподарські підприємства знаходяться у рівних умовах. Тобто, розвиток власних ресурсів дасть змогу адекватно реагувати на зміни у конкурентному середовищі, що дало змогу визначити перелік складових (фінансова, ресурсно-технічна, кадрова, екологічна, виробнича, збутова) економічної безпеки сільськогосподарських підприємств.

Нині у вітчизняних науковців існують різні думки щодо формування переліку показників економічної безпеки підприємств. Так, Л. Мельник вважає доцільним визначати економічну безпеку за внутрішньовиробничими (фінансова, інтелектуальна, кадрова, технологічна, правова, силова) та позавиробничими (ринкова, екологічна, інтерфейсна, інформаційна) складовими.

Щодо внутрішньовиробничої складової, то основними її показниками (коефіцієнтами) є: плинність кадрів, питома вага інженерно-технічних працівників і науковців, показник винахідницької (раціоналізаторської) активності, показник освітнього рівня, співвідношення втрат підприємства внаслідок порушення правових норм, рівень прогресивності технологій та продукції, рівень технологічного потенціалу. До позавиробничої складової економічної безпеки підприємств Л. Мельник відносить: оцінку надійності економічних контрагентів, оцінка ступеня відповідності внутрішніх можливостей розвитку підприємства зовнішнім, коефіцієнт повноти, точності та суперечливості інформації.

Т. Гладченко вважає, що сукупність показників економічної безпеки має бути різною та індивідуальною, оскільки кожному підприємству характерна своя специфіка діяльності. Варто погодитися, що оцінка економічної безпеки підприємств повинна здійснюватися з врахуванням галузевих особливостей. Слід зазначити, що вхідна інформація (фінансова звітність сільськогосподарських підприємств) значно відрізняється від промислових підприємств, що ускладнює застосування наведених вище

показників для розрахунку економічної безпеки сільськогосподарських товаровиробників на практиці.

Формувати показники економічної безпеки сільськогосподарських підприємств пропонується на основі комплексної оцінки його стану. Такий підхід обов'язково має охоплювати аналіз фінансового забезпечення, ефективність використання ресурсів підприємства та його здатність до розвитку в межах складових економічної безпеки сільськогосподарських підприємств. Складність визначення економічної безпеки суб'єктів підприємництва полягає у необхідності виділення ключових показників, які у повній мірі описують всі форми прояву (тобто складові) економічної безпеки. При цьому надзвичайно важливо, щоб індикатори безпеки не дублювали один одного та не були функціонально взаємозалежні, формуючи тим самим мультиколеніарність. Ситуація ускладнюється ще й тим, що рівень економічної безпеки підприємства у тій чи іншій мірі описуються практично всі фінансово-економічні показники його господарської діяльності.

Враховуючи вищезазначене, можна стверджувати, що система показників оцінки економічної безпеки сільськогосподарських підприємств має задовольняти такі умови: 1) показники безпеки не мають біти тісно пов'язані між собою; 2) кількість показників має бути невеликою, що значно полегшить процес оцінювання. Зазначимо, що забезпечення першої умови автоматично зумовить виконання другої.

Серед методів відсікання взаємозалежних показників застосовано методи статистичного аналізу, зокрема перевірка на мультиколеніарність. Сутність такої перевірки передбачає оцінку тісноти кореляційного зв'язку між значеннями показників шляхом побудови парних коефіцієнтів кореляції. При цьому серед індикаторів економічної безпеки виділено такі показники:

- фондоозброєність;
- фондомісткість;
- фондооснащеність;
- фондovіддача;

- матеріаловіддача;
- коефіцієнт придатності основних засобів;
- коефіцієнт зростання основних засобів;
- коефіцієнт зносу основних засобів;
- коефіцієнт обороту основних фондів;
- коефіцієнт плинності кадрів;
- рентабельність трудових ресурсів;
- працевіддача;
- співвідношення темпів зростання продуктивності праці та заробітної плати;
- співвідношення темпів зростання продуктивності праці та фондоозброєності;
- співвідношення темпів зростання виручки та фонду оплати праці;
- продуктивність праці;
- коефіцієнт інноваційного зростання;
- норма прибутку;
- витрати на 1 грн реалізованої продукції;
- рівень рентабельності виробництва;
- землевіддача;
- продуктивність землі;
- прибутковість земельних ресурсів;
- темп зростання обсягів реалізації;
- рівень рентабельності продажу;
- коефіцієнт валового прибутку.

Перевірку на мультиколеніарність здійснено за такою схемою:

- 1) складання матриці парних коефіцієнтів кореляції всіх показників, які відображають ті чи інші форми прояву економічної безпеки;
- 2) визначення фактичних t - критеріїв Стюдента за кожним із парних коефіцієнтів кореляції;

3) перевірка кожного парного коефіцієнта кореляцію на значущість, шляхом порівняння фактичного та табличного значень t -критеріїв Стьюдента (якщо фактичне значення коефіцієнта Стьюдента більше за табличне, то зв'язок між відповідними факторами є значущим, що свідчить про існування між ними мультиколеніарності).

Особливу увагу слід звернути на наявність мультиколеніарності між показниками у межах однієї складової економічної безпеки. Тому у процесі відбору показників для оцінки безпеки слід, насамперед, ліквідувати мультиколеніарність між факторами, які належать до однієї складової економічної безпеки. Проте, існуванням істотного зв'язку між показниками різних складових можна знехтувати, якщо парний коефіцієнт кореляції не дуже великий (не набагато більший за критичне значення), а обидві величини мають значний вплив на рівень економічної безпеки сільськогосподарських підприємств.

Для перевірки виділених показників на мультиколеніарність проаналізовано дані 67-ми сільськогосподарських підприємств Житомирської області. Табличне значення t -критерію Стьюдента для такої чисельності вибірки становить 2,00. Виходячи із формули t -критерію Стьюдента із застосуванням надбудови програми MS Excel, обчислено критичний рівень парного коефіцієнта кореляції для аналізованої сукупності суб'єктів господарства, який рівний 0,24.

За результатами розрахунків встановлено, що практично зі всіма показниками тісно пов'язані співвідношення темпів зростання продуктивності праці та фондоозброєності, співвідношення темпів зростання продуктивності праці та заробітної плати, прибутковість земельних ресурсів. Тому саме їх необхідно відкинути у першу чергу. Такі показники як коефіцієнт зростання основних засобів, коефіцієнт зносу основних засобів, коефіцієнт обороту основних фондів, рентабельність трудових ресурсів, співвідношення темпів зростання виручки та фонду оплати праці, норма прибутку, витрати на 1 грн реалізованої продукції, коефіцієнт валового

прибутку також виключено із подальшого аналізу незважаючи на несуттєву кількість факторів, із якими вони пов'язані. Зв'язки із іншими чинниками є дуже тісними.

З даних таблиці 1.2 видно, що найбільш істотний взаємозв'язок існує між продуктивність землі та іншими показниками більшості інших складових. Тобто, найбільше всього із іншими показниками економічної безпеки корелюють індикатори рівня екологічної складової безпеки. Однак між ними зв'язок несуттєвий, тому обидва показники краще залишити.

Таблиця 1.2

Матриця парних коефіцієнтів кореляції основних показників економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

Показник	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6	x_7	x_8	x_9	x_{10}	x_{11}	x_{12}
x_1	1,00											
x_2	0,00	1,00										
x_3	0,21	0,18	1,00									
x_4	0,14	0,03	0,11	1,00								
x_5	0,41	0,12	0,21	0,17	1,00							
x_6	0,52	0,26	0,28	0,16	0,84	1,00						
x_7	-0,01	-0,15	0,25	0,26	-0,06	-0,11	1,00					
x_8	0,11	0,18	-0,13	-0,06	0,17	0,20	-0,21	1,00				
x_9	0,68	0,16	0,22	0,21	0,73	0,89	-0,06	0,17	1,00			
x_{10}	0,63	0,23	0,28	0,26	0,77	0,94	-0,07	0,18	0,12	1,00		
x_{11}	0,13	0,23	0,18	0,19	0,45	0,34	-0,20	0,34	0,22	0,29	1,00	
x_{12}	0,23	0,16	0,04	0,28	0,18	0,17	0,00	0,10	0,27	0,26	0,15	1,00

Джерело: власні дослідження.

Наприкінці аналізу залишилися такі показники-індикатори рівня економічної безпеки:

x_1 – фондівдача;

x_2 – матеріаловіддача;

x_3 – коефіцієнт придатності основних засобів;

- x_4 – коефіцієнт плинності кадрів;
- x_5 – працевіддача;
- x_6 – продуктивність праці;
- x_7 – рівень рентабельності виробництва;
- x_8 – темп зростання обсягів реалізації;
- x_9 – продуктивність землі;
- x_{10} – землевіддача;
- x_{11} – рівень рентабельності продажу;
- x_{12} – коефіцієнт інноваційного зростання.

Щодо всіх інших показників, то їх взаємозв'язок можна визначити як середній, оскільки значення відповідних коефіцієнтів кореляції наближені до 0,24. При цьому між показниками, які належать до однієї складової економічної безпеки, істотного кореляційного зв'язку не виявлено. Наведене дає підстави говорити про обґрунтованість обраних показників економічної безпеки сільськогосподарських підприємств (табл. 1.3).

Сформована система показників кількісно відображає рівень критичних загроз в аграрному секторі за наявною звітністю підприємства. Ресурсно-технічна складова визначається за допомогою коефіцієнта придатності основних засобів та показників фондо- і матеріаловіддачі. Обрано саме ці показники, оскільки з позиції безпеки варто аналізувати ефективність засобів, що придатні для використання, а не ті, що лише обліковуються та простоюють на виробництві.

Враховуючи, що земля є основним засобом виробництва сільськогосподарської продукції та ключовим ресурсом аграрної галузі, в основу оцінювання екологічної складової покладено земельні ресурси. Запропоновано визначати продуктивність землі, що відображає ступінь виснаження ґрунтів (оскільки чим вищий коефіцієнт їх виснаження, тим нижча продуктивність сільськогосподарських угідь) та показник

землевіддачі, який показує ефективність використання землі суб'єктами господарювання.

Таблиця 1.3

**Система показників для визначення економічної безпеки
сільськогосподарських підприємств**

Складова	Показник
Фінансова	<ul style="list-style-type: none"> • надлишок чи нестача власних оборотних коштів, необхідних для формування запасів та витрат, пов'язаних з господарською діяльністю; • надлишок чи нестача власних оборотних коштів та довгострокових кредитів; • надлишок чи нестача загальної величини оборотних коштів.
Ресурсно-технічна	<ul style="list-style-type: none"> • коефіцієнт придатності основних засобів; • фондівіддача; • матеріалівіддача.
Кадрова	<ul style="list-style-type: none"> • коефіцієнт плинності кадрів; • продуктивність праці; • працевіддача.
Екологічна	<ul style="list-style-type: none"> • продуктивність землі; • землевіддача.
Виробнича	<ul style="list-style-type: none"> • коефіцієнт інноваційного зростання; • рівень рентабельності виробництва.
Збутова	<ul style="list-style-type: none"> • рівень рентабельності продажу; • темп зростання обсягів реалізації.

Джерело: власні дослідження.

Враховуючи той факт, що сільське господарство є кредитоміською галуззю та не може розвиватися без залучення додаткових фінансових ресурсів нами було обрано методику оцінки фінансової безпеки за показниками, що відображають залежність підприємства від кредитів та показують його забезпеченість власними обіговими коштами, які необхідні для здійснення господарської діяльності. Оціночні показники відображені в табл. 1.4.

Таблиця 1.4

Оцінка фінансової складової економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

Показник	Метод розрахунку
Надлишок або нестача власних оборотних коштів, необхідних для формування запасу та покриття витрат ($\pm E_c$)	$\pm E_c = E_c - Z,$
Надлишок або нестача власних оборотних коштів, а також довгострокових кредитів та позик ($\pm E_m$)	$\pm E_m = (E_c + K_m) - Z,$
Надлишок або нестача загальної величини оборотних коштів ($\pm E_n$)	$\pm E_n = (E_c + K_m + K_t) - Z,$

Примітка: Z – сума запасів і витрат; E_c – сума власних обігових коштів підприємства; K_m – довгострокові кредити; K_t – короткострокові кредити. Запропоновано змінити шкалу оцінювання та залежно від значень показників визначити чотири рівні фінансової безпеки сільськогосподарських підприємств.

Джерело: адаптовано [53].

Запропоновано шкалу оцінювання фінансової безпеки сільськогосподарських підприємств та залежно від значень показників визначається чотири рівні.

Високий рівень фінансової безпеки означає, що підприємство має достатній обсяг власних коштів для формування запасів та покриття витрат:

$$\pm E_c \geq 0, \quad \pm E_m \geq 0, \quad \pm E_n \geq 0 \quad (1.6)$$

Середній рівень фінансової безпеки досягається за умови недостатності власних обігових коштів, а їх нестача покривається довгостроковими кредитами:

$$\pm E_n < 0, \quad \pm E_m \geq 0, \quad \pm E_c \geq 0 \quad (1.7)$$

Низький рівень фінансової безпеки передбачає залучення короткострокових кредитів:

$$\pm E_n < 0, \quad \pm E_m < 0, \quad \pm E_c \geq 0 \quad (1.8)$$

Кризовий рівень безпеки означає, що підприємство перебуває на межі банкрутства:

$$\pm E_c < 0, \quad \pm E_m < 0, \quad \pm E_n < 0 \quad (1.9)$$

Для оцінки рівнів складових економічної безпеки застосовано метод суми [143]. Рівень j -ої складової економічної безпеки сільськогосподарських підприємств визначається за формулою:

$$P_{ЕБП_j} = \frac{\sum_{i=1}^n f(x_i)}{n}, \quad (1.10)$$

де $P_{ЕБП_j}$ – рівень j -ої складової економічної безпеки сільськогосподарських підприємств; n – кількість показників; $f(x_i)$ – одинична оцінка показника, який обчислюється таким чином:

$$f(x_i) = \left(\frac{x_{\delta_3}}{x_{\acute{a}_3}} \right)^{\acute{a}}, \quad (1.11)$$

де x_{δ_3} – фактичне значення показника оцінки j -ї складової економічної безпеки сільськогосподарських підприємств; $x_{\acute{a}_3}$ – базове значення показника; $\acute{a} = 1$, якщо $x_{\acute{a}_3} \rightarrow \max$; $\acute{a} = -1$, якщо $x_{\acute{a}_3} \rightarrow \min$.

Отримані коефіцієнти покладено в основу розрахунку інтегрального показника рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств, який визначено як середньозважену всіх складових:

$$D_{\acute{A}\acute{A}\acute{I}} = \sum_{j=1}^m D_{\acute{A}\acute{A}\acute{I}_j} \times q_j, \quad (1.12)$$

де $P_{ЕБП}$ – інтегральний показник рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств; $P_{ЕБП_j}$ – рівень j -ї складової економічної безпеки сільськогосподарських підприємств; m – кількість складових економічної безпеки; q_j – ваговий коефіцієнт j -ї складової, який визначається методом експертних оцінок.

Для визначення інтегрального показника важливо враховувати коефіцієнти значущості, оскільки окремі складові можуть мати різні пріоритети в залежності від галузі. Ці коефіцієнти для сільськогосподарських

підприємств пропонується визначити методом експертних оцінок. Для цього проведено анкетування висококваліфікованих спеціалістів галузі АПК. У результаті обговорення експертами отримано вагомість кожної складової: фінансова – 0,180; кадрова – 0,177; ресурсно-технічна – 0,176; збутова – 0,165; екологічна – 0,157; виробнича – 0,145.

Стосовно специфіки суб'єкта господарювання та в залежності від значення коефіцієнта економічної безпеки, стан підприємства та рівень його безпеки можливо охарактеризувати як:

- 1) високий – коефіцієнти економічної безпеки знаходяться в межах відповідної норми, а міра використання наявного потенціалу близька до технічно обґрунтованих нормативів завантаження устаткування;
- 2) середній – значення коефіцієнтів економічної безпеки наблизилися до своїх бар'єрних значень і при цьому не були втрачені технічні і технологічні можливості поліпшення умов і результатів виробництва шляхом прийняття до загроз заходів попереджувального характеру;
- 3) низький – з'являються ознаки спаду виробництва, виснаження технічного ресурсу, скорочення персоналу підприємства; чинники та умови, що дозволяють підтримувати економічну безпеку на поточний період, знаходяться під загрозою щодо її забезпечення в найближчій перспективі;
- 4) кризовий – підприємство знаходиться в зоні економічної небезпеки, оскільки при незначному зниженні прибутку може опинитися на межі банкрутства; неминучим і невідворотним процесом на даному рівні є часткова втрата потенціалу підприємства.

Таким чином, економічно безпечним є сільськогосподарське підприємство, яке здатне повністю уникати або мінімізувати випадкові та непередбачувані негативні впливи зовнішніх і внутрішніх чинників. Оскільки

економічна безпека формується під впливом багатьох чинників, її варто розподілити на компоненти, до яких належать фінансова, кадрова, ресурсно-технічна, виробнича, екологічна та збутова складові. Враховуючи наведене, безпеку сільськогосподарських виробників слід визначати у межах кожної окремої складової із подальшим обчисленням узагальнюючого інтегрального показника. Застосування авторської методики оцінювання економічної безпеки підприємств дасть можливість здійснити реальну оцінку стану економічної безпеки сільськогосподарських підприємств Житомирської області, ідентифікувати проблеми їх функціонування та розробити комплекс заходів щодо підвищення її рівня.

Висновки до розділу 1

1. Передумовою стійкого розвитку сільськогосподарського підприємства є формування ним власної системи економічної безпеки. Останню слід розглядати як основоформуєчий елемент захисту національної економіки та забезпечення високого рівня економічної безпеки держави в цілому, оскільки безпека підсистем нижчого рівня ієрархії, тобто окремих суб'єктів господарювання, є необхідною умовою для зміцнення безпеки систем вищого рівня. Під економічною безпекою сільськогосподарських підприємств розуміється такий стан підприємств, який характеризується стійкістю до внутрішніх та зовнішніх загроз, здатністю забезпечити реалізацію власних економічних інтересів, ефективно функціонувати та розвиватися в умовах конкуренції та господарського ризику.

2. Рівень економічної безпеки сільськогосподарських підприємств формується у межах фінансової, ресурсно-технічної, кадрової, виробничої, екологічної та збутової компонентів. Вони створюють єдину цілісну систему,

яка дозволить підвищити ефективність діяльності підприємства та адаптаційну здатність до деструктивних змін зовнішнього середовища.

3. Формування економічної безпеки відбувається під дією зовнішніх (природно-кліматичні умови, невизначеність зовнішнього середовища, надійність зв'язків з контрагентами, кон'юнктура ринку, державна підтримка сільськогосподарських підприємств, господарське та податкове законодавство) та внутрішніх (обсяг фінансових ресурсів, наявність кваліфікованого персоналу, матеріально-технічне забезпечення, налагодження технологічного процесу, якість та структура природних ресурсів, інформаційно-аналітичне забезпечення, організація системи управління та контролю, соціальний захист працівників, інвестиційний клімат на підприємстві, робота з винахідництва і раціоналізаторства, рівень екологізації сільськогосподарських виробництва, інтегрованість у виробничі та ринкові відносини) чинників. При цьому всі наведені фактори слід розглядати із врахуванням характеру їх впливу на окремі складові безпеки. Особливої уваги потребують чинники негативної дії, які визначено як загрози економічній безпеці сільськогосподарських виробників.

4. Недоліком більшості методик оцінювання рівня економічної безпеки суб'єктів господарювання є неврахування всіх форм прояву цієї економічної категорії, складність практичної реалізації, незручність щодо подальшої інтерпретації результатів оцінки. З огляду на це, доцільним є застосування методики, яка враховує галузеві особливості функціонування сільськогосподарських підприємств, зокрема сезонність виробництва, залежність від забезпеченості земельними ресурсами, іммобільність ресурсів, просторова розосередженість виробництва, що вимагає додаткових витрат, залежність від погодних чинників тощо.

5. Оцінка економічної безпеки має здійснюватись у межах її складових, особливості яких відображають запропоновані у методиці оцінювання показники. При цьому важливим є вибір показників, значна кількість яких може ускладнити процес оцінювання. Потреба у визначенні

рівня економічної безпеки загалом по підприємству зумовлює необхідність обчислення узагальнюючого інтегрального показника, який пропонується обраховувати як середньозважену окремих складових його безпеки.

РОЗДІЛ 2

ОЦІНКА ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

2.1. Сучасний стан розвитку сільськогосподарських підприємств

Умови ринкової економіки, в яких функціонують сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм, є невизначеними і непередбачуваними, що в значній мірі зумовлено дією господарського ризику, а також жорсткою конкуренцією. Наведене збільшує ймовірність виникнення загроз економічній безпеці виробників сільськогосподарської продукції. При цьому виявлення повного переліку заходів збільшення рівня їх економічної безпеки потребує ідентифікації всіх можливих загроз. Для цього необхідно дослідити сучасний стан та тенденції розвитку сільськогосподарських підприємств, що дасть можливість виявити сильні та слабкі сторони їх функціонування і розробити пропозиції щодо досягнення економічного зростання галузі та забезпечити її економічну безпеку.

Станом на 2010 р. у Житомирській області функціонувало 1295 сільськогосподарських підприємств, що на 6 % менше, ніж діяло у 2006 р. Таке скорочення відбулося за рахунок поступового зменшення кількості господарських товариств на 16 %, приватних підприємств – на 12 %, виробничих кооперативів на 10 % та підприємств інших форм власності – на 8 %. Тенденцію до зростання (на 2 % у загальній кількості сільськогосподарських підприємств мають лише фермерські господарства). Майже незмінною за останні роки залишається кількість державних підприємств (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

**Кількість та структура сільськогосподарських підприємств
Житомирської області за організаційно-правовими
формами господарювання**

Показник	Рік									
	2006		2007		2008		2009		2010	
	од.	%	од.	%	од.	%	од.	%	од.	%
Всього підприємств	1374	100	1376	100	1428	100	1349	100	1295	100
Господарські товариства	314	22,8	291	21,1	291	20,4	279	20,7	263	20,3
Приватні підприємства	227	16,5	220	16,0	232	16,2	219	16,2	204	15,8
Виробничі кооперативи	44	3,2	40	2,9	39	2,7	40	3,0	28	2,2
Фермерські господарства	729	53,1	768	55,8	804	56,3	748	55,4	744	57,4
Державні підприємства	7	0,5	7	0,5	8	0,6	9	0,7	7	0,5
Підприємства інших форм	53	3,9	50	3,6	54	3,8	54	4,0	49	3,8

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Незважаючи на значне скорочення кількості сільськогосподарських підприємств, найбільшу питому вагу в їх структурі складають фермерські господарства – в середньому 55,6 %; господарські товариства – 21,1 % та приватні підприємства – 16,1 %.

Основна частка в структурі земельних угідь припадає на сільськогосподарські угіддя. Рівень освоєння земель у 2010 р. становить 97,6 %, а розораність сільськогосподарських угідь – 91,5 %, що свідчить про інтенсивне використання земельних ресурсів області та відсутність їх залежів. Площа сільськогосподарських угідь у користуванні сільськогосподарських підприємств за 2006-2010 рр. помітно зменшилась (на 18 %) та у 2010 р. становила 512,6 тис. га, з них на ріллю припадає 91,5 %, пасовища – 3,9 % та на сіножаті – 2,9 % (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Склад земельних та сільськогосподарських угідь у користуванні сільськогосподарських підприємств Житомирської області, тис. га

Види угідь	Рік					2010 р. у % до 2006 р.
	2006	2007	2008	2009	2010	
Загальна земельна площа, всього	649,4	576,0	579,2	577,4	525,1	81
у т.ч. сільськогосподарські угіддя	626,9	557,6	563,2	562,1	512,6	82
з них: - рілля	544,0	493,4	507,8	507,6	469,2	86
- багаторічні насадження	4,6	3,1	2,4	2,5	2,5	54
- сіножаті	29,3	25,0	20,3	19,4	15,1	52
- пасовища	38,4	29,8	27,1	26,9	20,2	53
- перелоги	10,6	6,3	5,6	5,7	5,6	53
Інші угіддя	22,5	18,4	16,0	15,3	12,5	56

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Найбільша площа угідь припадає на Ружинський (10,1 %) Радомишльський (9,9 %) та Попільнянський (9,1 %) райони. Найменша питома вага серед загальної кількості районів припадає на Олевський (0,4 %), Лугинський (0,7 %) та Володар-Волинський (0,9 %) райони (Додаток Б). Важливо те, що вартість землі кожного району неоднакова. Так, за даними Головного управління Держкомзему у Житомирській області, вартість 1 га сільськогосподарських угідь по області у 2010 р. становить 8104,4 грн, що на 25% більше, ніж у 2006 р.

Найдешевшими є землі Коростенського (4004,21 грн), Володар-Волинського (4120,03 грн), Малинського (4184,65 грн), Ємільчинського (4363,49 грн) та Червоноармійського (4573,04 грн) районів. Найдорожчі сільськогосподарські угіддя зосереджені у Ружинському (13138,8 грн), Бердичівському (13107,45 грн), Чуднівському (12914,85 грн), Любарському (12114,07 грн) та Попільнянському (12070,23 грн) районах, оскільки їх

грунтові умови сприятливіші для розвитку сільського господарства (Додаток А).

Результати господарської діяльності сільськогосподарських підприємств залежать від забезпеченості його трудових ресурсів сільськогосподарськими угіддями та основними засобами. Рівень забезпеченості робітників господарств Житомирської області засобами виробництва протягом 2006-2010 рр. помітно зріс, незважаючи на зменшення кількості працюючих у сільському господарстві на 19 тис. осіб. Це пояснюється тим, що темпи скорочення площі сільськогосподарських угідь (82 %) та вартості основних засобів (99 %) випереджають темпи зменшення середньорічної кількості працівників (45 %) (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Забезпеченість трудових ресурсів сільськогосподарських підприємств Житомирської області виробничими ресурсами

Показник	Од. виміру	Рік					2010 р. у % до 2006 р.
		2006	2007	2008	2009	2010	
Середньорічна кількість працівників	тис. осіб	34,6	26,8	21,7	18,1	15,6	45
Площа с.-г. угідь	тис. га	626,9	557,6	563,2	562,1	512,6	82
Вартість основних засобів	млн. грн.	1030	980	1038	1010	1023	99
Припадає на 1 працівника:							
- с.-г. угідь	га	18,1	20,8	25,9	31,1	32,9	182
- основних засобів	тис. грн.	29,8	36,6	47,8	55,8	65,6	187

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Рух трудових ресурсів відображено в табл. 2.4, дані якої свідчать про перевищення кількості вибулих працівників відносно прийнятих на роботу у 2010 р. на 2300 осіб. Більшість працівників (8038 осіб, або 51,6 %) вибуло за власним бажанням, через прогули та інші порушення трудової дисципліни і лише 2,2 % – з причини скорочення. Кількість прийнятих на роботу у 2010 р.

порівняно працівників з 2006 р. зменшилася на 44 %, що є наслідком скорочення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції.

Таблиця 2.4

Динаміка руху трудових ресурсів в сільськогосподарських підприємствах Житомирської області, осіб

Показник	Рік					2010 р. у % до 2006 р.
	2006	2007	2008	2009	2010	
Середньооблікова чисельність працівників	34640	26814	21706	18090	15574	45
Прийнято працівників	10932	7885	8464	6180	6136	56
у % до середньооблікової чисельності, %	31,6	29,4	39,0	34,2	39,4	25 в.п.
Вибуло працівників	17082	15191	11688	9094	8436	49
у % до середньооблікової чисельності, %	49,3	56,7	53,8	50,3	54,2	10 в.п.
Перевищення вибулих над прийнятими	6150	7306	3224	2914	2300	32
Вибуло з причини скорочення	329	422	189	176	344	105
у % до середньооблікової чисельності, %	0,9	1,6	0,9	1,0	2,2	144 в.п.
Вибуло за угодою сторін, звільнено за прогул та інші порушення трудової дисципліни	15974	13292	10814	8566	8038	50
у % до середньооблікової чисельності, %	46,1	49,6	49,8	47,4	51,6	12 в.п.

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Внаслідок руху трудових ресурсів відбувається їх зміна. Тому доцільно дослідити якісний склад працівників за віком та освітою. Відмітимо, що у Житомирській області спостерігається тенденція до старіння сільського населення. За останні роки відсоток облікової чисельності працівників віком 55-59 років зріс на 1,8 %. Незначне зменшення відслідковується за працівниками у віці 35-49 та 15-34 років (на 0,8 та 1,0 %, відповідно). Найбільшим є скорочення чисельності працівників, переважно чоловіків, у працездатному віці (на 22,1 %) (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

**Статевो-вікова структура працівників сільського господарства
Житомирської області, осіб**

Показники	Кількість працюючих у віці (років)							
	15-34		35-49		50-54		55-59	
	осіб	%*	осіб	%*	осіб	%*	осіб	%*
2006								
Всього:	6865	19,8	21144	61,0	4643	13,4	1988	5,7
- жінки	3130	9,0	8457	24,4	1609	4,6	465	1,3
- чоловіки	3735	10,8	12687	36,6	3034	8,8	1523	4,4
2007								
Всього:	5057	18,8	16153	60,2	3845	14,3	1759	6,5
- жінки	2473	9,2	6461	24,1	1446	5,4	438	1,6
- чоловіки	2584	9,6	9692	36,1	2399	8,9	1321	4,9
2008								
Всього:	4230	19,5	12570	57,9	3399	15,6	1507	6,9
- жінки	1860	8,6	5028	23,2	1196	5,5	441	2,0
- чоловіки	2370	10,9	7542	34,7	2203	10,1	1066	4,9
2009								
Всього:	3245	17,9	11026	61,0	2585	14,2	1234	6,8
- жінки	1384	7,7	4410	24,4	930	5,1	352	1,9
- чоловіки	1861	10,2	6616	36,6	1655	9,1	882	4,9
2010								
Всього:	2934	18,8	6061	38,9	1968	12,6	1166	7,5
- жінки	1218	10,5	2532	16,3	760	4,9	257	1,7
- чоловіки	1716	11,0	3529	22,7	1208	7,8	909	5,8
2010 р. до 2006 р. (+,-)	-3931	-1,0	-15083	-22,1	-2675	-0,8	-822	1,8

Примітка: * – відсотків до облікової чисельності працівників.

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Хоча у 2010 р. порівняно з 2006 р. кількість працівників з неповною і базовою та повною вищою освітою збільшилась на 0,6 % та 0,8 %, відповідно, їх частка у загальній чисельності складає лише 10,1 % та 5,7 %, що є надзвичайно низьким показником (табл. 2.6). Слід відмітити, що працівники з неповною та базовою вищою освітою є переважно жінки, а чисельність працівників з повною вищою освітою – чоловіки.

Таблиця 2.6

Розподіл працівників сільського господарства за рівнем освіти

Показник	Неповна та базова вища освіта		Повна вища освіта	
	осіб	% до облікової чисельності	осіб	% до облікової чисельності
2006 р.				
Всього:	3298	9,5	1713	4,9
- жінки	1797	5,2	625	1,8
- чоловіки	1501	4,3	1088	3,1
2007 р.				
Всього:	2645	9,8	1424	4,1
- жінки	1536	5,7	542	1,6
- чоловіки	1109	4,1	882	2,5
2008 р.				
Всього:	2268	10,4	1224	5,6
- жінки	1247	5,7	477	2,2
- чоловіки	1021	4,7	747	3,4
2009 р.				
Всього:	1882	10,4	1098	6,1
- жінки	1016	5,6	417	2,3
- чоловіки	866	4,8	681	3,8
2010 р.				
Всього:	1574	10,1	884	5,7
- жінки	807	5,2	365	2,3
- чоловіки	767	4,9	519	3,3
2010 р. до 2006 р. (+,-)	-1724	0,6	-829	0,8

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Незначна кількість відповідних фахівців зумовлена незадовільними соціально-побутовими умовами проживання на селі та низьким рівнем оплати праці. Рівень оплати праці у сільському господарстві залишається низьким як для області, так і країни в цілому, не дивлячись на те, що її розмір в останні роки стабільно зростає. У 2010 р. збільшення розміру зарплати у сільській місцевості склало 9,9 % порівняно з попереднім роком. Однак

рівень зарплати був лише на 11,9 % вищий прожиткового мінімуму і для працездатних осіб становив 1031,6 грн (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

**Динаміка рівня заробітної плати працівників
сільського господарства Житомирської області**

Рік	Нарахована заробітна плата в середньому за рік				
	на одного штатного працівника			за одну відпрацьовану годину	
	грн	у % до		грн	у % до попереднього року
		попереднього року	рівня мінімальної заробітної плати		
2006	386,6	135,6	96,7	2,6	136,8
2007	503,0	130,1	109,4	3,4	130,7
2008	776,4	154,3	128,3	5,1	150,0
2009	938,8	120,9	126,2	6,3	123,5
2010	1031,6	109,9	111,9	7,35	116,7

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Незважаючи на те, що заробітна плата працівників сільського господарства є низькою, значна кількість підприємств мають заборгованість із її виплати. У 2010 р. порівняно з 2006 р. в Овруцькому районі борг перевищив 42,2 %, та становить 54,7 % загального боргу області. Також боржниками є Народицький – 7,3 %, Лугинський – 6,8 %, Брусилівський – 5,5 %, Чуднівський – 4,1 %, Новоград-Волинський – 2,9 %, Ємільчинський – 2,5 %, Коростенський – 0,8 %, Олевський та Романівський райони по 2,2 відсотки відповідно (Додаток В).

Відсутність належного матеріального стимулювання до праці негативно позначилась на забезпеченні сільськогосподарських підприємств трудовими ресурсами, що є причиною браку кваліфікованих кадрів та їх високої плинності. Для розв'язання цієї проблеми особливу увагу необхідно зосередити на доходах працівників сільського господарства та умовах їх життя на селі, що сприятиме також підвищенню рівня продуктивності праці та економічної ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств.

Окрім земельних і трудових ресурсів, значну роль у процесі виробництва відіграє ступінь розвитку матеріально-технічної бази суб'єктів господарювання. Рівень фондозабезпеченості сільськогосподарських підприємств Житомирської області у 2010 р. зріс на 2 тис. грн, тобто на 11 % порівняно із 2006 р. Це відбулося за рахунок зменшення площі сільськогосподарських угідь, оскільки вартість основних засобів протягом 2006-2010 рр. практично не змінилася (рис. 2.1).

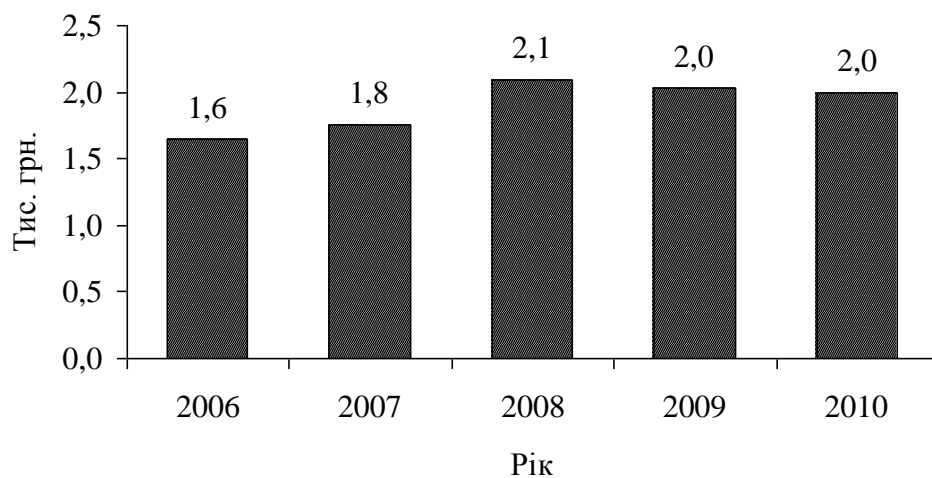

Рис. 2.1. Динаміка фондозабезпеченості сільськогосподарських підприємств Житомирської області

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Протягом останніх років спостерігається зниження рівня технічної оснащеності сільськогосподарських підприємствах Житомирської області. У 2010 р. кількість тракторів та зернозбиральних комбайнів знизилася на 3507 од. і 1015 од. відповідно. Дані табл. 2.8 свідчать про те, що починаючи з 2000 р. технічна база сільськогосподарських підприємств не розвивається.

Обсяг виробництва продукції – це один із основних показників, який характеризує діяльність сільськогосподарських підприємств. За всіма категоріями господарств у 2010 р. вироблено валової продукції сільського господарства на 2 % більше, ніж у 2006 р.

Таблиця 2.8

Наявність тракторів та зернозбиральних комбайнів у сільськогосподарських підприємствах Житомирської області

Рік	Трактори		Комбайни	
	кількість, од.	у % до 2000 р.	кількість, од.	у % до 2000 р.
2000	12129	100	3325	100
2006	7902	65	2230	67
2007	6874	57	1952	59
2008	6166	51	1685	51
2009	5614	46	1553	47
2010	4395	36	1215	37
2010 р. до 2006 р. (+,-)	-3507	-29	-1015	-30

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Такі зміни відбулися за рахунок зростання обсягів виробництва продукції рослинництва на 13 % із одночасним скороченням виробництва продукції тваринництва на 9,0 % (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Виробництво валової продукції сільського господарства Житомирської області, млн. грн

Показник	Рік					2010 р. у % до 2006 р.
	2006	2007	2008	2009	2010	
<i>Усі категорії господарств</i>						
Валова продукція, всього, в т.ч.	3216,1	2983,4	3205,5	3296,4	3293,4	102
- рослинництва	1644,6	1595,3	1815,4	1882,1	1859,6	113
- тваринництва	1571,5	1388,1	1390,1	1414,3	1433,8	91
<i>Сільськогосподарські підприємства</i>						
Валова продукція, всього, в т.ч.	808,9	741,1	870,1	924,2	891,5	110
- рослинництва	483,9	450,6	644,7	687,9	645,7	133
- тваринництва	325,0	290,5	225,4	236,3	245,8	76
<i>Господарства населення</i>						
Валова продукція, всього, в т.ч.	2407,2	2242,3	2335,4	2372,2	2401,9	100
- рослинництва	1160,7	1144,7	1170,7	1194,2	1213,9	105
- тваринництва	1246,5	1097,6	1164,7	1178,0	1188,0	95

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Сільськогосподарські підприємства області у 2010 р. виробили валової продукції на 10 % більше, ніж у 2006 р., в тому числі за рахунок збільшення обсягів виробництва продукції рослинництва на 33 %. Водночас, обсяг виробництва продукції тваринництва скоротився на 24 %. Враховуючи те, що виробництво валової продукції у господарствах населення у 2010 р. залишилося незмінним, можна стверджувати, що збільшення виготовлення продукції сільського господарства відбулося за рахунок покращення результатів діяльності сільськогосподарських підприємств (рис. 2.2).

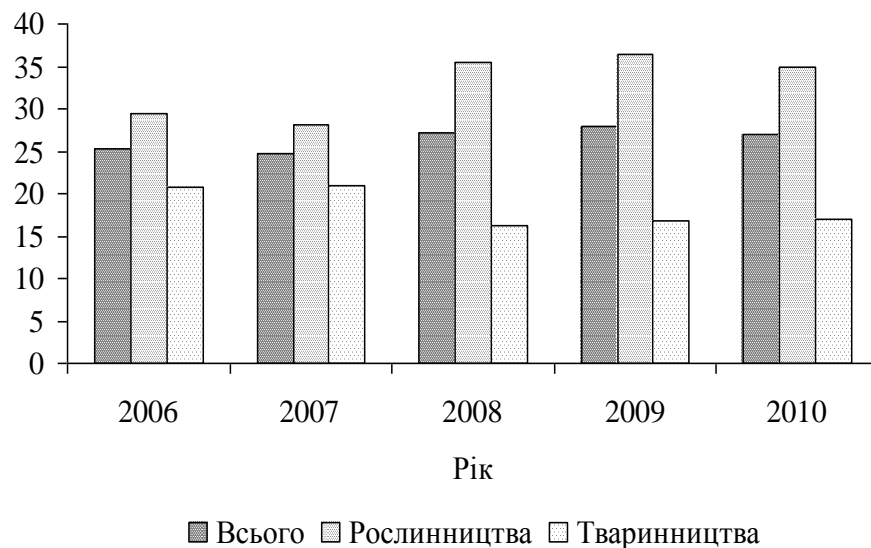

Рис. 2.2. Частка сільськогосподарських підприємств у виробництві продукції сільського господарства, %

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Отже, за останні роки у Житомирській області найбільш інтенсивно розвивалась галузь рослинництва. Основними сільськогосподарськими культурами регіону є зернові, цукрові буряки, льон-довгунець, ріпак, картопля та овочі (рис. 2.3).

Урожайність льону-довгунця, зернових та картоплі у 2010 р. порівняно з 2006 р. зросла на 45, 42 та 40 %, відповідно. Водночас,

спостерігається зниження урожайності цукрових буряків, ріпаку та овочів на 20, 19 та 16 % відповідно.

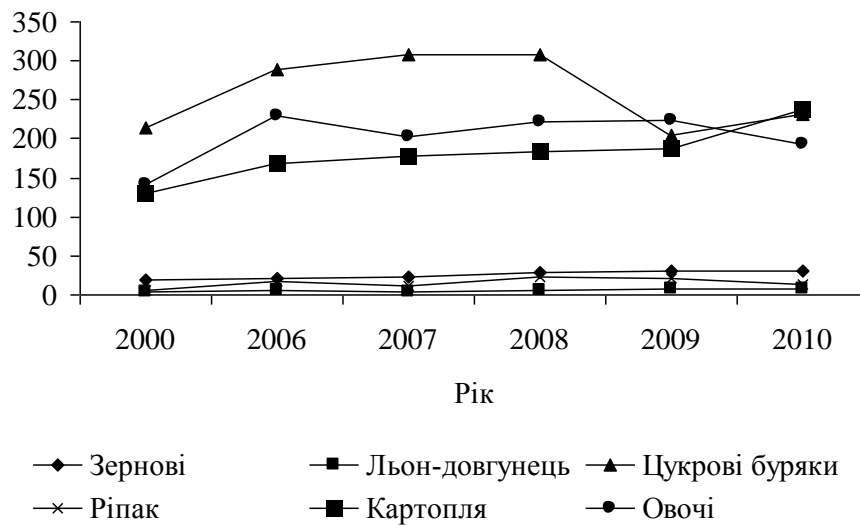

Рис. 2.3. Урожайність основних сільськогосподарських культур, ц/га

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Основним резервом збільшення обсягів виробництва рослинницької продукції є внесення необхідної кількості мінеральних добрив (рис. 2.4).

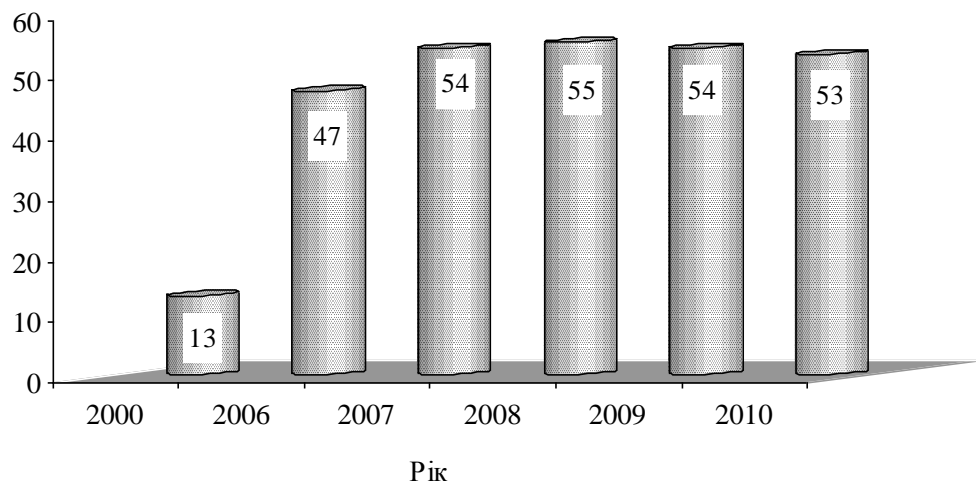

Рис. 2.4. Динаміка внесення мінеральних добрив у сільськогосподарських підприємствах Житомирської області, кг поживних речовин/га

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Помітне збільшення обсягів внесення мінеральних добрив на 1 га посівної площі порівняно з 2000 р. в середньому на 40 кг. Однак, за останні роки їх кількість залишається майже незміною. Так, у 2010 р. внесено 53 кг в розрахунку на одиницю площі, що всього на 6 кг більше, ніж було у 2006 р.

На відміну від виробництва продукції рослинництва, виробництво валової продукції галузі тваринництва сільськогосподарськими підприємствами зменшилося на 24 %. Це спричинено зниженням поголів'я тварин (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

**Поголів'я худоби та птиці у сільськогосподарських підприємствах
Житомирської області, тис. голів**

Показник	Рік					2010 р. у % до 2006 р.
	2006	2007	2008	2009	2010	
ВРХ	163,4	147,8	121,3	101,2	87,0	53
у т. ч. корови	64,7	56,2	45,9	41,0	35,6	55
Свині	55,5	65,9	49,0	42,0	59,8	108
Вівці та кози	3,6	3,4	3,4	3,5	5,2	144
Птиця всіх видів	824,8	688,7	737,4	613,6	518,3	63

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Так, у 2010 р. порівняно з 2006 р. поголів'я ВРХ скоротилася на 47 %, кількість птиці – на 37 %. Збільшилося поголів'я свиней, овець та кіз на 8; 44 % відповідно. Обсяг валового виробництва продукції тваринництва прямопропорційно залежить від продуктивності тварин (рис. 2.5).

Практично не змінилася річна несучість курей-несучок, вага 1 голови ВРХ та свиней. Середньорічний надій молока від 1 корови у 2010 р. порівняно з 2006 р. збільшився на 28 %. Враховуючи те, що показники продуктивності тварин та птиці за останні 5 років не знизилися, резервом збільшення виробництва продукції тваринництва є збільшення поголів'я тварин.

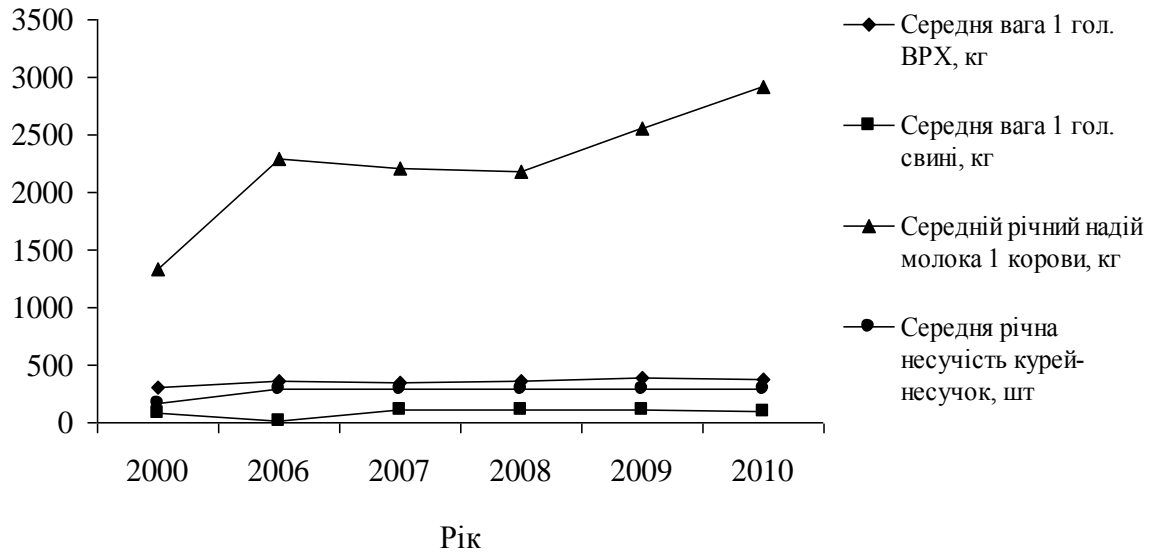

Рис. 2.5. Продуктивність худоби та птиці у сільськогосподарських підприємствах Житомирської області

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Зростання обсягів виробництва продукції тваринництва та рослинництва дасть змогу збільшити кількість реалізованої продукції та економічну ефективність підприємств. Показником, який характеризує дохідність підприємства є рівень рентабельності (рис. 2.6).

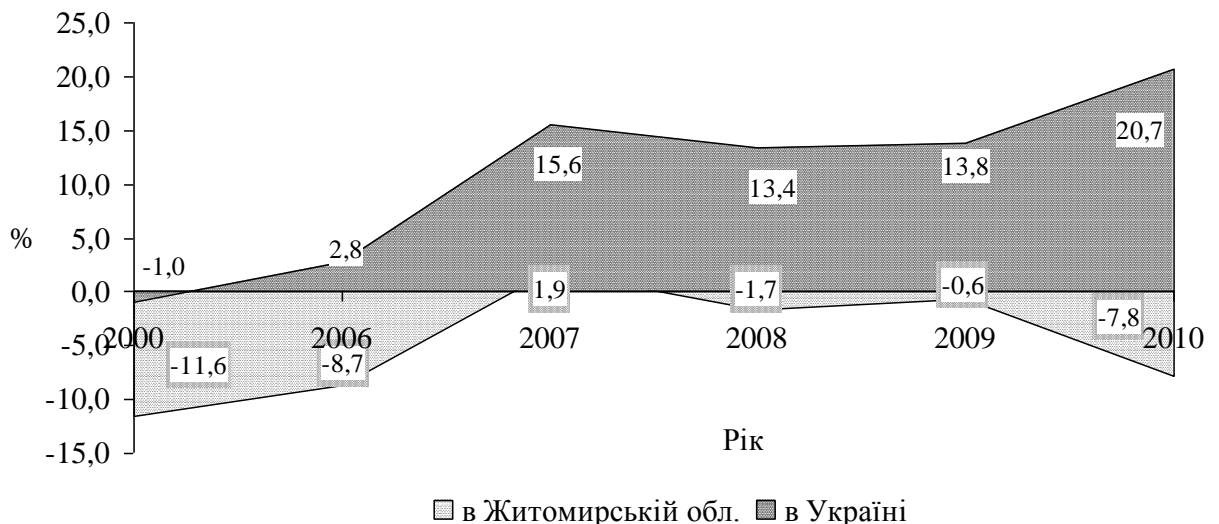

Рис. 2.6. Рівень рентабельності виробництва в сільськогосподарських підприємствах Житомирської області та в Україні

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

З рис. 2.6 видно, що рівень рентабельності виробництва сільськогосподарських підприємств Житомирської області є низьким. Лише у 2007 р. він становив 1,9 %. У попередні та наступні роки результати аналізу свідчать про збитковість господарств регіону, рівень якої у 2010 р. склав 7,8 %. Тобто сільськогосподарські підприємства не здатні в повній мірі покрити всі витрати виробництва сільськогосподарської продукції.

Більшість підприємств зазнають суттєвих збитків і опиняються на межі банкрутства. Так, спостерігається збільшення частки збиткових сільськогосподарських підприємств Житомирської області порівняно з 2000 р. в середньому на 7,9 % (рис. 2.7).

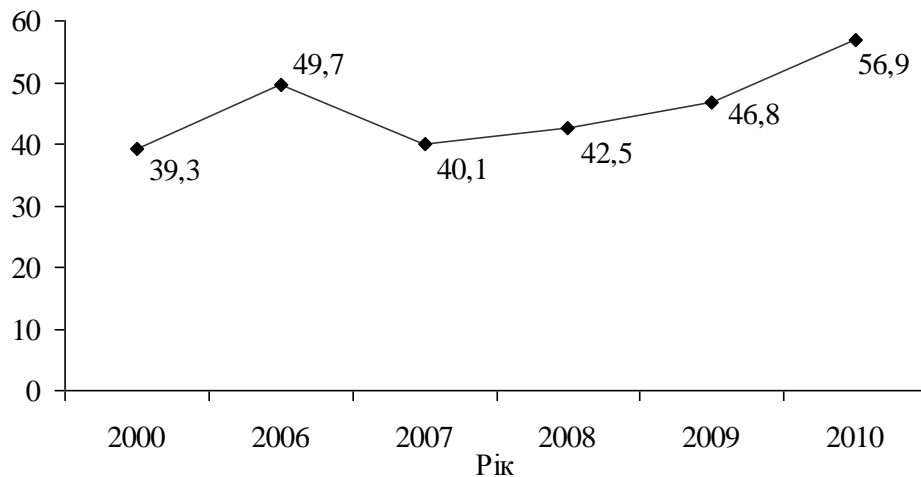

Рис. 2.7. Питома вага збиткових сільськогосподарських підприємств Житомирської області, %

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

У 2006 р. їх частка у загальній кількості сільськогосподарських підприємств складає 49,7 %. Завдяки сприятливій для виробників кон'юнктурі ринку, становище покращилося та зумовило у 2007 р. зменшення збиткових підприємств на 9,6 %. Внаслідок фінансової кризи, яка негативно позначилася на аграрному секторі економіки, протягом 2008-2010 рр. частка збиткових підприємств зросла до рівня 56,9 %. Така їх висока питома вага є негативним явищем, оскільки призводить до погіршення

економічної ситуації в регіоні. Однією з основних причин збільшення частки збиткових сільськогосподарських підприємств є їх фінансове забезпечення. Значний вплив на фінансовий стан підприємств має дебіторська та кредиторська заборгованість (рис. 2.8).

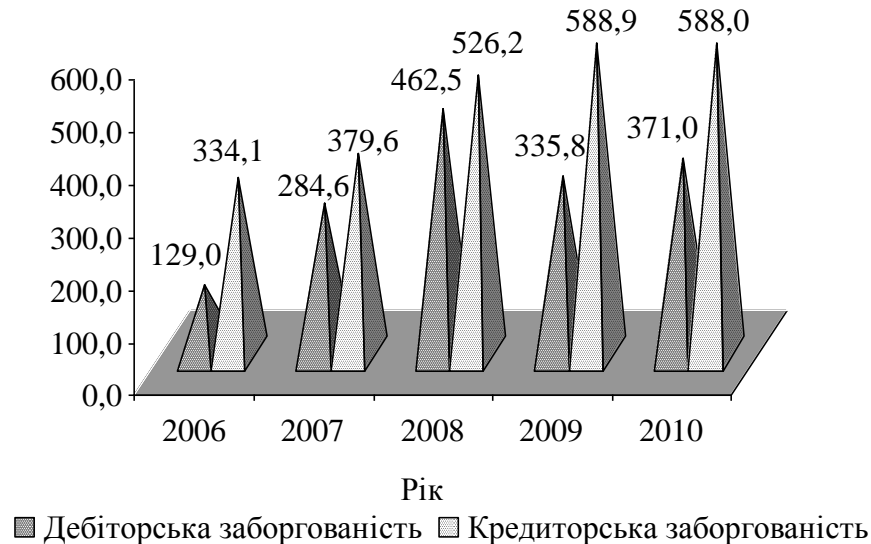

Рис. 2.8. Сума дебіторської та кредиторської заборгованості сільськогосподарських підприємств Житомирської області, млн. грн

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Сума дебіторської заборгованості у 2010 р. порівняно із попереднім роком збільшилася на 35,2 млн. грн, що свідчить про погіршення фінансового стану сільськогосподарських підприємств Житомирської області. Розмір кредиторської заборгованості майже не змінився. Низькими є показники ліквідності. Це пояснюється тим, що сума кредиторської заборгованості за всіма роками перевищує дебіторську заборгованість, тоді як нормальним вважається, якщо суми цих заборгованостей є приблизно рівні.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що нині у межах кожної із раніше виділених складових економічної безпеки сільськогосподарські підприємства стикаються із безліччю зовнішніх та внутрішніх загроз, які

вкрай складно подолати. Так, низька родючість ґрунтів, що має тенденцію до постійного зниження, негативно впливає не тільки на екологічну, але й на виробничу складову безпеки господарств. Недостатня кваліфікація, низький рівень оплати праці та, спричинена цим, значна плинність кадрів, визначають незадовільний рівень кадрової безпеки виробників сільськогосподарської продукції. Зниження економічної безпеки у межах фінансової складової зумовлене дисбалансом дебіторської та кредиторської заборгованостей, недостатнім зовнішнім та внутрішнім фінансуванням. Ці та інші проблеми зумовлюють зниження рівня економічної безпеки сільського господарства в цілому. Проте, для кожного окремого суб'єкта господарювання доцільним є приділення уваги лише окремим із виявлених загроз. При цьому виокремлення, тих загроз, які справді потребують управління, можливе лише шляхом оцінки рівня економічної безпеки виробників сільськогосподарської продукції та її складових.

2.2. Оцінка рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

Прийняття рішення щодо напрямів стратегічного розвитку сільськогосподарських підприємств спирається на результати аналізу їх господарської діяльності, в тому числі на результати оцінки їх економічної безпеки. З огляду на це, метою такого оцінювання є визначення поточного та перспективного рівнів економічної безпеки, а також виявлення складових, які знижують її ступінь. Рівень економічної безпеки сільськогосподарських підприємств Житомирської області пропонується розраховувати відповідно до розробленої авторської методики (п. 1.3) на базі вибіркової сукупності підприємств, чисельність якої відповідає принципу оптимальності. Кількість досліджуваних суб'єктів господарювання не має бути, з одного боку, надто

великою, оскільки це вимагає додаткових затрат, а, з іншого – надто малою, що може призвести до численних помилок. Для цього застосовано типовий відбір, згідно якого чисельність генеральної сукупності сільськогосподарських підприємств Житомирської області у середньому за останні 5 років розподілено на групи залежно від організаційно-правової форми. У результаті встановлено, що середня за 2006–2010 рр. кількість господарських товариств склала 304 підприємства (23 %), приватних підприємств – 229 (17 %), виробничих кооперативів – 44 (3 %), фермерських господарств – 704 (52 %), державних підприємств – 8 (1 %), інших підприємств – 54 (4 %). За принципом пропорційного представництва із кожної групи відповідно до їхньої чисельності механічним способом відібрали необхідну кількість підприємств.

При типовому відборі чисельність вибірки визначили за формулою:

$$n = \frac{t^2 \sigma^2 N}{t^2 \sigma^2 + \varepsilon_{\bar{x}}^2 N} \quad (2.1)$$

де t – нормоване відхилення, $t = 2,0$ при заданому рівні ймовірності $p = 0,9545$; σ – середнє коливання розміру підприємств, виражене середнім квадратичним відхиленням; $\varepsilon_{\bar{x}}$ – гранична помилка вибірки; N – чисельність генеральної сукупності.

Для визначення орієнтовної чисельності підприємств кожного типу застосували формулу:

$$n_i = n \frac{N_i}{N} \quad (2.2)$$

де n_i – вибіркова чисельність підприємств i -го типу; n – загальна чисельність вибіркової сукупності; N_i – чисельність підприємств i -го типу в генеральній сукупності; N – чисельність генеральної сукупності.

В результаті обчислення обрано 67 сільськогосподарських підприємств Житомирської області, 22 % з яких склали господарські товариства, 24 % – приватні підприємства, 3 % – виробничі кооперативи, 47 % – фермерські господарства, 1 % – державні підприємства, 3 % –

підприємства інших організаційно-правових форм. Рівень економічної безпеки виділених підприємств формується на основі аналізу рівня кожної її складової та визначається відповідно до градації:

- до 0,25 – кризовий рівень;
- від 0,26 до 0,50 – низький рівень;
- від 0,51 до 0,75 – середній рівень;
- понад 0,76 – високий рівень.

Фінансова безпека характеризує забезпеченість підприємства власними обіговими коштами. У результаті дослідження встановлено, що лише 9 % підприємств мають високий рівень фінансової безпеки та достатній обсяг коштів для формування запасів та покриття витрат (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

**Фінансова безпека сільськогосподарських підприємств
Житомирської області**

Групи підприємств	Рівень	Кількість підприємств у групі, од.					Середня питома вага, %
		2006	2007	2008	2009	2010	
I: 0,00-0,25	Кризовий	8	6	14	9	10	14
II: 0,26-0,50	Низький	24	26	27	23	27	38
III: 0,51-0,75	Середній	29	28	22	28	23	39
IV: 0,76-1,00	Високий	6	7	4	7	7	9

Джерело: власні дослідження.

Загалом, більшість досліджуваних підприємств (91 %) Житомирської області не здатні за рахунок власних коштів забезпечити свою діяльність. Саме тому, за останні 5 років на межі банкрутства опинилися 14 % сільськогосподарських підприємств. Нестачу власних обігових коштів довгостроковими кредитами покривають 39 % підприємств; низький рівень фінансової безпеки мають 38 % господарств, що змушує суб'єктів господарської діяльності залучати як довгострокові, так і короткострокові кредити.

Ресурсно-технічна складова відображає ступінь забезпеченості та ефективності використання матеріально-технічної бази підприємства. У

результаті аналізу виявлено, що високим та середнім рівнем безпеки характеризуються 2 і 22 % підприємств відповідно; низьким – 67 % та кризовим – 9 %. Підприємства останньої групи мають на балансі зношені виробничі фонди з низькою ефективністю використання та в обмеженій кількості (табл. 2.12).

Таблиця 2.12

**Ресурсно-технічна безпека сільськогосподарських підприємств
Житомирської області**

Групи підприємств	Рівень	Кількість підприємств у групі, од.					Середня питома вага, %
		2006	2007	2008	2009	2010	
I: 0,00-0,25	Кризовий	10	5	3	7	4	9
II: 0,26-0,50	Низький	44	44	45	47	45	67
III: 0,51-0,75	Середній	11	16	19	12	15	22
IV: 0,76-1,00	Високий	2	2	–	1	3	2

Джерело: власні дослідження.

Це ще раз підтверджує той факт, що сільськогосподарські підприємства функціонують в умовах застарілої матеріально-технічної бази, яка не придатна для використання. У більшості підприємств значення коефіцієнта придатності основних засобів є занадто малим. Основними причинами, які ускладнюють ресурсно-технічне забезпечення є брак фінансових ресурсів підприємств.

Таблиця 2.13

**Кадрова безпека сільськогосподарських підприємств
Житомирської області**

Групи підприємств	Рівень	Кількість підприємств у групі, од.					Середня питома вага, %
		2006	2007	2008	2009	2010	
I: 0,00-0,25	Кризовий	3	3	3	3	3	4
II: 0,26-0,50	Низький	43	37	36	35	33	55
III: 0,51-0,75	Середній	20	27	26	27	29	39
IV: 0,76-1,00	Високий	1	–	2	2	2	2

Джерело: власні дослідження.

Кадрова складова показує рух робочої сили та ефективність використання трудового потенціалу. З табл. 2.13 видно, що більшість сільськогосподарських підприємств характеризуються низьким (55 %) та середнім (39 %) рівнями безпеки. У середньому за 2006-2010 рр. лише 2 % суб'єктів господарювання відмітилися високим рівнем кадрової безпеки, що дозволило їм повністю забезпечити господарський процес трудовими ресурсами та ефективно їх використовувати.

Причиною незначної кількості підприємств із високим та середнім рівнями кадрової безпеки (41%) є висока плинність персоналу в сільськогосподарських підприємствах через незадовільні умови життя на селі та низьку ефективність її використання, що є наслідками низького рівня оплати праці.

Індивідуальний підхід потребує оцінка виробничої та збутової складових, оскільки їх рівень визначається відповідно до градації:

- до -0,50 – кризовий рівень;
- від -0,49 до 0,0 – низький рівень;
- від 0,10 до 0,50 – середній рівень;
- понад 0,51 – високий рівень.

Виробнича безпека відображає обсяг капіталовкладень на відтворення виробництва та ступінь окупності витрат виробництва. У 2010 р. збільшилася кількість підприємств з високим рівнем виробничої безпеки (табл. 2.14).

Таблиця 2.14

Виробнича безпека сільськогосподарських підприємств Житомирської області

Групи підприємств	Рівень	Кількість підприємств у групі, од.					Середня питома вага, %
		2006	2007	2008	2009	2010	
I: -1,00-(-0,50)	Кризовий	4	2	4	4	1	5
II: -0,49-0,00	Низький	20	26	23	22	20	33
III: 0,01-0,50	Середній	39	37	38	37	41	57
IV: 0,51-1,00	Високий	4	2	2	4	5	5

Джерело: власні дослідження.

Однак, за останні 5 років їх частка у середньому становить лише 5 %. Також спостерігається збільшення підприємств із середнім рівнем безпеки, питома вага яких рівна 57 % і зменшення кількості підприємств із низьким та кризовим рівнями оцінено як позитивну тенденцію. Однак, частка останніх двох груп залишається значною – 38 %. Основною причиною цього є низька економічна ефективність виробництва більшості підприємств Житомирської області.

У сільському господарстві земля виступає основним засобом виробництва. Рівень екологічної безпеки характеризується ефективністю використання землі, її родючістю та природно-кліматичними умовами, характерними для підприємства (рис. 2.15).

Таблиця 2.15

**Екологічна безпека сільськогосподарських підприємств
Житомирської області**

Групи підприємств	Рівень	Кількість підприємств у групі, од.					Середня питома вага, %
		2006	2007	2008	2009	2010	
I: 0,00-0,25	Кризовий	22	22	13	12	13	24
II: 0,26-0,50	Низький	28	27	35	33	28	45
III: 0,51-0,75	Середній	12	13	13	15	17	21
IV: 0,76-1,00	Високий	5	5	6	7	9	10

Джерело: власні дослідження.

Високий рівень екологічної безпеки у середньому за 5 років властивий лише 10 % підприємств, а середній – 21 % господарств. Найбільша частка сільськогосподарських виробників (45 %) має низький рівень екологічної безпеки. Також значною є частка підприємств кризового рівня – 24 %: до них належать ті підприємства, яким вкрай необхідно збільшувати витрати на підвищення якості ґрунту. Результати дослідження свідчать про те, що більшість сільськогосподарських підприємств Житомирської області розміщені на землях з низькою родючістю та незначним коефіцієнтом віддачі.

Збутова безпека відповідає за обсяг реалізованої продукції та її цінову конкурентоспроможність. З табл. 2.16 видно, що 68 % підприємств характеризується середнім рівнем безпеки. Низький рівень збутової безпеки притаманний у середньому 27 % підприємств. Для 3 % досліджуваної сукупності підприємств характерний кризовий рівень цієї складової безпеки. Таким господарствам необхідно підвищувати свою цінову конкурентоспроможність та розширювати ринки збуту.

Таблиця 2.16

**Збутова безпека сільськогосподарських підприємств
Житомирської області**

Групи підприємств	Рівень	Кількість підприємств у групі, од.					Середня питома вага, %
		2006	2007	2008	2009	2010	
I: -1,00-(-0,50)	Кризовий	2	2	3	3	–	3
II: -0,49-0,00	Низький	19	24	19	12	15	27
III: 0,01-0,50	Середній	45	41	44	50	50	68
IV: 0,51-1,00	Високий	1	–	1	2	2	2

Джерело: власні дослідження.

Узагальнюючим показником усіх складових є рівень економічної безпеки, шкала якого має вигляд:

до 0,03 – кризовий рівень (являється самим небезпечним для підприємства, оскільки означає, що його діяльність збиткова та наближується до банкрутства);

від 0,04 до 0,35 – низький рівень (свідчить про незадовільні результати економічної діяльності підприємства та його тенденцію до погіршення; платоспроможність не стійка, однак імовірність настання банкрутства не значна);

від 0,36 до 0,67 – середній рівень (вказує на те, що відповідний критерій оцінки знаходиться в межах норми; підприємство є платоспроможним, але результати його діяльності не стабільні);

понад 0,68 – високий рівень (свідчить про достатній рівень розвитку підприємства у межах кожної складової, що дає суб'єкту господарювання можливість ефективно розвивати наявний у нього ресурсний потенціал).

Згідно результатів аналізу у середньому за 2006-2010 рр. до групи з кризовим рівнем економічної безпеки належить 1 % досліджуваних сільськогосподарських підприємств Житомирської області (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

**Економічна безпека сільськогосподарських підприємств
Житомирської області**

Групи підприємств	Рівень економічної безпеки	Кількість підприємств у групі					Середня питома вага, %
		2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	
I: -0,29– 0,03	кризовий	1	–	1	1	1	1
II: 0,04–0,35	низький	35	25	28	25	28	42
III: 0,36–0,67	середній	29	38	35	38	36	52
IV: 0,68–1,00	високий	2	4	3	3	2	5

Джерело: власні дослідження.

Низький рівень безпеки мають 42 % підприємств. Господарства середнього рівня безпеки складають 52 %. Високий рівень економічної безпеки характерний лише для 5 % досліджуваної сукупності сільськогосподарських підприємств. Такий показник є незначним, тому ситуація вимагає зусиль керівників підприємств щодо впровадження дієвих заходів з підвищення рівня їх економічної безпеки.

Виходячи з даних табл. 2.17 можливою стає ідентифікація зон безпеки та розмежування сільськогосподарських підприємств відповідно укрупнених груп (зон): I – зона небезпеки, яка включає підприємства кризового та низького рівня економічної безпеки та II – зона безпеки – середнього та високого рівня економічної безпеки (рис. 2.9). Найбільша кількість підприємств у зоні економічної безпеки опинилась у 2007 р. (на 35 % більше, ніж у 2006 р.). У 2010 р. спостерігається скорочення їх кількості на 7 %,

порівняно із 2009 р., що є наслідком фінансово-економічної кризи та нестабільної державної політики в Україні.

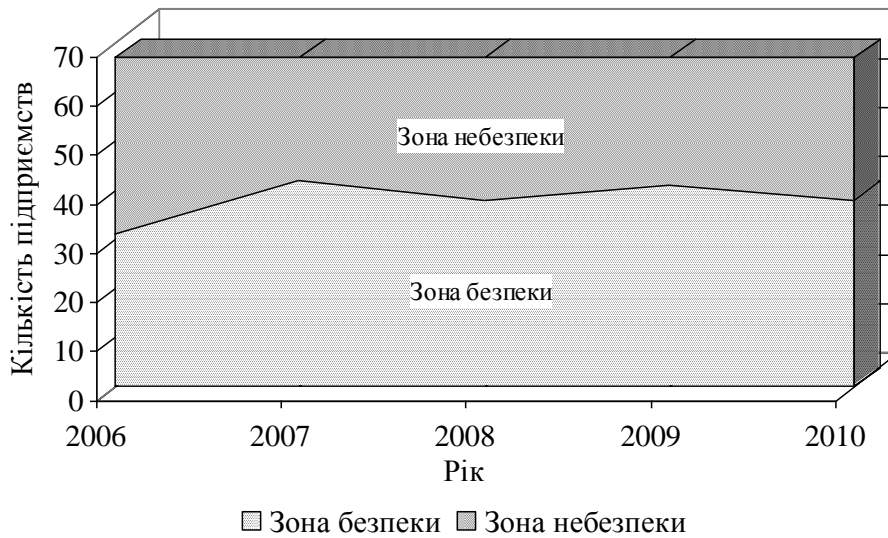

Рис. 2.9. Зони економічної безпеки сільськогосподарських підприємств Житомирської області

Джерело: власні дослідження.

Для поглибленого аналізу нами застосовано методику оцінки рівня економічної безпеки не лише на підприємствах, але й для галузі сільського господарства на рівні Житомирської області. З метою підтвердження достовірності раніше отриманих результатів запропоновано порівняти їх з часткою збиткових сільськогосподарських підприємств Житомирської області. Нами обрано саме цей показник, оскільки збитковість підприємства свідчить про низький рівень його економічної безпеки. Для перевірки розробленої методики проведено розрахунки за останні 10 років (2001-2010 рр.). Одержані результати розміщено у табл. 2.18.

Зазначимо, що показники ефективності та безпеки є оберненими: зі збільшенням рівня економічної безпеки частка збиткових підприємств зменшується, і навпаки. Для вирішення вказаної проблеми та співставлення показників, необхідно їх пронормувати. Для цього усі показники економічної безпеки галузі сільського господарства прирівнюємо до найвищого з них (у 2007 р.). Для нормування частки збиткових підприємств, навпаки найгірший показник (також у 2007 р.) порівнюємо з часткою збиткових підприємств.

Таблиця 2.18

**Взаємозалежність частки збиткових підприємств та
рівня економічної безпеки галузі сільського господарства**

Рік	Рівень економічної безпеки галузі		Частка збиткових сільськогосподарських підприємств	
	факт	нормоване значення	факт, %	нормоване значення
2001	0,31871	0,58	69,5	0,57
2002	0,25834	0,50	79,8	0,46
2003	0,30258	0,60	67,3	0,54
2004	0,42935	0,77	52,3	0,76
2005	0,42767	0,77	52,4	0,76
2006	0,41906	0,81	49,7	0,75
2007	0,56127	1,00	40,1	1,00
2008	0,54681	0,94	42,5	0,97
2009	0,51653	0,86	46,8	0,92
2010	0,45252	0,83	48,3	0,81

Джерело: власні дослідження.

Для підтвердження достовірності обраної методики та отриманих результатів також визначено середнє значення показників економічної безпеки досліджуваних підприємств Житомирської області. Проведено їх порівняння з показниками економічної безпеки галузі сільського господарства (табл. 2.19).

Таблиця 2.19

**Показники економічної безпеки галузі, середні показники економічної
безпеки досліджуваних підприємств та їх нормовані значення**

Рік	Рівень економічної безпеки галузі		Середнє значення коефіцієнта економічної безпеки досліджуваних підприємств	
	факт	нормоване значення	факт	нормоване значення
2006	0,41906	0,81	0,41440	0,75910
2007	0,56127	1,00	0,54591	1,00000
2008	0,54681	0,94	0,51011	0,93441
2009	0,51653	0,86	0,49909	0,91424
2010	0,45252	0,83	0,46708	0,85560

Джерело: власні дослідження.

З таблиці видно, що коефіцієнти економічної безпеки галузі сільського господарства майже відповідають середньому значенню коефіцієнтів економічної безпеки досліджуваної сукупності підприємств за відповідний період. Це підтверджує той факт, що підприємства для дослідження обрано правильно. Нормовані значення усіх коефіцієнтів пропонуємо зобразити на рис. 2.10.

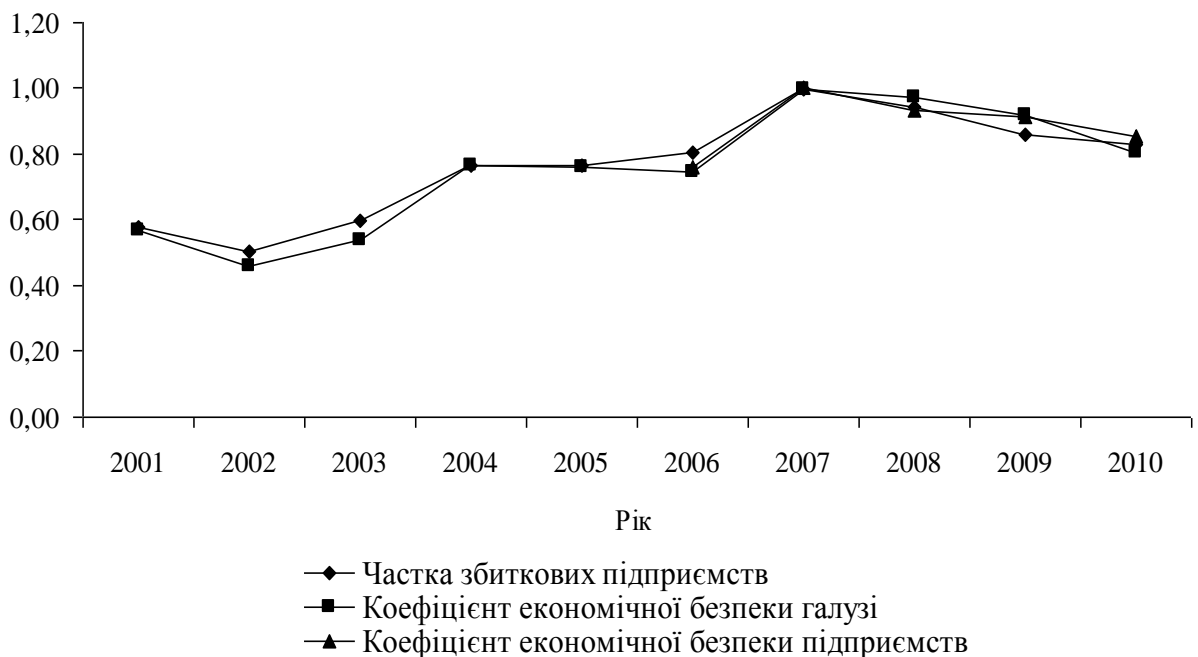

Рис. 2.10. Економічна безпека підприємств і галузі сільського господарства та частка збиткових сільськогосподарських підприємств Житомирської області

Джерело: власні дослідження.

Оскільки усі криві майже співпадають, можна зробити висновок, що розроблена та застосована методика на рівні підприємств і галузі сільського господарства є обґрунтованою та може бути використана на практиці.

Для подальшого виявлення основних проблем галузі сільського господарства Житомирської області важливо визначити вплив кожної із складових на загальний рівень економічної безпеки сільськогосподарських підприємств. Для цього застосовано багатofакторне групування на основі

методу кластерного аналізу. Його відмінність від традиційного групування полягає у тому, що розподіл об'єктів дослідження (в нашому випадку 67 підприємств) здійснено не за однією ознакою, а за всіма.

Кластерний аналіз проведено у два етапи: спочатку визначено кількість груп, після чого здійснено розподіл підприємств. У процесі кластеризації використано прикладну програму *StatSoft Statistica v6.0*. З рис. 2.11. видно, що найбільш прийнятна кількість кластерів, на яку слід розподілити сукупність досліджуваних господарств має бути не більше п'яти. З метою уточнення раніше наведеної шкали, сукупність підприємств пропонується розбити на чотири групи із такими рівнями економічної безпеки: кризовий, низький, середній, високий.

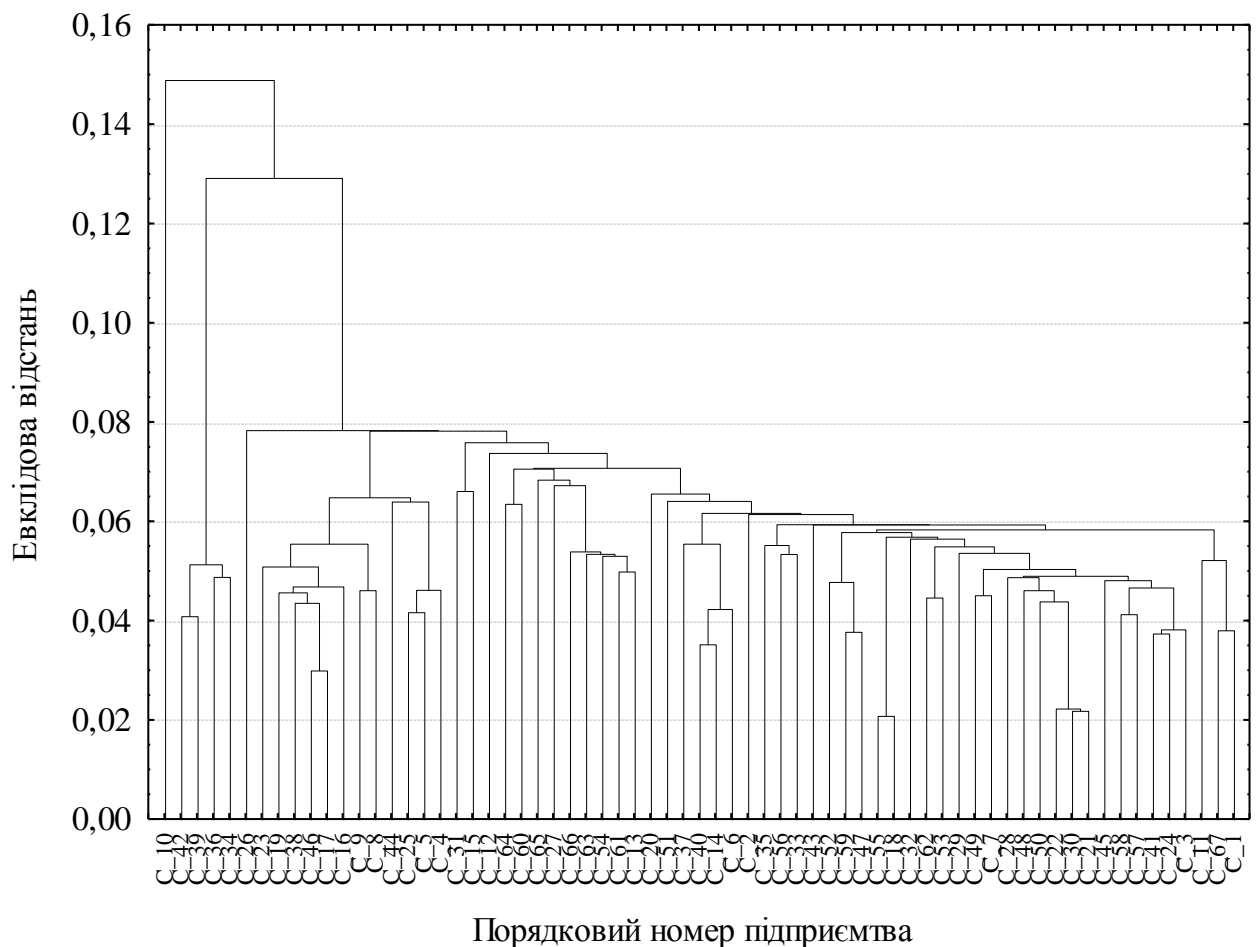

Рис. 2.11. Дендрограма подібності виробників сільськогосподарської продукції Житомирської області за рівнем їх економічної безпеки

Джерело: власні дослідження.

В основі багатofакторного групування лежить метод k-середніх. Графік усереднених значень коефіцієнтів економічної безпеки у межах кожного із отриманих кластерів зображено на рис. 2.12. З графіка видно, що із зростанням інтегрального коефіцієнта підвищується рівень всіх її складових; різняться лише темпи зростання зважених коефіцієнтів окремих складових.

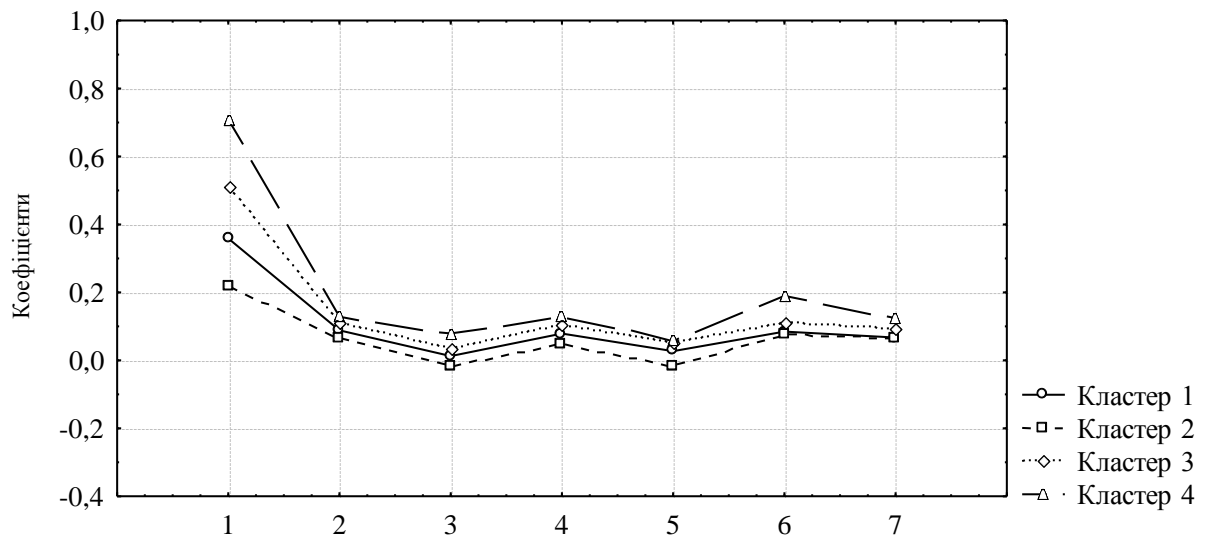

Рис. 2.12. Графік усереднених значень коефіцієнтів економічної безпеки та її складових в межах кластерів

Примітка: 1 – інтегральний коефіцієнт економічної безпеки; 2 – рівень кадрової безпеки; 3 – рівень виробничої безпеки; 4 – рівень екологічної безпеки; 5 – рівень збутової безпеки; 6 – рівень фінансової безпеки; 7 – рівень ресурсно-технічної безпеки.

Джерело: власні дослідження.

Зазначимо, що нумерація кластерів не відповідає необхідності поступового зростання економічної безпеки підприємств від групи до групи. Щоб подолати цю проблему порядкові номери першого та другого кластерів вирішено поміняти місцями. У результаті до першої групи із найнижчим рівнем економічної безпеки (група 1) увійшли 17 підприємств, до другої (група 2) – 31, до третьої (група 3) – 15, до четвертої із найвищим рівнем економічної безпеки (група 4) – 4 підприємства (рис. 2.13).

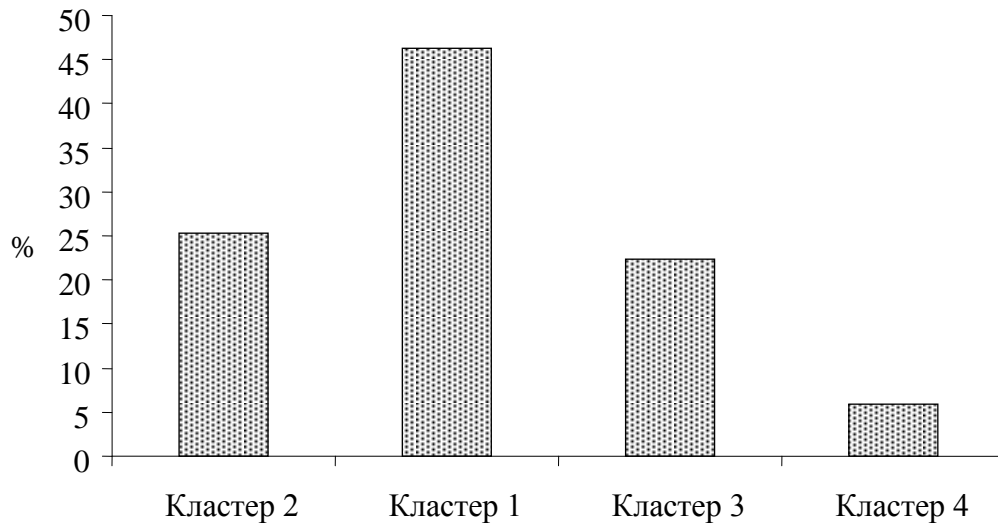

Рис. 2.13. Питома вага підприємств кожного кластеру у загальній їх сукупності

Джерело: власні дослідження.

Середні значення інтегрального коефіцієнта безпеки та його складових у розрізі окремих груп наведено в табл. 2.20.

Таблиця 2.20

Середні значення показників економічної безпеки в межах кластерів

Показник економічної безпеки	Номер групи							
	1		2		3		4	
	значення	вагомість, %	значення	вагомість, %	значення	вагомість, %	значення	вагомість, %
Коефіцієнт економічної безпеки	0,28	100,00	0,36	100,00	0,51	100,00	0,71	100,00
Коефіцієнт кадрової безпеки	0,06	21,43	0,09	24,60	0,11	21,79	0,13	18,15
Коефіцієнт виробничої безпеки	0,02	6,35	0,01	3,57	0,03	6,61	0,08	11,20
Коефіцієнт екологічної безпеки	0,04	15,69	0,08	21,98	0,11	20,77	0,13	18,34
Коефіцієнт збутової безпеки	0,02	7,18	0,03	7,60	0,05	10,56	0,06	7,94
Коефіцієнт фінансової безпеки	0,08	29,36	0,08	23,56	0,11	21,36	0,19	26,81
Коефіцієнт ресурсно-технічної безпеки	0,06	19,99	0,07	18,68	0,10	18,92	0,12	17,56

Джерело: власні дослідження.

Оскільки інтегральний показник економічної безпеки представляє суму всіх зважених складових, найбільший вплив на рівень загальної безпеки матиме та, частка якої в інтегральному коефіцієнті є найбільшою. З даних таблиці видно, що у підприємствах усіх без виключення груп значний вплив на економічну безпеку має рівень кадрової та фінансової безпеки. Водночас, високий рівень економічної безпеки господарств крайніх груп визначає, передусім, фінансова складова. У перших трьох групах суттєвий вплив також має екологічна безпека суб'єктів господарювання.

Окрім проведеного аналізу також важливо встановити тісноту зв'язку між рівнем економічної безпеки сільськогосподарських підприємств, її складових та економічною ефективністю діяльності сільськогосподарських підприємств. Для цього використано методи статистичного аналізу, зокрема кореляційно-регресійний. Основною метою проведення такого дослідження є підтвердження або заперечення гіпотези про вплив економічної безпеки на результативність та ефективність господарювання сільськогосподарських підприємств.

Кореляційно-регресійний аналіз здійснювався за такою схемою:

- 1) виявлення тісноти зв'язку між результативними (показники ефективності) та факторними (показники економічної безпеки) ознаками;
- 2) перевірка значущості отриманих статистичних показників;
- 3) розрахунок інтервальних оцінок статистичних показників.

При цьому до статистичних показників, які використано в якості індикаторів якості зв'язків віднесено парні коефіцієнти кореляції, регресії, еластичності та β -коефіцієнти. Значущість статистичних оцінок пропонується визначати на основі проведення аналізу t-статистики Стьюдента та Фішера. Загалом схема запропонованого алгоритму оцінки впливу економічної безпеки сільськогосподарських підприємств на їх економічну ефективність зображено на рис. 2.14.

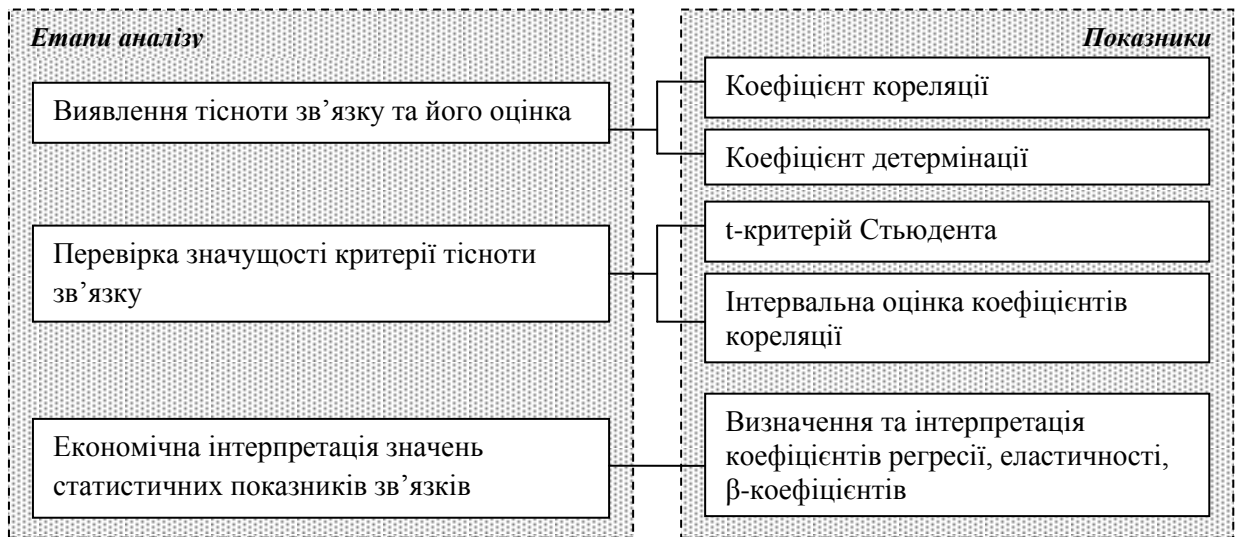

Рис. 2.14. Алгоритм оцінки рівня впливу економічної безпеки на економічну ефективність діяльності сільськогосподарських підприємств

Джерело: власні дослідження.

В якості результативних ознак обрано показники ефективності діяльності підприємства, а саме: рівень рентабельності виробництва (показує, який обсяг прибутку припадає на 1 гривню затрат), рівень рентабельності обороту (відображає розмір прибутку, що припадає на 1 гривню виручки від реалізації), а також приріст капіталовкладень. Перший із показників відображає, наскільки ефективно сільськогосподарські підприємства здійснюють основний вид своєї діяльності. Відтак, його ідентифікація як одного із критеріїв ефективності, на нашу думку, є незаперечною. Вибір показника рентабельності обороту пояснюється тим, що він відображає вміння виробників сільськогосподарської продукції розробляти та впроваджувати адекватну поточному стану ринкового середовища цінову політику, а також контролювати власні витрати. В умовах нестабільності зовнішнього середовища та посилення конкурентної боротьби між сільськогосподарськими виробниками виділення рентабельності обороту в якості індикатора ефективності їх діяльності є необхідним.

Приріст капіталовкладень визначено критерієм ефективності, оскільки однією із заповук розвитку сільськогосподарських підприємств є забезпечення відтворення їх основних фондів. Розширене ж відтворення

вимагає нарощення обсягів капіталовкладень, оскільки для більшості галузей сільськогосподарського виробництва характерний високий рівень зношеності основних засобів виробництва.

До факторних ознак включено кількісні значення складових економічної безпеки сільськогосподарських підприємств (фінансової, ресурсно-технічної, кадрової, виробничої, екологічної та збутової), а також інтегральний показник економічної безпеки. У вибірку включено 67 сільськогосподарських підприємств Житомирської області. У процесі проведення аналізу змінним було присвоєно такі позначення:

y_1 – рівень рентабельності обороту, %;

y_2 – рівень рентабельності виробництва, %;

y_3 – приріст капіталовкладень, тис. грн.;

x_1 – інтегральний коефіцієнт економічної безпеки;

x_2 – коефіцієнт фінансової складової економічної безпеки;

x_3 – коефіцієнт ресурсно-технічної складової економічної безпеки;

x_4 – коефіцієнт кадрової складової економічної безпеки;

x_5 – коефіцієнт виробничої складової економічної безпеки;

x_6 – коефіцієнт екологічної складової економічної безпеки;

x_7 – коефіцієнт збутової складової економічної безпеки.

Вихідні дані для кореляційного аналізу зведено у Додатку Г. Оскільки метою проведення аналізу є не регресійний аналіз, то перевірка факторних ознак на мультиколінеарність та, відповідно, обчислення парних коефіцієнтів кореляції незалежних змінних, є недоцільними. Матрицю парних коефіцієнтів кореляції факторних та результативних ознак наведено в табл. 2.21.

Дані таблиці свідчать про те, що між рівнем рентабельності обороту та економічною безпекою сільськогосподарського підприємства спостерігається достатньо тісний лінійний зв'язок. Можна також сказати, що

така тіснота формується, передусім, за рахунок взаємозалежності рентабельності обороту та виробничої безпеки підприємств. Слабкий лінійний зв'язок існує між рентабельністю обороту та збутовою і фінансовою складовими економічної безпеки.

Таблиця 2.21

Матриця парних коефіцієнтів кореляції показників економічної ефективності та критеріїв економічної безпеки

Результативна ознака	Факторна ознака						
	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6	x_7
y_1	0,796	0,417	0,308	0,252	0,924	0,269	0,429
y_2	0,846	0,465	0,458	0,347	0,939	0,315	0,426
y_3	0,205	0,126	0,046	0,046	0,320	0,155	-0,136

Джерело: власні дослідження.

Рівень рентабельності виробництва також у значній мірі залежить від економічної безпеки суб'єктів агробізнесу, а найбільше такий рівень зв'язку визначає так само виробнича складова. Крім цього, слід відмітити існування лінійного зв'язку між рівнем рентабельності виробництва та фінансовою, ресурсно-технічною та екологічною складовими. Щодо приросту капіталовкладень, то як свідчать результати аналізу, цей показник найбільше корелює із коефіцієнтом виробничої складової економічної безпеки сільськогосподарських підприємств. Проте, за своїм рівнем цей зв'язок все ж такі є зовсім несуттєвим. Тобто, інтенсивність інвестування фінансових ресурсів у виробництво сільськогосподарської продукції в цілому не дуже залежить від рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств.

Перевірку значущості парних коефіцієнтів кореляції здійснено із припущенням про допустиму похибку на рівні 5% ($\alpha = 0,05$). Тоді критичне значення t-критерію Стюдента складе 2,02. З даних табл. 2.22 видно, що суттєвий лінійний зв'язок існує між: 1) рівнем рентабельності обороту та всіма показниками економічної безпеки, окрім кадрової та екологічної складових; 2) рівнем рентабельності виробництва та всіма досліджуваними

факторними ознаками; 3) приростом капіталовкладень та виробничою складовою. Саме за цими показниками пропонується проводити подальші дослідження.

Таблиця 2.22

**Оцінка значущості коефіцієнтів парної кореляції
на основі критерію Стьюдента ($\alpha = 0,05$)**

Результативні ознаки	t-критерії Стьюдента						
	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6	x_7
y_1	9,126	3,182	2,244	1,801	16,698	1,933	3,289
y_2	10,981	3,641	3,573	2,560	18,841	2,302	3,266
y_3	1,453	0,883	0,319	0,318	2,338	1,090	-0,948

Джерело: власні дослідження.

Точнішу оцінку тісноти лінійного зв'язку здійснимо шляхом побудови довірчих інтервалів відповідних коефіцієнтів кореляції (табл. 2.23–2.24). Як видно з даних табл. 2.23, найменший розкид мають коефіцієнти кореляції рівня рентабельності обороту із інтегральним коефіцієнтом економічної безпеки та коефіцієнтом її виробничої складової. Це свідчить про те, що отримані вище парні коефіцієнти кореляції між цими економічними показниками є найбільш точними.

Таблиця 2.23

**Інтервальна оцінка парних коефіцієнтів кореляції
рівня рентабельності обороту та факторних ознак**

Межі довірчого інтервалу	Факторні ознаки				
	x_1	x_2	x_3	x_5	x_7
Точкова оцінка	0,796	0,417	0,308	0,924	0,429
Нижня межа	0,692	0,181	0,050	0,882	0,196
Верхня межа	0,901	0,653	0,567	0,966	0,662

Джерело: власні дослідження.

Зазначимо, що нижні межі коефіцієнтів кореляції незалежної змінної та інших трьох факторів є незначущими (критерієм t-статистики Стьюдента),

що свідчить про існування незначного лінійного зв'язку між ними. Оскільки ж вплив інтегрального показника на результативну ознаку визначається, в основному, саме дією виробничої складової економічної безпеки, основну увагу в процесі пошуку джерел підвищення рентабельності обороту варто шукати саме у ній. Крім цієї змінної у подальшому аналізі враховано вплив фінансової та збутової складових економічної безпеки, які також корелюють із рівнем рентабельності обороту.

Таблиця 2.24

**Інтервальна оцінка парних коефіцієнтів кореляції
рівня рентабельності виробництва та факторних ознак**

Межі довірчого інтервалу	Факторні ознаки						
	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6	x_7
Точкова оцінка	0,846	0,465	0,458	0,347	0,939	0,315	0,426
Нижня межа	0,764	0,241	0,233	0,095	0,905	0,058	0,193
Верхня межа	0,927	0,689	0,684	0,598	0,973	0,573	0,660

Джерело: власні дослідження.

Результати інтервальної оцінки коефіцієнтів кореляції рентабельності виробництва та факторів її впливу показали, що і нижня, і верхня межа є значущими тільки у виробничої складової. Тобто, так само як і в попередньому випадку, виробнича безпека формує значущість нижньої та верхньої меж взаємозв'язку рівня рентабельності та інтегрального коефіцієнта економічної безпеки (табл. 2.25).

Таблиця 2.25

**Інтервальна оцінка парних коефіцієнтів кореляції
приросту капіталовкладень та факторних ознак**

Межі довірчого інтервалу	Факторна ознака, x_5
Точкова оцінка	0,320
Нижня межа	0,063
Верхня межа	0,576

Джерело: власні дослідження.

Наближеними до критичного рівня значущості є нижні межі коефіцієнтів кореляції рентабельності виробництва та фінансової і ресурсно-технічної складової. Тому в подальшому дослідженні доцільно визначити взаємозв'язок між рівнем рентабельності виробництва та виробничої, фінансової і ресурсно-технологічної складових економічної безпеки сільськогосподарських підприємств.

Дані табл. 2.25 свідчать про те, що різниця між нижньою та верхньою межею є значною (0,513) і нижня границя є меншою за критичне значення. Проте, наведена результативна ознака є надзвичайно важливою у системі показників ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств. З огляду ж на значущість точкової оцінки парного коефіцієнта кореляції, у подальших дослідженнях пропонується здійснити економічну оцінку впливу на приріст капіталовкладень вказаної незалежної змінної.

Для оцінки зв'язків і перенесення висновків за результатом аналізу на генеральну сукупність (тобто на всю сукупність сільськогосподарських підприємств) використаємо коефіцієнти регресії, еластичності та β -коефіцієнти. Зазначимо, що коефіцієнт економічної безпеки та його складові є нормованими величинами, які лежать у межах від 0 до 1. Коефіцієнти ж регресії ілюструють зміни результативної ознаки в разі зміни відповідної незалежної змінної на одиницю. У такій ситуації показники економічної безпеки пропонується поділити на десять частини. Тоді одиницею вимірювання коефіцієнтів економічної безпеки буде 0,1, а коефіцієнти регресії слід також поділити на 100.

Згідно аналізу коефіцієнтів регресії збільшення рівня економічної безпеки на 0,1 призведе до збільшення рівня рентабельності обороту на 11 %, а підвищення рівня виробничої безпеки зумовить зростання наведеного результативного показника на 7 % (табл. 2.26). Збільшення рівня фінансової та збутової складових економічної безпеки на 0,1 дасть змогу підвищити рівень рентабельності обороту на 5 та 4 % відповідно. Зміна рівня інтегрального коефіцієнта економічної безпеки на 0,1 також дасть

можливість збільшити рівень рентабельності виробництва майже на 10 %. Вплив таких зрушень у рівнях фінансової, ресурсно-технічної та виробничої складових безпеки призведе до збільшення залежної змінної на 4,0; 5,7 та 5,9 % відповідно. Зміна коефіцієнта виробничої безпеки зумовить зміну приросту капіталовкладень на 0,12 тис. грн.

Таблиця 2.26

Статистичні показники зв'язку між результативними ознаками та показниками економічної безпеки

Результативні ознаки	Факторна ознака				
	x_1	x_2	x_3	x_5	x_7
<i>Коефіцієнт регресії</i>					
Рівень рентабельності обороту, % (y_1)	11,31	4,67	–	7,05	3,77
Рівень рентабельності виробництва, % (y_2)	9,95	4,31	5,68	5,94	–
Приріст капіталовкладень, тис. грн (y_3)	–	–	–	0,12	–
<i>Коефіцієнт еластичності</i>					
Рівень рентабельності обороту, % (y_1)	50,12	30,39	–	6,00	10,80
Рівень рентабельності виробництва, % (y_2)	17,95	11,43	12,24	2,06	–
Приріст капіталовкладень, тис. грн (y_3)	–	–	–	0,13	–
<i>β-коефіцієнт</i>					
Рівень рентабельності обороту, % (y_1)	0,80	0,42	–	0,92	0,43
Рівень рентабельності виробництва, % (y_2)	0,85	0,47	0,46	0,94	–
Приріст капіталовкладень, тис. грн (y_3)	–	–	–	0,32	–

Джерело: власні дослідження.

Зміна рівня інтегрального коефіцієнта економічної безпеки на 0,1 також дасть можливість збільшити рівень рентабельності виробництва майже на 10 %. Вплив таких зрушень у рівнях фінансової, ресурсно-технічної та виробничої складових безпеки призведе до збільшення залежної змінної на 4,0; 5,7 та 5,9 % відповідно. Зміна коефіцієнта виробничої безпеки зумовить зміну приросту капіталовкладень на 0,12 тис. грн.

Щодо коефіцієнтів еластичності, то вплив факторних ознак на результативні можна охарактеризувати таким чином:

1) у разі зміни інтегрального коефіцієнта економічної безпеки, а також його фінансової, виробничої та збутової складових на 1 %, рівень рентабельності обороту зміниться на 50; 30; 6 та 11 % відповідно;

2) у разі зміни інтегрального коефіцієнта економічної безпеки, а також його фінансової, ресурсно-технічної та виробничої складових на 1 % рівень рентабельності виробництва зміниться на 18; 11; 12 та 2 % відповідно;

3) у разі зміни коефіцієнта виробничої безпеки на 1 %, приріст капіталовкладень зміниться на 0,13 тис. грн.

Аналіз β -коефіцієнтів дає змогу зробити висновок, що найбільш суттєві резерви підвищення економічної ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств закладено у виробничій безпеці, оскільки при зміні цього коефіцієнта на одне середньоквадратичне відхилення (0,27 %) зміна рівня рентабельності обороту складе 0,92 його середньоквадратичного відхилення (19,24 %), рівня рентабельності виробництва – 0,94 його середньоквадратичного відхилення (16,2 %), приросту капіталовкладень – 0,32 його середньоквадратичного відхилення (0,33 тис. грн).

Отже, рівень економічної безпеки сільськогосподарських підприємств значно впливає на ефективність господарювання сільськогосподарських підприємств. При цьому найбільший вплив має виробнича та фінансова складові. Також, важливо зазначити, що екологічна безпека практично не корелює із показниками економічної ефективності.

Підсумовуючи зазначене, можна зробити висновок, що нині спостерігається тенденція до зниження кількості підприємств, які знаходяться у зоні економічної безпеки. У перспективі особливу увагу необхідно приділяти фінансовій, ресурсно-технічній та кадровій складовим економічної безпеки, оскільки вони мають найбільший вплив на її рівень. Це, у тому числі, дасть змогу покращити економічну ефективність

функціонування сільськогосподарських підприємств. Зазначимо, що розробка системи заходів зі зміцнення економічної безпеки суб'єктів сільського господарства потребує виділення найбільш суттєвих загроз та можливостей у межах окремих її складових.

2.3. Проблеми формування економічної безпеки сільськогосподарських підприємств Житомирської області

Для впровадження дієвого механізму формування економічної безпеки підприємств важливо ідентифікувати та систематизувати основні проблеми, що визначають її рівень. З цією метою проведено соціометричне опитування працівників сільськогосподарських підприємств Житомирської області (Додаток К). У процесі дослідження опитано 112 респондентів, з них: 84 % керівників та 16 % спеціалістів галузі сільського господарства.

У процесі опитування респонденти обрали найбільш значущі з усього переліку проблеми сільськогосподарських підприємств Житомирської області. Виділені проблеми було розподілено залежно від приналежності до окремих складових економічної безпеки (табл. 2.27).

За результатами обробки анкет встановлено, що серед основних проблем найвагомішою є обмеженість власними фінансовими ресурсами. Таку позицію підтримали 92 % респондентів. Банківські кредити для аграрних підприємств нині є недоступними для 60 % опитаних. З 40 % інших сільськогосподарських підприємств 34 % мають змогу залучати короткострокові кредити і лише 6 % – довгострокові. Оскільки, сільськогосподарські підприємства не є привабливими клієнтами для банків, їм важче отримати доступ до кредитів, особливо до довгострокових.

У державному бюджеті України передбачено фінансування програми фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу через

механізм здешевлення кредитів [119]. Кошти спрямовуються на конкурсних засадах на часткову компенсацію відсоткової ставки за залученими коротко-, середньо- та довгостроковими кредитами.

Таблиця 2.27

**Проблеми розвитку сільськогосподарських підприємств
та загрози їх економічній безпеці**

Складова	Проблема	Відповіді респондентів, %
Фінансова	Обмеженість власних фінансових ресурсів	92
	Недоступність отримання кредитних ресурсів	60
Ресурсно-технічна	Неспроможність забезпечити виробництво матеріальними ресурсами в необхідному обсязі	39
	Знос техніки	30
	Низький рівень технічного забезпечення	21
	Неефективне використання матеріальних ресурсів	10
Кадрова	Висока плинність кваліфікованих кадрів	55
	Низький рівень продуктивності праці	37
	Темп зростання заробітної плати перевищує продуктивність праці	8
Виробнича	Відсутність капіталовкладень	67
	Недостатній ступінь окупності витрат	26
	Низька ефективність використання виробничих фондів	6
	Недосконалість виробничого процесу	1
Екологічна	Низька родючість ґрунту	63
	Несприятливі природно-кліматичні умови	21
	Нераціональне використання земельних ресурсів	16
Збутова	Неспроможність конкурувати за ціною	70
	Низький платоспроможний попит населення	29
	Низька якість продукції	1

Джерело: власні дослідження.

В Житомирській області працює конкурсна комісія. Компенсація надається на конкурсній основі підприємствам, які залучили кредити у 2007-2010 рр. згідно з укладеними договорами за умови, що рівень відсотків за користування кредитами та за додатково укладеними договорами не перевищує у національній валюті 25 % річних, а в іноземній – 16 %. Компенсація не надається позичальникам, яких визнано банкрутами,

стосовно яких порушено справу про банкрутство, що перебувають в стадії ліквідації або мають прострочену більш як за шість місяців заборгованість перед державним (місцевим) бюджетом та Пенсійним фондом України. За даними головного управління агропромислового розвитку Житомирської області до конкурсної комісії у 2010 р. подано 25 пакетів документів підприємств, які претендують на фінансову підтримку. З них пройшли конкурс і отримали право на компенсацію відсоткової ставки за кредитами 22 підприємства. Загальна сума компенсації становить:

- за короткостроковими кредитами – 16 підприємств отримали компенсацію на загальну суму 9,0 млн. грн;
- за середньостроковими кредитами – 1 підприємство отримало компенсацію на загальну суму 1,17 млн. грн;
- за довгостроковими кредитами – 5 підприємств отримали компенсацію на загальну суму 2,12 млн. грн.

Незважаючи на державну підтримку сільськогосподарських підприємств через механізм здешевлення кредитів, їх потреба не задовольняється в повному обсязі (рис. 2.15).

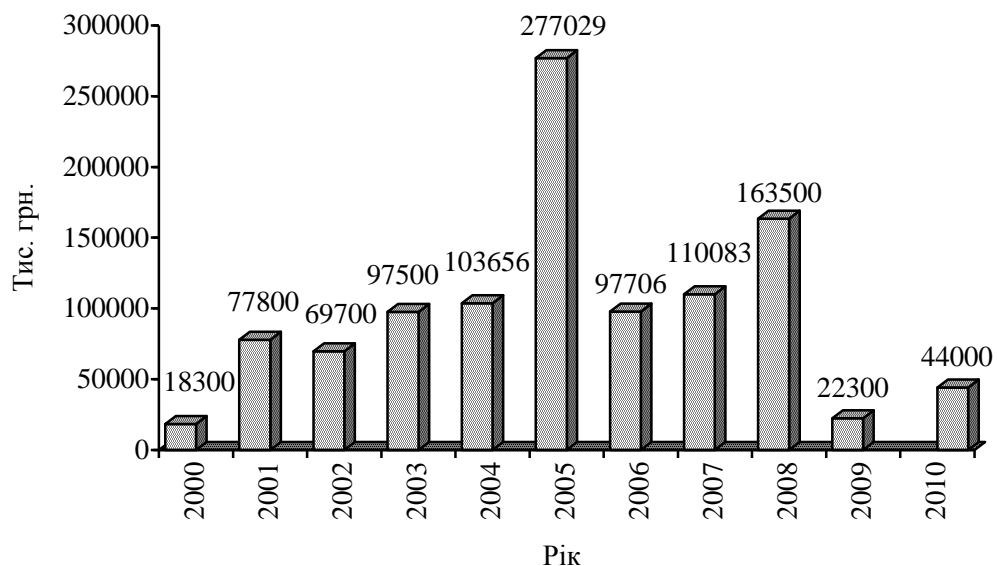

Рис. 2.15. Динаміка обсягів кредитних ресурсів, наданих суб'єктам агробізнесу сектор Житомирської області

Джерело: розраховано за даними Головного управління агропромислового розвитку в Житомирській області.

Зокрема сума отриманих кредитів підприємствами аграрного сектора Житомирської області у 2010 р. складає 44 млн. грн, що на 71 % менше їх потреби (151,6 млн. грн). Основними кредиторами аграрних підприємств Житомирської області є ВАТ «Райффайзен банк Аваль», АТ «Індекс банк» та «Укрексімбанк» (Додаток Е). Спостерігається значне зменшення обсягів наданих кредитів, починаючи з 2005 р., що засвідчує кризу взаємовідносин сільськогосподарських підприємств з фінансово-кредитним установами країни. Найбільша частина кредитних ресурсів припала на підприємства Брусилівського (24 %), Попільнянського (18 %) та Андрушівського (12 %) районів (Додаток Д).

Основною проблемою залучення кредитних ресурсів є високі відсоткові ставки (50 % респондентів). Кредитування сільськогосподарських виробників у 2010 р. здійснювалося на рівні 20-30 % річних, що зробило його економічно не вигідним для сільськогосподарських підприємств (рис. 2.16).

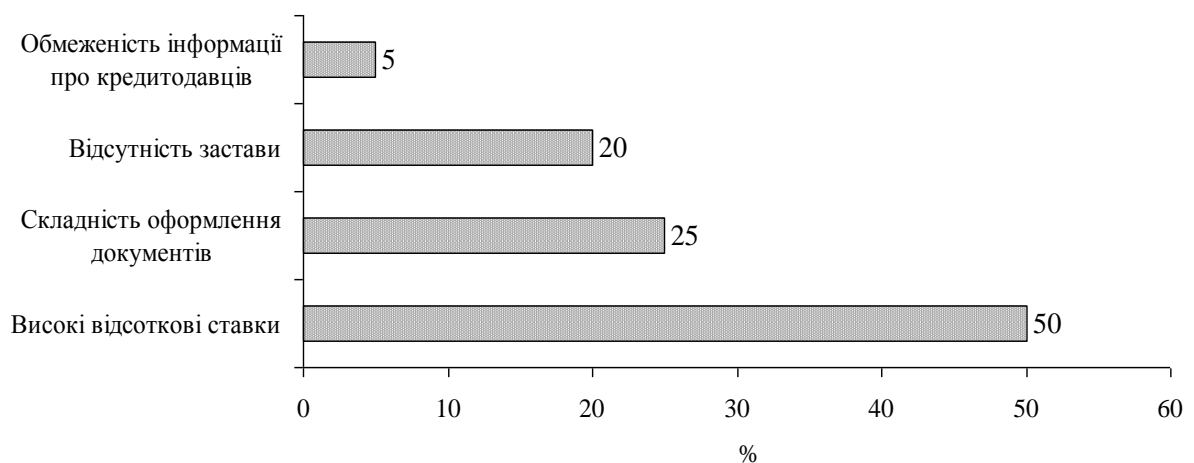

Рис. 2.16. Основні проблеми залучення кредитних ресурсів для сільськогосподарських підприємств

Джерело: власні дослідження.

Стримуючими чинниками в отриманні кредитів також є складність оформлення документів (25 %), відсутність застави (20 %) та обмеженість інформації про кредиторів (5 % опитаних).

Загалом, нестача як власних, так і кредитних ресурсів зумовлює проблему неможливості повноцінного забезпечення господарського процесу, особливо процесу виробництва сільськогосподарської продукції. Зокрема, проблемним питанням стає забезпечення процесу виробництва основними та оборотними засобами у необхідній кількості і необхідної якості та асортименту. Наведене підтверджене результатами анкетного опитування, згідно яких більшість респондентів визнають низький рівень ресурсно-технічного забезпечення сільськогосподарських підприємств. Неспроможність забезпечити виробництво матеріальними ресурсами в необхідному обсязі турбує 39 % респондентів. 21 % опитаних відзначили брак техніки у господарстві та високий рівень її зношеності – 30 %. Основною причиною цього респонденти вважають брак коштів (59 %) та високі ціни на матеріальні ресурси (37 %).

Важливим у процесі здійснення господарської діяльності є забезпеченість трудовими ресурсами. Однак, як зазначають 55 % респондентів для працівників сільського господарства існують незадовільні соціальні умови життя на селі 38 %, що зумовило високу плинність кадрів на підприємствах. 37 % опитуваних відзначили низький рівень продуктивності праці, що обумовлюється недостатнім стимулюванням (матеріальним, адміністративним, моральним) працівників 55 %. Опитування респондентів (8 %) показало, що темп зростання заробітної плати перевищує продуктивність праці сільськогосподарських працівників. Водночас, позитивним є те, що майже всі респонденти (94 %) не мають заборгованостей по заробітній платі перед своїми працівниками та 6 % опитуваних мають заборгованість за період 1-3 місяці.

Серед основних проблем (67 % опитаних) є відсутність капіталовкладень. На думку респондентів, це унеможлиблює процес відтворення основних фондів. Значної уваги також потребує недостатній ступінь окупності витрат виробництва (26 %). Однак, найбільш ймовірними загрозами, що можуть порушувати роботу підприємств респонденти

вважають низькі реалізаційні ціни на сільськогосподарську продукцію (70 %) та низький платоспроможний попит населення (29 %). За результатами досліджень встановлено, що перешкодою ефективному використанню земельних ресурсів є низька родючість ґрунтів Житомирської області (63 % опитаних), несприятливі природно-кліматичні умови (21 %) та нераціональне використання земельних ресурсів (16 % респондентів).

Важливим елементом фінансово-кредитного механізму є страховий захист сільськогосподарського виробництва. Проте, вітчизняний ринок страхування у галузі сільського господарства є недостатньо розвинений. Зокрема, нині страхується близько 3 % ризиків, тоді як у більшості країн цей показник сягає 70-80 %. Недосконалість чинного законодавства у цій сфері призвело до взаємної недовіри у страхувальників та страховиків, а страхування виробниками сільськогосподарської продукції сприймається як вимушений засіб для отримання кредиту чи державної дотації. Більшість респондентів (67 %) сільськогосподарських підприємств Житомирської області відзначили, що не мають можливостей страхувати своє майно (рис. 2.17).

Рис. 2.17. Розподіл відповідей респондентів щодо проблем, що стримують страховий захист виробництва сільськогосподарської продукції

Джерело: власні дослідження.

Враховуючи велику кількість загроз функціонуванню галузі, лише 9 % респондентів здійснюють страховий захист свого виробництва, 12 % страхують майно час від часу, а 12 % планують робити це у перспективі. Основною причиною недоступності до страхового захисту виробництва 58 % респондентів відзначили відсутність гарантій виплати страхового відшкодування; 24 % респондентів вказали на брак фінансових ресурсів; 14 % респондентів підкреслюють неприйнятні умови страхування; 4 % не мають достатньої інформації про діяльність страхових організацій

Зазначені проблеми потребують вирішення. Керівники та спеціалісти сільськогосподарських підприємств вважають, що основними чинниками, які сприяли б розвитку підприємств є державна підтримка – 42 % (табл. 2.28).

Таблиця 2.28.

Ідентифікація заходів сприяння розвитку сільськогосподарського підприємства

Вид заходу	Частка респондентів, %
Державна підтримка	42
Наявність фінансових ресурсів	37
Достатнє технічне забезпечення	11
Висока кваліфікація та досвід працівників	4
Ефективне використання земельних ресурсів	3
Підвищення якості продукції	3

Джерело: власні дослідження.

Бюджетне фінансування здійснюється для підтримання мінімально необхідного рівня доходності сільськогосподарських підприємств в умовах несприятливої ринкової кон'юнктури. Це має забезпечити виробництво продукції, обсяги, асортимент та якість якої є достатніми для формування належного рівня продовольчої безпеки країни. Для підтримки аграрних підприємств Житомирської області з державного бюджету у 2010 р. виділено 35,5 млн. грн, що на 54 % менше, ніж у 2006 р. (рис. 2.18). Основна частина бюджетних ресурсів доводиться на Олевський (7280,8 тис. грн), Житомирський (4705,6 тис. грн) та Попільнянський (3929,5 тис. грн) райони

(Додаток Ж). У розрізі державних регіональних програм підприємств агропромислового комплексу області у 2010 р. найбільша сума коштів спрямована на розвиток хмелярства (19752 тис. грн), бюджетну тваринницьку дотацію та державну підтримку виробництва продукції рослинництва (за посів цукрових буряків) (5470 тис. грн), закладання і нагляд за молодими садами, виноградниками та ягідниками (1949 тис. грн) (Додаток З).

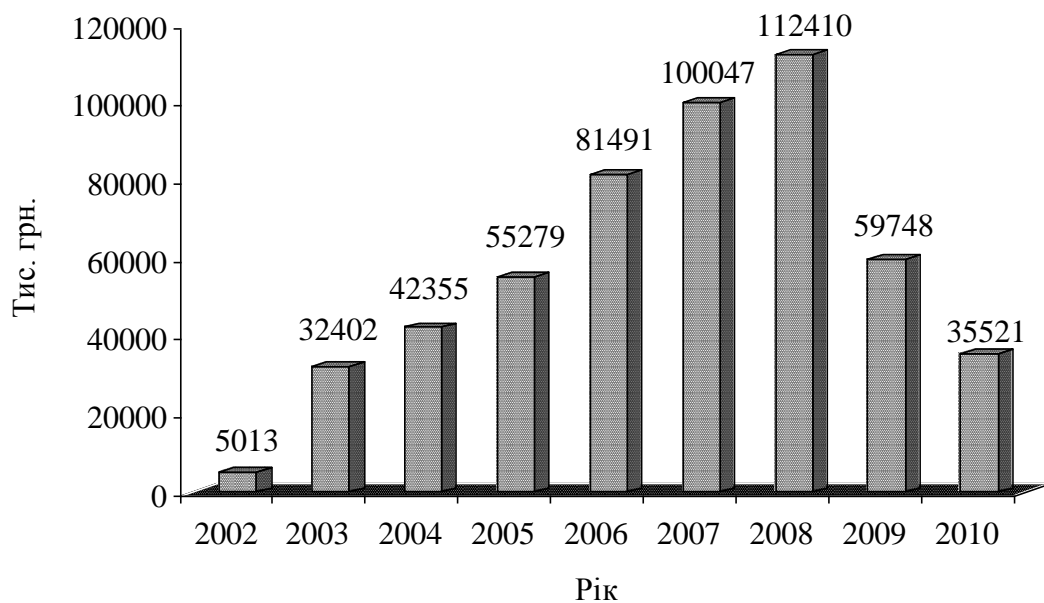

Рис. 2.18. Бюджетне фінансування підприємств аграрного сектору Житомирської області

Джерело: розраховано за даними Головного управління агропромислового розвитку в Житомирській області.

За результатами опитування, державна підтримка є одним з основних джерел забезпеченості сільськогосподарських підприємств фінансовими ресурсами, що сприятиме їх розвитку (37 %). 11 % респондентів потребують достатнє технічне забезпечення; 4 % – відчують брак досвідчених та висококваліфікованих працівників; 3 % опитаних вважають за доцільне ефективно використовувати земельні ресурси та підвищувати якість сільськогосподарської продукції.

Важливо підкреслити те, що значна частка респондентів підкреслюють факт існування проблем, які перешкоджають зміцненню екологічної безпеки сільськогосподарських підприємств. При цьому найбільш значущим та таким, що вимагає нагального вирішення, є питання низької родючості ґрунтів (63 % опитаних). Зазначимо, що підвищення якості земельних ресурсів господарств може здійснюватись і без інвестування значних обсягів фінансових ресурсів. Зокрема розробка та використання не тільки економічно, але й екологічно обґрунтованих сівозмін дасть можливість спочатку призупинити деградацію ґрунтів, а потім поступово їх відновити.

Заслуговує на увагу і проблема неспроможності сільськогосподарських підприємств конкурувати за ціною: ціни на продукції більшості сільськогосподарських підприємств (71 % опитаних) вищі за ціни конкурентів. Цю проблему слід розглядати у загальнодержавному масштабі, оскільки вона характерна для вітчизняних сільськогосподарських виробників, ціни на продукцію яких в переважній більшості вищі за ціни їх зарубіжних конкурентів. Основною причиною такої ситуації є висока собівартість вітчизняної продукції сільського господарства. Проте, навіть відносно високі ціни не забезпечують повної окупності витрат, що підтвердили 26 % респондентів.

Подолання проблеми, з одного боку, вимагає значних фінансових впливань (зокрема на придбання сучасних основних засобів, вдосконалення технологій виробництва). Однак, поряд із фінансово затратними заходами слід виділити і ті, що не вимагають суттєвих інвестицій. До них належать, наприклад, вдосконалення управлінських процесів, оптимізація галузей сільськогосподарського виробництва у межах господарської діяльності підприємств. Загалом, такі вдосконалення технологічного процесу дасть змогу значно заощадити кошти у майбутньому, що, в свою чергу знизить рівень залежності сільськогосподарських підприємств від зовнішніх джерел

фінансування, та, відтак, зміцнення фінансової складової економічної безпеки.

Для своєчасного виявлення негативних чинників, розробки та реалізації антикризових заходів, що сприяють розвитку підприємства, пропонується формувати відділ чи службу економічної безпеки на сільськогосподарських підприємствах. Необхідність її створення підтримують лише 5 % опитаних (рис. 2.19). Однак 37 % вважають, що це є недоцільним, через необхідність додаткових затрат.

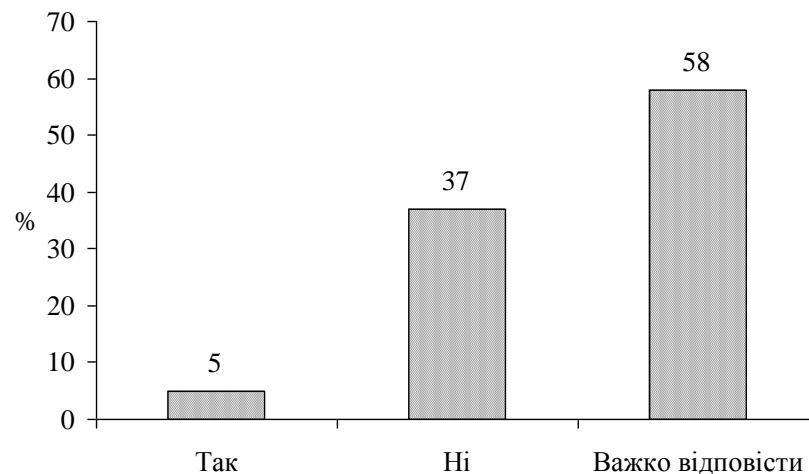

Рис. 2.19. Розподіл відповідей респондентів щодо доцільності створення служби виявлення та попередження загроз діяльності підприємства

Джерело: власні дослідження.

Для таких підприємств функції відповідного фахівця варто покласти на головного економіста чи бухгалтера. 58 % респондентів не змогли відповісти на це питання, що, на нашу думку, спричинено обмеженістю в інформації про діяльність такої структури. У даному випадку, пропонується звернутися до консалтингової фірми, що допоможе зробити оцінку рівня економічної безпеки конкретного підприємства та ідентифікувати основні проблеми його розвитку.

Однак, поряд із виділеними проблемами, слід відмітити і ті, що не характерні для вітчизняних сільськогосподарських підприємств. Зокрема,

практично всі респонденти (99 %) відмітили належну якість своєї продукції та прийнятність існуючого технологічного процесу. Також переважна більшість опитаних (94 %) підкреслили відсутність у них проблеми низької ефективності використання виробничих фондів.

Для виявлення шляхів підвищення рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств здійснено SWOT-аналіз загроз та можливостей, який проведено у чотири етапи: 1) ідентифікація сильних (прихованих резервів підвищення економічної безпеки та її складових) та слабких сторін сільськогосподарських виробників; 2) виявлення можливостей суб'єктів господарювання; 3) визначення їх загроз; 4) аналіз вагомості заходів, залежно від пріоритетності їх врахування при розробці стратегії підприємства.

Ідентифікація сильних і слабких сторін підприємства у контексті його економічної безпеки передбачає визначення поточного стану кожної із складових безпеки (на основі результатів кореляційного та кластерного аналізу, соціометричного опитування). Також важливим є визначення вагомості сильних і слабких сторін підприємства у контексті його економічної безпеки. Згідно із результатами проведення експертних оцінок, найбільш значущими (висока вагомість) у процесі формування економічної безпеки сільськогосподарських підприємств є фінансова та кадрова складові (коефіцієнти вагомості складають 0,180 та 0,177 відповідно). Дещо менш значущими (середня вагомість) є ресурсно-технічна та збутова складові економічної безпеки (коефіцієнти вагомості – 0,176 та 0,165, відповідно). Найменш вагомими (низька вагомість) визначено екологічну та виробничу складові (0,157 та 0,145 відповідно). Сильні та слабкі сторони виробників сільськогосподарської продукції представлено в табл. 2.29.

Виявлення можливостей підвищення економічної безпеки підприємства та їх оцінка здійснюється на основі спеціальної матриці, яка передбачає ранжирування можливостей залежно від ймовірності їх реалізації

(висока, середня, низька) та ступеня їх впливу на рівень безпеки (сильний, помірний, незначний).

Таблиця 2.29

Сильні та слабкі сторони сільськогосподарських підприємств

Визначальні фактори рівнів безпеки за складовими	Ефективність складових внутрішнього середовища					Вагомість		
	дуже сильна	сильна	нейтральна	слабка	дуже слабка	висока	середня	низька
Фінансова:								
рівень забезпеченості власними фінансовими ресурсами					+	+		
рівень забезпеченості кредитними ресурсами			+			+		
Ресурсно-технічна:								
забезпеченість матеріальними ресурсами					+		+	
забезпеченість технічними ресурсами				+			+	
ефективність використання матеріально-технічних ресурсів				+			+	
своєчасність оновлення основних фондів				+			+	
Кадрова:								
сталість персоналу				+		+		
продуктивність праці		+				+		
Виробнича:								
інвестиційна привабливість				+				+
сприятливість природо-кліматичних умов	+							+
якість продукції		+						+
Екологічна:								
якість земельних ресурсів				+				+
продуктивність земельних ресурсів		+						+
Збутова:								
рівень цін реалізації продукції				+			+	

Джерело: власні дослідження.

Вплив на рівень безпеки визначається, виходячи із вагомості окремих складових. Наприклад, можливості підвищення фінансової та кадрової складових безпеки оцінюються як такі, що мають сильний вплив на

організацію, ресурсно-технічної та збутової – помірний вплив, екологічної та виробничої – незначний вплив. Покращення фінансової складової безпеки виробників сільськогосподарської продукції передбачає, передусім, забезпечення діяльності фінансовими ресурсами як власними, так і кредитними. Головною перешкодою залучення кредитів сільськогосподарськими підприємства є високі відсоткові ставки та відсутність застави. Водночас, вітчизняним законодавством передбачено можливість часткового погашення відсотків за користування кредитом за рахунок державного бюджету. Однак, отримання пільгового кредиту на практиці є достатньо проблематичним через значні бюрократичні перешкоди та брак бюджетних коштів. Крім того, за 2009-2010 рр. даний механізм втратив свою ефективність, оскільки кожна бюджетна гривня забезпечила отримання пільгового кредиту в середньому 2,2 грн., що на 19,7 грн менше, ніж у 2006 р. Тому, реалізація наведеної можливості, хоч і матиме значний вплив на покращення економічної безпеки підприємства, однак є досить малоймовірною.

Збільшити обсяги фінансових ресурсів можна також за рахунок інвестиційних коштів, залучення яких напряму пов'язане із рівнем економічної ефективності діяльності суб'єкта господарювання. З огляду на те, що зростання ефективності сільськогосподарського виробництва оцінюється як відносно повільне (щорічно рівень рентабельності сільськогосподарських підприємств підвищується в середньому на 4 в.п., однак цього поки що недостатньо для подолання збитковості) та потребує серйозних трансформацій як внутрішнього, так і зовнішнього середовища підприємства, ймовірність реалізації можливості збільшення обсягів інвестування визначено як середню.

Серед основних шляхів збільшення рівня продуктивності праці та, відповідно кадрової складової економічної безпеки, сільськогосподарські виробники виділяють мотивацію праці. Що стосується підвищення рівня оплати праці (матеріальне стимулювання), то основною перешкодою цьому є

вже згаданий низький рівень економічної ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств. При цьому, підвищення зарплати зазвичай здійснюється лише у тому випадку, якщо прибутки суб'єкта господарювання забезпечують розширене відтворення виробництва. Тому, простішим у реалізації є створення ефективної системи нематеріального стимулювання робітників сільського господарства.

Покращення ресурсно-технічної складової означає підвищення рівня матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських виробників, яке нині оцінюється як незадовільне. Серед основних причин такого стану опитані виробники виділили нестачу коштів на оновлення основних фондів та закупівлю матеріальних ресурсів, високі ціни, які спричинені диспаритетом цін промислової та сільськогосподарської продукції. Частково або повністю ці проблеми можна вирішити шляхом організації матеріально-технічного забезпечення на кооперативних засадах. Позитивна тенденція до збільшення кількості обслуговуючих кооперативів в Україні (щорічний темп зростання обслуговуючих кооперативів становить більше 1% на рік) свідчить про існування можливості покращення матеріально-технічного забезпечення.

У результаті кооперації можливе зниження цін на матеріально-технічні ресурси, яке призведе до зниження собівартості виготовленої продукції. Як наслідок – можна очікувати на зниження реалізаційних цін та покращення збутової складової економічної безпеки виробників сільськогосподарської продукції. Проблематичним є відновлення родючості ґрунтів, яке потребує часу та значних фінансових ресурсів. Результати аналізу можливостей сільськогосподарських підприємств щодо підвищення їх економічної безпеки наведено у табл. 2.30.

Серед загроз погіршення фінансової та кадрової складових безпеки сільськогосподарських підприємств виділено зміну державної політики (зокрема зміна режиму оподаткування виробників та скорочення або припинення державного фінансування їх діяльності), погіршення інвестиційного клімату в державі, умов життя на селі (що спричинить

міграцію сільського населення), стану банківської системи (що може взагалі унеможливити отримання кредитів сільськогосподарськими виробниками). До найбільш ймовірних, на нашу думку, належить перша із наведених загроз. Це, передусім, зумовлено щорічно зростаючим дефіцитом державного бюджету (середньорічний темп його збільшення становить 82 %), а також необхідністю зміни вітчизняного законодавства згідно вимог СОТ. Дещо менш ймовірним є погіршення інвестиційного клімату у державі.

Таблиця 2.30

**Матриця можливостей підвищення економічної безпеки
сільськогосподарських підприємств**

Ймовірність використання можливості	Вплив можливості на економічну безпеку		
	сильний	помірний	незначний
Висока	Створення ефективної системи нематеріальної мотивації праці	Підвищення рівня матеріально-технічного забезпечення	Підвищення рівня кваліфікації працівників сільгоспідприємств
Середня	Залучення інвестиційних коштів	Зниження собівартості	Здійснення сільськогосподарського страхування
Низька	Пільгове кредитування Підвищення рівня оплати праці	Розширення доступу до зовнішніх ринків агропродовольчих товарів	Відновлення родючості ґрунтів

Джерело: власні дослідження.

Збільшення розриву цін на сільськогосподарську продукцію та промислові товари, що використовуються у сільському господарстві оцінено як малоймовірне, хоч і загрожує підвищенню цін та погіршення збутової складової економічної безпеки. Водночас, у зв'язку із вже згадуваним вступом до СОТ та євроінтеграційним вектором розвитку країни, цілком вірогідним є поява на внутрішньому ринку дешевої імпортової продукції, яка характеризується високою якістю та являється більш конкурентноздатною порівняно з вітчизняною продукцією. Зазначені та інші загрози зведено у

матрицю загроз економічній безпеці виробників сільськогосподарської продукції (табл. 2.31).

Таблиця 2.31

Матриця загроз економічній безпеці сільськогосподарських підприємств

Ймовірність реалізації загрози	Вплив загрози на економічну безпеку		
	сильний	помірний	незначний
Висока	Зміна податкової та бюджетної політики держави	Відкриття внутрішніх ринків для дешевої імпортової продукції	Відкриття внутрішніх ринків для більш якісної імпортової продукції
Середня	Погіршення інвестиційного клімату в державі	Збільшення витрат на посилення ринкової позиції підприємства	Зниження родючості ґрунтів
Низька	Погіршення стану банківської системи країни Погіршення соціальних умов життя на селі	Поглиблення диспаритету цін	Дія природно-кліматичних ризиків

Джерело: власні дослідження.

Найбільш вагомими та дієвими методами підвищення рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств є створення ефективної системи нематеріальної мотивації праці, залучення інвестиційних коштів та підвищення рівня матеріально-технічного забезпечення. Саме їх виробникам необхідно враховувати. В той же час особливу увагу слід звернути на загрози зміни податкової та бюджетної політики держави, погіршення інвестиційного клімату та відкриття внутрішніх ринків для дешевої імпортової продукції. Однак наведені загрози є зовнішніми по відношенню до підприємства, ліквідувати їх воно не може. В цьому випадку необхідно проводити постійний їх моніторинг та розробляти відповідні заходи, що допоможуть підприємству зменшити вплив цих загроз.

Отже, вітчизняним сільськогосподарським підприємствам доцільно розробляти стратегію щодо посилення своїх сильних сторін, особливо

підвищення продуктивності праці шляхом розробки адекватної та дієвої системи її мотивації (табл. 2.32).

Таблиця 2.32

**Матриця SWOT-аналізу економічної безпеки
сільськогосподарських підприємств**

МОЖЛИВОСТІ	ЗАГРОЗИ
Здійснення сільськогосподарського страхування	Дія природно-кліматичних ризиків
Створення ефективної системи нематеріальної мотивації праці	Погіршення соціальних умов життя на селі
Виготовлення екологічно чистої сільськогосподарської продукції	Зміна бюджетної політики держави
Залучення інвестиційних коштів	Погіршення інвестиційного клімату в державі
Пільгове кредитування	Погіршення стану банківської системи країни
Підвищення рівня матеріально-технічного забезпечення	Поглиблення диспаритету цін
Створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та агропромислових формувань	Відкриття внутрішніх ринків для імпортової сільськогосподарської продукції
Відновлення родючості ґрунтів	Зниження родючості ґрунтів
Зниження собівартості сільськогосподарської продукції	Зміна податкової політики держави
СИЛЬНІ СТОРОНИ	СЛАБКІ СТОРОНИ
Сприятливість природно-кліматичних умов	Недостатній рівень забезпечення фінансовими ресурсами
Прийнятна продуктивність праці сільськогосподарських працівників	Недостатня забезпеченість матеріально-технічними ресурсами
Висока якість сільськогосподарської продукції	Високий рівень зношення основних фондів
Довіра споживачів до вітчизняної сільськогосподарської продукції	Значна плінність кадрів
Забезпеченість земельними ресурсами	Низький рівень інвестиційної привабливості сільськогосподарських підприємств

Джерело: власні дослідження.

Також слід реалізовувати такі можливості, як залучення додаткових інвестиційних ресурсів, здійснення сільськогосподарського страхування, покращення рівня матеріально-технічного забезпечення, організації вже згаданої системи стимулювання працівників та підвищення рівня оплати

праці з метою усунення слабких сторін виробників сільськогосподарської продукції.

Підсумовуючи вищенаведене, зазначимо, що сільськогосподарське виробництво є економічно небезпечним, а сільськогосподарські підприємства у процесі господарювання стикаються із значною кількістю загроз, які мають негативну дію на всі без виключення складові економічної безпеки. Визначальний вплив на рівень безпеки суб'єктів агробізнесу мають фінансова, ресурсно-технічна та кадрова компоненти, які, водночас, є і найбільш проблемними для господарств. Саме тому особливу увагу необхідно приділити розробці стратегії, яка б ґрунтувалась на підсиленні слабких сторін (у першу чергу, на рівень забезпеченості фінансовими та матеріально-технічними ресурсами, а також на плинність робочого персоналу) за рахунок реалізації відповідних можливостей та усунення наявних загроз. Це дасть змогу покращити економічну ефективність функціонування сільськогосподарських підприємств та зміцнити їх економічну безпеку.

Висновки до розділу 2

1. Проведене дослідження сучасного стану та тенденцій розвитку аграрного сектору Житомирської області свідчить про існування значної кількості проблем, які перешкоджають покращенню та стабілізації складових економічної безпеки сільськогосподарських підприємств. Так, сільськогосподарські виробники відчують брак кваліфікованих спеціалістів, а також стикаються із відчутною плинністю кадрів. Характерною для їх діяльності є тенденція до скорочення рівня технічної оснащеності, а також зниження родючості ґрунтів, що свідчить про недостатню забезпеченість виробників сільськогосподарської продукції

матеріально-технічними та земельними ресурсами. Дисбаланс кредиторської та дебіторської заборгованості, нестача власних фінансових ресурсів зумовлює зниження їх фінансової безпеки.

2. За результатами оцінювання рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств встановлено, що протягом останніх років спостерігається тенденція до зниження кількості суб'єктів господарювання, які знаходяться у зоні економічної безпеки, що є наслідком кризи та нестабільної державної політики в країні. У середньому за 2006-2010 рр. у групу із кризовим рівнем економічної безпеки увійшов 1 % досліджуваних підприємств; низький рівень безпеки мали 42 % підприємств; середній – 52 %; високий – лише 5 % досліджуваної сукупності сільськогосподарських виробників.

3. Встановлено, що рівень економічної безпеки сільськогосподарських підприємств значно впливає на ефективність їх функціонування. При цьому, найбільш значущі резерви підвищення економічної ефективності діяльності виробників сільськогосподарської продукції закладено у виробничій та фінансовій складових.

4. Результати багатофакторного групування свідчать про існування значного впливу фінансової, кадрової та ресурсно-технічної компонент на економічну безпеку сільськогосподарських підприємств Житомирської області. Також, на процес формування економічної безпеки виробників сільськогосподарської продукції, які мають недостатній рівень економічної безпеки, суттєво впливає екологічна складова.

5. Згідно думки керівників та спеціалістів сільськогосподарських підприємств, найвагомими загрозами їх безпеці є обмеженість у власних фінансових коштах, низький рівень ресурсно-технічного забезпечення, неспроможність забезпечити процес виробництва матеріальними ресурсами у необхідному обсязі, низький рівень продуктивності праці, висока плинність кадрів на підприємствах, низька родючість ґрунтів регіону тощо. За допомогою проведеного, на основі виявлених загроз, SWOT-аналізу

встановлено, що перспективними, у контексті підвищення рівня економічної безпеки сільськогосподарських виробників, можливостями є створення адекватної системи мотивації праці та вдосконалення матеріально-технічного оснащення шляхом використання нетрадиційних методів фінансового забезпечення. Також особливу увагу слід приділити зовнішнім загрозам, зокрема можливій зміні податкової та бюджетної політики, відкриття внутрішніх ринків для дешевшої та якісної продукції.

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВИ ЗМІЦНЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

3.1 Стратегічні напрями формування економічної безпеки сітьськогосподарських підприємств

Передумовою ефективного функціонування сільськогосподарських підприємств є зміцнення їх економічної безпеки, що дозволить знизити наслідки ризикового характеру підприємницької діяльності, невизначеність ринкового середовища та підвищити їх конкурентоспроможність. Проблема актуалізується тим, що сучасний стан переважної більшості сільськогосподарських підприємств характеризується як кризовий. З огляду на це, виникає потреба у розробці науково обґрунтованих стратегічних напрямів формування належного рівня економічної безпеки виробників сільськогосподарської продукції як запоруки їх розвитку у мінливому ринковому середовищі.

Обґрунтування механізмів підвищення економічної безпеки вимагає оцінки та аналізу тенденцій змін її рівня у динаміці. Використовуючи метод екстраполяції, що спирається на вивчення характеру розвитку економічних явищ і процесів та передбачає визначення їх стану у майбутньому, було побудовано трендову модель та спрогнозовано рівень інтегрального показника економічної безпеки сільськогосподарських підприємств Житомирської області. Вихідні дані представлено в додатку Л.

Аналіз кореляційного поля дає підстави стверджувати про значні відхилення фактичних даних від тенденційних (рис. 3.1). Так, від загальної тенденції поступового зростання у період 2002–2009 рр. значно відхиляються фактичні значення інтегрального показника у 2004 та 2006 рр. Крім того,

значне зниження його рівня у 2002 р. викликане, насамперед, несприятливими погодними умовами, що також оцінюється як значне відхилення від тренду.

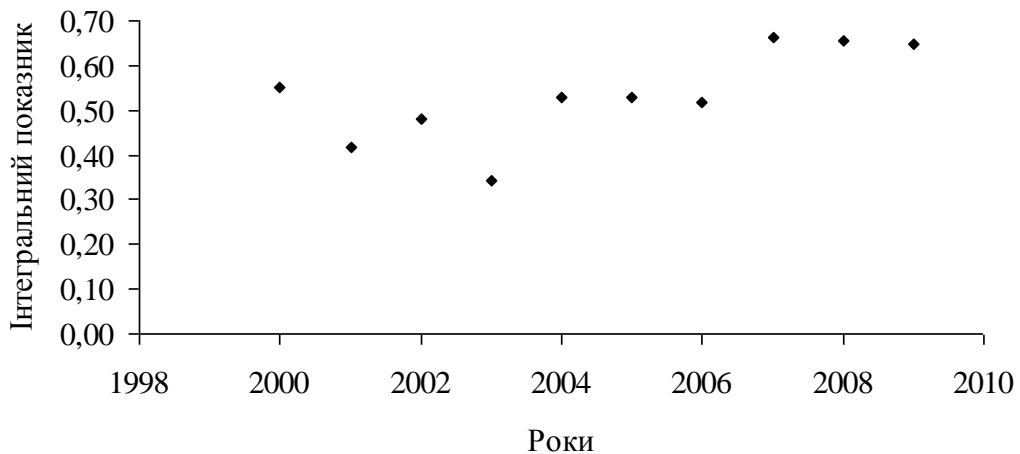

Рис. 3.1. Кореляційне поле рівня інтегрального показника економічної безпеки сільськогосподарських підприємств Житомирської області у період 2000–2010 рр.

Джерело: власні дослідження.

З метою часткового відсікання виявлених випадкових відхилень, фактичні значення інтегрального показника економічної безпеки було згладжено середнім ковзним. Використання методу ковзного середнього передбачає скорочення розміру динамічного ряду через неврахування перших двох значень. Для того, щоб зберегти загальну кількість спостережень згладжені дані було доповнено фактичними значеннями інтегрального показника за 2000 та 2001 рр. (табл. 3.1). Адекватність та обґрунтованість проведеного згладжування підтверджується тим, що значення фактичних та скоригованих значень інтегрального коефіцієнта економічної безпеки не дуже різняться між собою (в середньому на 0,16 частки від одиниці). При цьому найбільш суттєві відхилення характерні для років, які вибиваються із загальної тенденції, а саме для 2007 (абсолютне відхилення становить -0,09) та 2004 рр. (відхилення складає -0,08).

Таблиця 3.1

Результати згладжування рівня інтегрального показника економічної безпеки сільськогосподарських підприємств Житомирської області у 2000–2010 рр.

Рік	Рівень інтегрального показника економічної безпеки		Абсолютне відхилення
	фактичне значення	згладжене значення	
2000	0,55	0,55	0,00
2001	0,42	0,42	0,00
2002	0,26	0,41	0,15
2003	0,34	0,34	0,00
2004	0,53	0,38	-0,15
2005	0,53	0,47	-0,06
2006	0,52	0,53	0,01
2007	0,66	0,57	-0,09
2008	0,66	0,61	-0,04
2009	0,65	0,65	0,00
2010	0,62	0,64	0,02

Джерело: власні дослідження.

Наступним кроком аналізу динамічного ряду інтегрального показника економічної безпеки є перевірка гіпотези про існування певної тенденції розвитку згладжених даних, який здійснено за методикою викладеною Е. В. Чекотовським [147]. Фактичне значення кумулятивного критерію становить $T_{\hat{\alpha}\hat{\beta}\hat{\gamma}} = 5,91$, а табличне для рівня істотності $\alpha = 0,05$ – $T_{\hat{\alpha}\hat{\beta}\hat{\gamma}} = 4,55$. Оскільки $\hat{\alpha}\hat{\beta}\hat{\gamma} > T_{\hat{\alpha}\hat{\beta}\hat{\gamma}}$, гіпотеза про відсутність тренду відхиляється. Тобто, із ймовірністю 95% можна говорити про існування певної тенденції, яку закладено у зміни рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств Житомирської області.

До традиційних функцій, які описують тенденції розвитку процесів та явищ економічного характеру, належать лінійна, поліноміальна 2-го порядку, степенева, логарифмічна, експоненціальна функції. Основним критерієм вибору моделі є максимальне, тобто максимально наближене до одиниці, значення коефіцієнт детермінації. Коефіцієнт детермінації трендової моделі

відображає частку варіації досліджуваного об'єкта, спричинену плінністю часу.

Як свідчать дані табл. 3.2, квадратична функція найкраще описує тенденцію зміни економічної безпеки сільськогосподарських підприємств Житомирської області. Отримані параметри тренду свідчать про те, що у аналізованій період рівень інтегрального показника економічної безпеки у досліджуваних господарствах у середньому щорічно скорочувався на 0,07057 із щорічним його прискоренням на 0,0179.

Таблиця 3.2

Параметри рівнянь тренду інтегрального показника економічної безпеки сільськогосподарських підприємств Житомирської області

Вид функції	Рівняння тренду	Коефіцієнт детермінації
Лінійна	$y = 0,4129 + 0,0185\delta$	0,46
Квадратична (поліноміальна 2-го порядку)	$y = 0,502 - 0,0851\delta + 0,0067\delta^2$	0,86
Степенева	$y = 0,4423\delta^{0,0093}$	0,19
Логарифмічна	$y = 0,4397 + 0,0497\ln(\delta)$	0,20
Експоненціальна	$y = 0,4202a^{0,0349\delta}$	0,45

Джерело: власні дослідження.

Достовірність отриманої регресійної моделі оцінено на основі F -критерію Фішера, фактичне значення якого складає $F_{\delta\delta\delta\delta} = 17,44$. Табличне значення F -критерію становить $F_{\delta\delta\delta\delta} = 9,55$.

Оскільки $F_{\delta\delta\delta\delta} > F_{\delta\delta\delta\delta}$, отримана модель є достовірною із ймовірністю 95%. Про адекватність побудованого рівняння тренду свідчить і аналіз відхилень від тренду, згідно яких їх значення приближене до нуля (рис. 3.2).

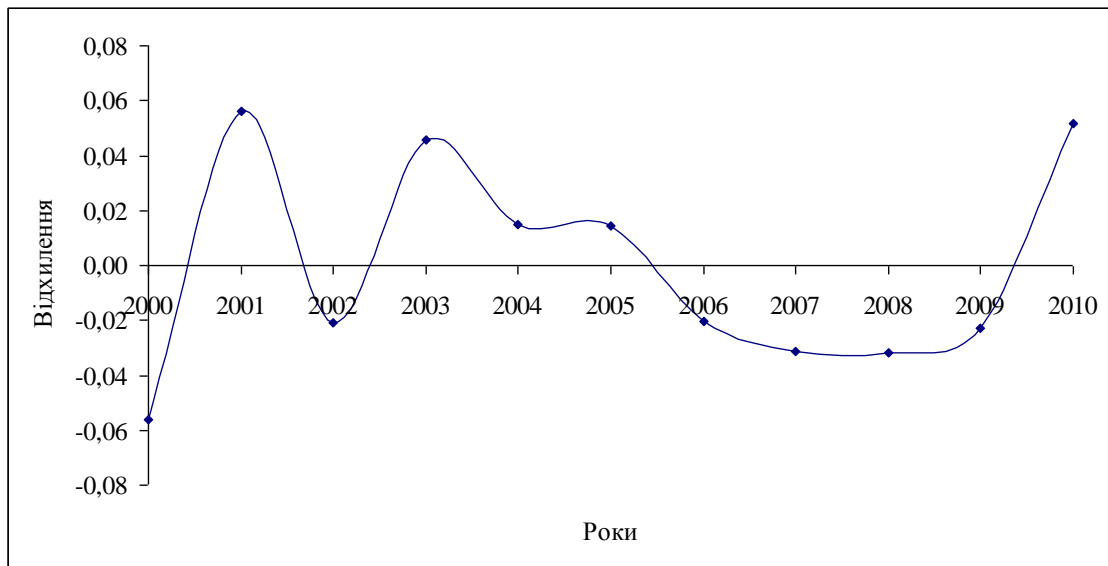

Рис. 3.2. Відхилення фактичних значень інтегрального коефіцієнта економічної безпеки від трендових

Джерело: власні дослідження.

Рівень економічної безпеки сільськогосподарських підприємств є надзвичайно чутливим до зовнішніх та внутрішніх факторів, зміни яких у майбутньому передбачити практично неможливо. Тому, у дослідженні пропонується прогнозування показника лише на наступні три роки (рис. 3.3).

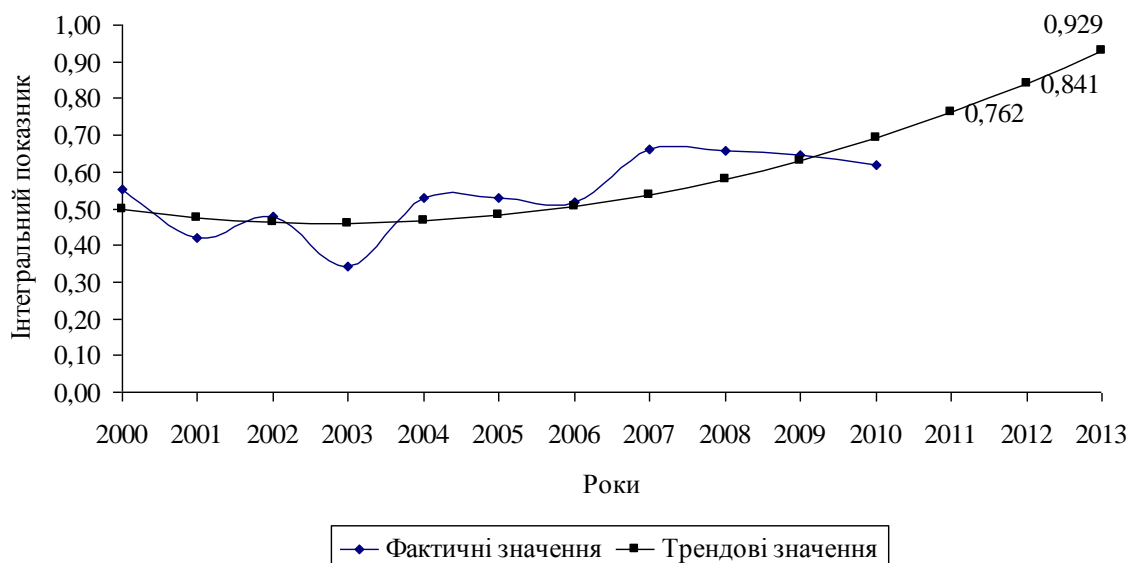

Рис. 3.3. Прогноз рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств Житомирської області на 2011-2013 рр.

Джерело: власні дослідження.

Виявлена тенденція до зростання рівня економічної безпеки сільськогосподарських виробників Житомирської області пояснюється зосередженням уваги на існуючі загрози їх діяльності. Водночас, сукупність здійснюваних ними заходів щодо зниження негативних впливів таких загроз носить фрагментарний характер та не задовольняє принципів системності. У результаті, сільськогосподарські підприємства не у повній мірі використовують власні резерви зміцнення економічної безпеки, а це, у свою чергу, може уповільнити ідентифіковані темпи підвищення рівня безпеки. Це зумовлює необхідність розробки науково обґрунтованого підходу до формування системи заходів зі зміцнення економічної безпеки виробників сільськогосподарської продукції. Оскільки загрози виникають на зовнішньому та внутрішньому рівнях, логічно є розробка дієвих заходів з формування економічної безпеки сільськогосподарських підприємств на мікро та макрорівнях.

Держава є одним із суб'єктів інституційного середовища діяльності сільськогосподарських підприємств, що обумовлює необхідність розробки заходів зі зміцнення їх економічної безпеки на макрорівні. За результатами дослідження встановлено, що на рівень економічної безпеки визначальний вплив справляє фінансова складова. Більшість сільськогосподарських підприємств відчують нестачу власних коштів для здійснення фінансово-господарської діяльності, що зумовлює зниження рівня їх економічної безпеки. Однією з основних загроз фінансовій безпеці є недоступність залучення кредитних ресурсів.

Для вирішення цієї проблеми на макрорівні пропонується посилення ролі держави у кредитній політиці через імплементацію таких заходів:

- вдосконалення механізму часткового або повного державного гарантування повернення позик;
- регулювання кредитної відсоткової ставки;
- використання пільгових режимів виплати боргів і позик у банках;

- вирішення проблеми довгострокового кредитування шляхом запровадження іпотеки на землю сільськогосподарського призначення.

Найбільш нетрадиційною формою довгострокового кредитування є лізинг. Враховуючи брак фінансових ресурсів, підприємства не можуть здійснювати оновлення основних фондів, що призводить до їх зношення. У таких умовах держава повинна сприяти розвитку лізингу як альтернативи придбання техніки та обладнання за рахунок банківського кредиту. Його перевагами для сільськогосподарських підприємств є:

- збереження власних коштів та їх перерозподіл на інші потреби;
- економічна вигідність порівняно із придбанням техніки на умовах банківського кредиту;
- лізингові платежі включають до собівартості продукції, що знижує оподаткований прибуток підприємства;
- гнучкість лізингових платежів, оскільки їх можна здійснювати після отримання виручки з продажу продукції, отриманої на орендованому обладнанні;
- лізингове майно не зараховується на баланс підприємства, що дозволяє йому отримати інші кредити.

Загалом, використання лізингу дає можливість значно підвищити рівень ресурсно-технічного забезпечення сільськогосподарських підприємств на прийнятних умовах.

Значна підтримка з боку держави необхідна для того, щоб вирішити проблеми забезпечення страхового захисту сільськогосподарських виробників. Для успішного функціонування системи страхування важливо застосувати партнерство між приватним та державним сектором. Держава повинна виступати координатором та контролювати діяльність страхових організацій. Укладання договорів страхування із залученням державної підтримки сприятиме розвитку добровільного страхування сільськогосподарської продукції та активізації інвестиційних процесів.

З метою зміцнення економічної безпеки сільськогосподарських підприємств на мікрорівні обґрунтовано організаційно-економічний механізм формування економічної безпеки сільськогосподарських підприємств, який включає такі етапи: 1) збирання інформації; 2) обробка інформації; 3) оцінка рівня економічної безпеки; 4) моніторинг внутрішніх загроз і потенційних можливостей підприємства; 5) виявлення можливих стратегічних альтернатив, розробка та реалізація відповідних заходів зі зміцнення безпеки; б) аналіз ефективності впроваджених заходів (рис. 3.4).

На першому та другому етапі здійснюється збір, обробка, систематизація, узагальнення та упорядкування інформації відповідним фахівцем. На нашу думку, така робота повинна покладатися на начальника економічного або фінансового відділу, оскільки створення окремого відділу на сільськогосподарських підприємствах, що вимагає додаткових витрат, є недоцільним.

На третьому етапі спеціаліст визначає рівень безпеки за кожною складовою і розраховує інтегральний показник. Оцінка економічної безпеки сільськогосподарських підприємств дає можливість перейти до наступного етапу, на якому виявляються внутрішні загрози та потенційні можливості підприємства. Після здійснення наведених процедур необхідно обрати стратегічний напрям управління безпекою в залежності від її поточного рівня. Для реалізації зазначених стратегій варто врахувати вплив кожної складової економічної безпеки, оскільки її зниження відбувається за рахунок скорочення рівня складових. Для цього пропонується розробити відповідні заходи за складовими та розрахувати прогнозоване значення показника економічної безпеки, що дозволить передбачити її зміну у майбутньому. На наступному етапі організаційно-економічного механізму оцінюється вплив запроваджених заходів, дається загальна оцінка отриманих результатів та здійснюється систематичний моніторинг економічної безпеки підприємств.

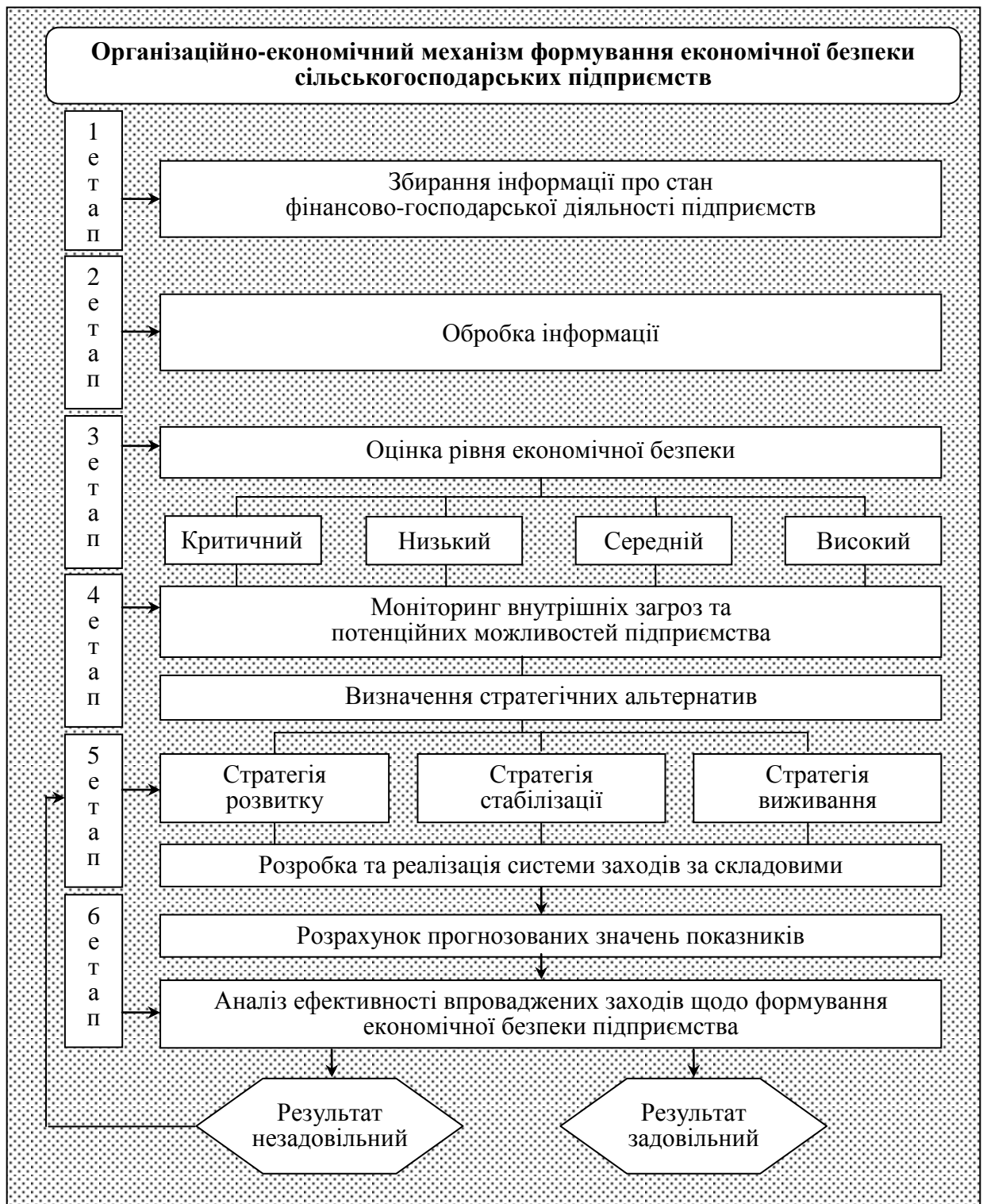

Рис. 3.4. Етапи впровадження організаційно-економічного механізму формування економічною безпекою сільськогосподарських підприємств
Джерело: власні дослідження.

Проведені розрахунки є підставою для визначення стратегічних орієнтирів діяльності підприємства. Обирати певний напрям пропонується в залежності від рівня безпеки (рис. 3.5).

Рис. 3.5. Стратегічні орієнтири формування економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

Джерело: власні дослідження.

Для підприємств, що мають високий рівень безпеки рекомендовано застосовувати стратегію розвитку, що передбачає підтримання існуючого

рівня безпеки та максимальне використання наявного потенціалу у майбутньому. Підприємства середнього та низького рівня безпеки потребують його підвищення, тому їм доцільно застосовувати стратегію стабілізації. Вона передбачає управління безпекою та відновлення потенціалу підприємства шляхом активізації фінансової та господарської діяльності, оптимізації структури виробництва та аудиту витрат підприємства. Стратегію виживання слід впроваджувати суб'єктам господарювання, які мають критичний рівень безпеки. Таким підприємствам пропонується орієнтуватися на внесення змін в їх діяльність (зменшення обсягів виробництва, скорочення чисельності працівників, їх заробітної плати та оптимізації організаційної структури підприємства).

Для реалізації зазначених стратегій пропонуються заходи по підвищенню рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств за її складовими. Для зміцнення фінансової безпеки підприємств пропонується залучати зовнішні інвестиції та кредитні ресурси. Можливість їх отримання є низькою, особливо для дрібних та середніх товаровиробників. Вирішення цієї проблеми можливе шляхом об'єднання підприємств на кооперативних засадах, що підвищить рівень їх інвестиційної привабливості та кредитоспроможності, оскільки ризик неповернення вкладених коштів знижується. Основні проблеми залучення кредитних ресурсів також можна подолати у межах кредитних кооперативів та спілок, оскільки вони надають можливість їх отримання за нижчими відсотковими ставками та на вигідніших умовах порівняно з фінансово-кредитними установами.

Дієвим способом підвищення рівня ресурсно-технічної безпеки сільськогосподарських підприємств є згадуваний вище фінансовий лізинг як один із способів довгострокового кредитування. Його використання дає змогу оновити основні фонди та уникнути основних проблем залучення кредитних ресурсів.

Зміцнення виробничої безпеки можливе за рахунок вдосконалення процесу виробництва та впровадження ресурсозберігаючих технологій, що дозволить знизити затрати на виготовлення продукції.

Розробка заходів щодо збереження природного потенціалу підприємств передбачає впровадження екологобезпечних технологій, що забезпечить підвищення родючості земель, раціональне їх використання та позитивний вплив на довкілля. Обмежене використання агрохімікатів та застосування органічних добрив вирішить проблему виготовлення високоякісної продукції, яка стане конкурентоспроможною як на внутрішньому, так і на світових ринках, що особливо актуальне у мовах погіршення соціально-демографічної ситуації в країні та поглиблення світової продовольчої кризи.

Таким чином, головною перешкодою використання наведених методів зміцнення економічної безпеки сільськогосподарських підприємств є брак фінансових ресурсів. Як зазначалось вище, вирішити це питання можливо шляхом вступу до відповідних кооперативів. Розв'язання фінансових проблем сприятиме подоланню інших перешкод, а саме: покращенню ресурсно-технічного забезпечення, залученню кваліфікованих спеціалістів до власного господарського процесу, підвищення якості сільськогосподарських угідь тощо.

3.2 Удосконалення інформаційного забезпечення економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

Одним із ключових елементів процесу управління економічною безпекою сільськогосподарських підприємств є вміння адекватно оцінити її рівень і вчасно виявити негативні тенденції та відреагувати на них. Крім того, наведене наведені процедури мають здійснюватись безперервно, що

дасть можливість оперативно відреагувати на зміни внутрішнього та зовнішнього середовища. Враховуючи ж те, що запропонована авторська методика оцінки економічної безпеки господарств є відносно складною у реалізації, забезпечення неперервного оцінювання часткових та інтегральних показників пов'язане із суттєвими затратами часу персоналу. Серед способів подолання цієї проблеми виділено автоматизацію процесу оцінювання.

Враховуючи наведене, для проведення оцінки за авторською методикою розроблена та апробована комп'ютерна програма "Економічна безпека сільськогосподарських підприємств", за допомогою якої можна відслідковувати динаміку її рівня. Ціллю створення програмного забезпечення є отримання швидкого доступу до оперативної інформації, можливості знизити трудомісткість роботи працівників, економії коштів, за рахунок зниження чисельності фахівців та, як наслідок, зменшення витрат на оплату праці, оскільки оцінку безпеки за допомогою розробленої програми може здійснювати лише один фахівець.

Розробка програмного забезпечення здійснювалася за такої послідовністю: проектування, програмування, тестування, впровадження. Алгоритм його формування зображено на рис. 3.6.

На етапі проектування запропоновано вимоги до програмного забезпечення, здійснено його розподіл на блоки та визначено взаємодії між ними. При цьому, кожне окреме підприємство може корегувати початкові показники, на основі яких вираховуються часткові нормовані коефіцієнти за окремими складовими економічної безпеки. Також, можливим є також корегування вагомості окремих складових безпеки. Крім того, враховуючи існування кількох способів нормування економічних показників, забезпечено можливість використання відмінних від авторської методики розрахунку нормованих та інтегральних коефіцієнтів. Зокрема, інтегральний показник можна обчислювати не як середнє зважене, а як середньоквадратичне, середнє геометричне, середнє геометричне зважене тощо. Аналогічно замість

максимальних або мінімальних за певний період функціонування господарства значень показників-індикаторів економічної безпеки, в якості бази нормування можна використати рівні цих показників у еталонних підприємствах-конкурентах, інших більш економічно безпечних галузях тощо. Тобто, запропоноване програмне забезпечення є відносно універсальним, оскільки дає можливість на етапі його проектування враховувати особливості окремих суб'єктів господарювання.

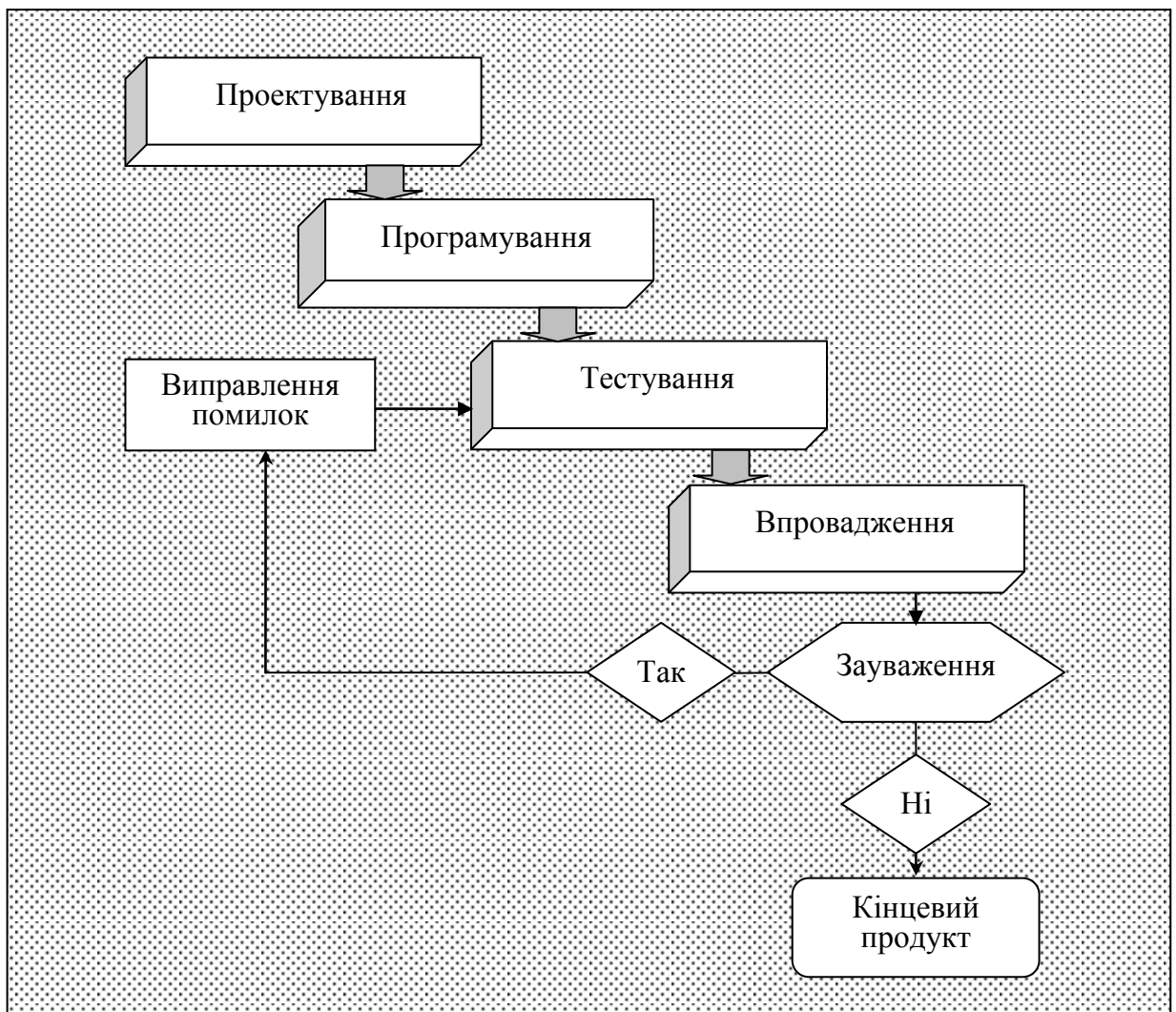

Рис. 3.6. Алгоритм формування програмного забезпечення оцінки економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

Джерело: власні дослідження.

На другому етапі сформовано текстовий код на одній чи багатьох мовах програми, після чого проведено компіляції коду та її тестування. Наступним кроком стало визначення відповідності розробленого програмного забезпечення вимогам до процесу оцінювання та його застосування на практиці. Якщо програма не містить зауважень, то маємо готовий кінцевий програмний продукт, який, однак, потребує належної апробації та перевірки на практиці.

Апробацію програмного забезпечення здійснено на прикладі ПСП «Дружба» Баранівського району Житомирської області. Для того, щоб розпочати роботу з програмою, слід запустити відповідний файл, вибрати період аналізу (за роки чи квартали) та заповнити вхідні показники функціонування сільськогосподарського підприємства, які необхідні для визначення рівня економічної безпеки та її складових (рис. 3.7). Значення вхідних показників вносяться до бази даних вручну. Враховуючи необхідність оперативного (щомісячного, щоквартального) доступу до рівнів окремих показників за кожною складовою, важливим є створення масиву вхідної інформації, який формуватиметься на основі поточних даних бухгалтерського обліку. Проте, наведене є проблематичним, оскільки всі базові показники є складовими фінансової звітності, яка, в свою чергу, складається раз на рік. Тому, важливим є автоматизація процесу створення фінансових звітів (зокрема, балансу та звіту про фінансові результати) та забезпечення можливості їх автоматичного формування на будь-який момент фінансового року.

Розрахунок результатів здійснюється по мірі заповнення відповідних даних. За кожний рік та квартал вони заносяться та зберігаються у базі вихідної інформації. Це означає, що всі обчислені значення складових економічної безпеки та її інтегрального коефіцієнта накопичуються у електронній базі даних та в подальшому стають підґрунтям для оцінки безпеки у майбутньому. Участь результатів оцінки попередніх періодів у

поточному оцінюванні пояснюється тим, що базою нормування вихідних показників є раніше отримані дані.

Рис. 3.7. Вихідні дані для розрахунку рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

Джерело: власні дослідження.

З метою формування певної звітності розраховані результати можна перенести у програму MS Excel, натиснувши кнопку «Експортувати до MS Excel» в лівому нижньому кутку (рис. 3.8). Основною перевагою користування програмою MS Excel є безперешкодне здійснювання аналізу отриманих результатів у ній. Це зручно у випадку, якщо спеціаліст з економічної безпеки добре володіє цією програмою.

База вихідної інформації

Данні по рокам:

	2005 рік	2006 рік	2007 рік	2008 рік	2009 рік	2010 рік
Власний капітал, тис.грн.	0	741	704	406	517	610
Необоротні активи, тис. грн.	0	636	580	571	802	830
Довгострокові зобов'язання, тис. грн.	0	0	0	0	0	0
Короткострокові кредити банків, тис. грн.	0	48	45	590	980	1100
Запаси та витрати	0	898	818	1054	1414	1524

Данні по кварталам:

Власний капітал, тис.грн.	
Необоротні активи, тис. грн.	
Довгострокові зобов'язання, тис. грн.	
Короткострокові кредити банків, тис. грн.	
Запаси та витрати	

Завантажити базу | Побудувати графік | Експортувати до MS Excel

Завантажити базу | Побудувати графік | Експортувати до MS Excel

Рис. 3.8. База вихідної інформації для розрахунку економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

Джерело: власні дослідження.

Якщо натиснути лівою клавішею на кнопку «Розрахунок», то отримаємо перелік усіх складових (рис. 3.9). Щоб відкрити таблицю зі значенням показника економічної безпеки та її складових слід натиснути на відповідну кнопку. Показники розраховуються автоматично на основі вихідних даних. При цьому, натиснувши на кнопку окремої складової на екран виведеться інформація про поточні значення показників, які формують її рівень, їх нормовані коефіцієнти, а також динаміка рівня коефіцієнта безпеки за відповідною складовою за введений у базу проміжок часу.

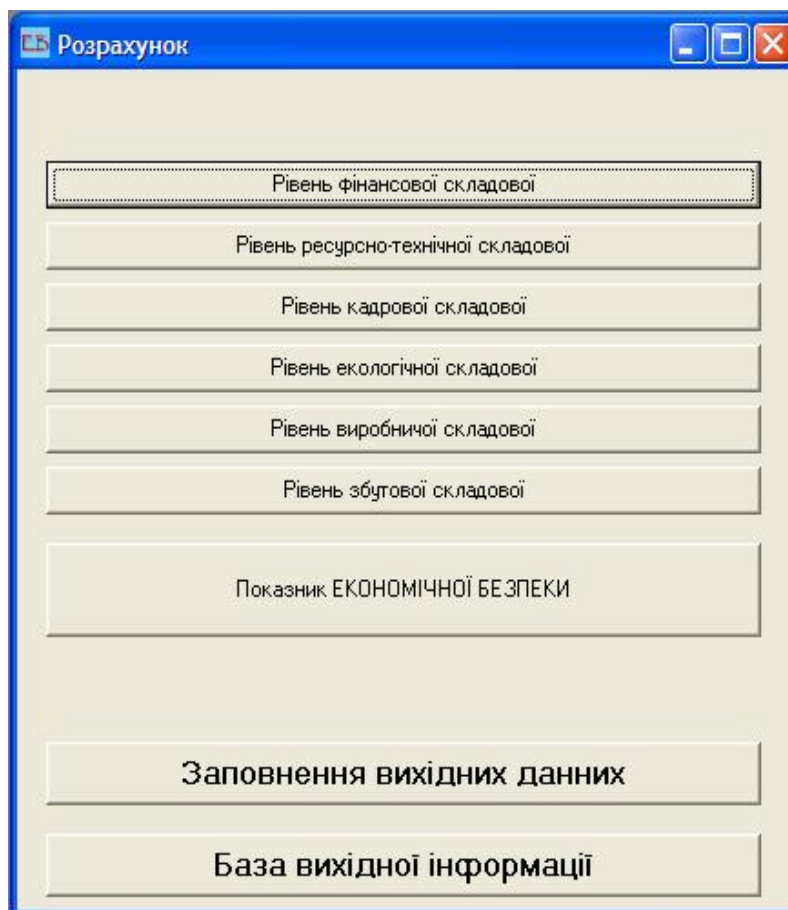

Рис. 3.9. Перелік розрахованих складових економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

Джерело: власні дослідження.

За результати оцінки економічної безпеки досліджуваного ПСП «Дружба» встановлено, що за протягом 2006–2010 рр. господарство мало середній рівень безпеки, однак показники економічної безпеки є різними, тому важливо відслідкувати їх динаміку (рис. 3.10). Сталою за досліджуваний період є фінансова складова, рівень якої, водночас, можна охарактеризувати як низький. Враховуючи ж те, що саме фінансова складова має надзвичайно важливе значення у процесі формування економічної безпеки сільськогосподарських підприємств, такі результати діяльності ПСП «Дружба» можна оцінити як вкрай негативні. Крім того, в останні два роки (2009 та 2010 рр.) рівень саме фінансової складової є найнижчий.

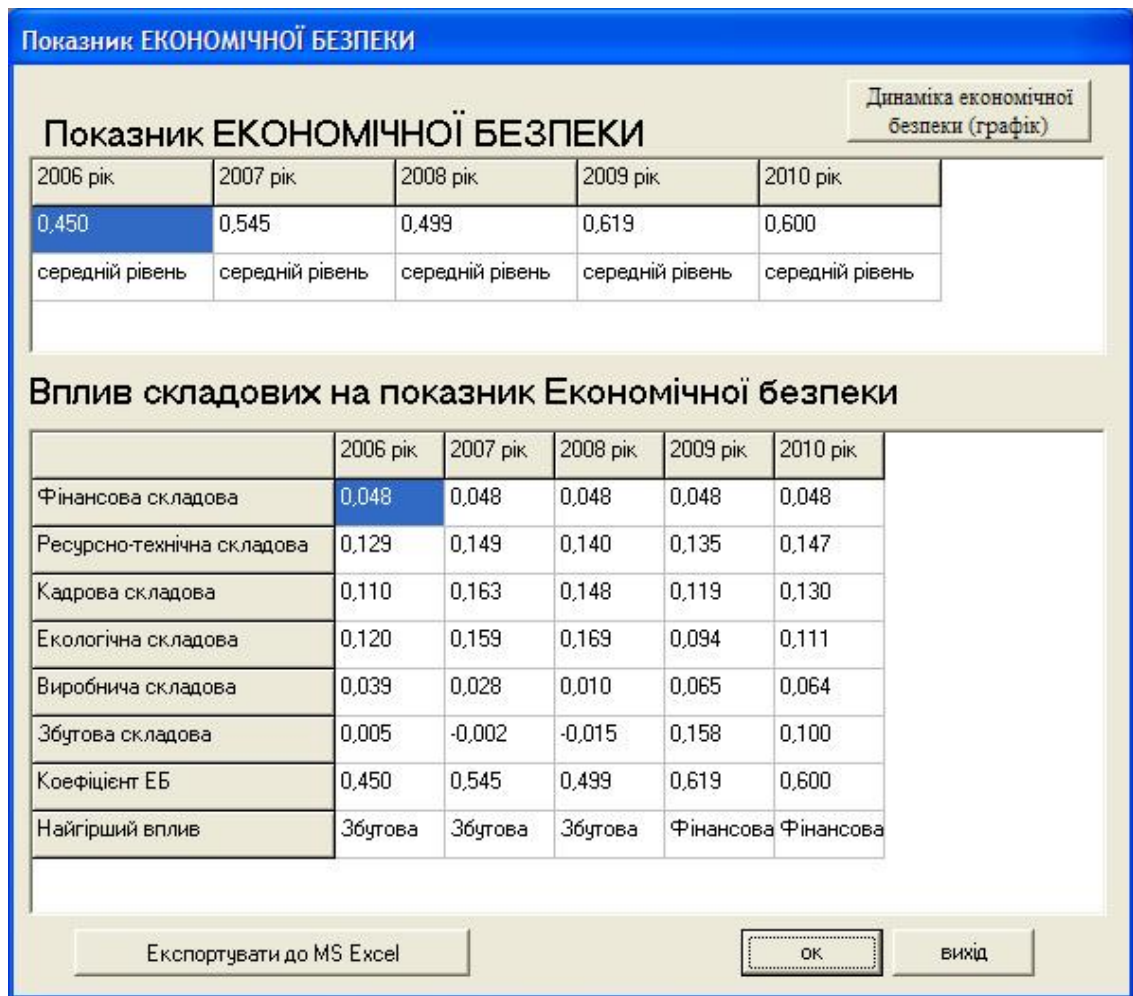

Рис. 3.10. Розрахунок інтегрального показника економічної безпеки сільськогосподарських підприємств та вплив її складових

Джерело: власні дослідження.

Невисоким значення характеризується і збутова складова економічної безпеки господарства як у 2006–2008 рр. варіює у проміжку $-0,015$ – $0,005$. Такі низькі рівні коефіцієнтів збутової складової пояснюються зниженням показника рівня рентабельності продажу. Водночас, зростання цін на сільськогосподарську продукцію підприємства частково перекрило значне скорочення рівня безпеки (рис. 3.11). Проте, в 2009–2010 рр. рівень збутової складової значно підвищився, в тому числі, за рахунок вдосконалення маркетингової політики на підприємстві. Загалом же рівень економічної безпеки ПСП «Дружба» у досліджуваний період формувалася, здебільшого, за рахунок відносно високих рівнів ресурсно-технічної та кадрової складових.

Збутова складова					
	2006 рік	2007 рік	2008 рік	2009 рік	2010 рік
Рівень рентабельності продажу	-4,592	-6,481	-10,584	18,860	19,366
Темп зростання обсягів реалізації	1,037	1,102	1,269	3,522	0,883

Нормований рівень збутової складової					
	2006 рік	2007 рік	2008 рік	2009 рік	2010 рік
Рівень рентабельності продажу	-0,23711	-0,33468	-0,54652	0,973867	1
Темп зростання обсягів реалізації	0,294454	0,312911	0,36018	1	0,250689

Рівень збутової складової					
2006 рік	2007 рік	2008 рік	2009 рік	2010 рік	
0,029	-0,011	-0,093	0,987	0,625	

Експортувати до MS Excel ОК Вихід

Рис. 3.11. Результати оцінки збутової складової економічної безпеки ПСП «Дружба»

Джерело: власні дослідження.

Як зазначалось вище у 2009-2010 рр. керівнику підприємства варто було посилити увагу щодо підвищення рівня фінансової складової, яка мала суттєвий вплив на зниження інтегрального показника економічної безпеки в цей період (рис. 3.12). При цьому головною метою має стати збільшення рівня цієї складової, оскільки у динаміці вона не змінюється. Для цього необхідно підвищити рівень фінансової незалежності ПСП «Дружба» шляхом підвищення ролі самофінансування власної діяльності.

Фінасова складова					
Фінасова складова					
	2006 рік	2007 рік	2008 рік	2009 рік	2010 рік
Власні оборотні кошти (ВОК)	-793	-694	-1219	-1699	-1744
ВОК та довгострокові кредити (ВОДК)	-793	-694	-1219	-1699	-1744
Загальна величина ВОК (ЗВОК)	-745	-649	-629	-719	-644
Нормований рівень фінансової складової					
2006 рік	2007 рік	2008 рік	2009 рік	2010 рік	
1	1	1	1	1	
Рівень фінансової складової					
2006 рік	2007 рік	2008 рік	2009 рік	2010 рік	
0,25	0,25	0,25	0,25	0,25	
критичний рівень	критичний рівень	критичний рівень	критичний рівень	критичний рівень	
<input type="button" value="Експортувати до MS Excel"/> <input type="button" value="OK"/> <input type="button" value="вихід"/>					

Рис. 3.12. Результати оцінки фінансової складової економічної безпеки ПСП «Дружба» у 2010 р.

Джерело: власні дослідження.

Дані рис. 3.13 свідчать про те, що у 2009 р. показник економічної безпеки у ПСП «Дружба» був найвищим. У 2010 р. відбулось його зниження на 3 %, що оцінюється як незначне порівняно із 2006–2008 рр. зміни. Аналізуючи дані рис. 3.10, можна стверджувати, що згадане скорочення рівня інтегрального показника економічної безпеки господарства у 2010 р. пояснюється зменшенням рівня коефіцієнта за збутовою складовою майже на 60 %. Таке суттєве зниження не змогло перекрити підвищення рівнів ресурсно-технічної (на 9 %), кадрової (на 9 %) та екологічної (на 18 %) складових.

**Рис. 3.13. Динаміка показника економічної безпеки
ПСП «Дружба» протягом 2006–2010 рр.**

Джерело: власні дослідження.

Підсумовуючи наведене, можна сказати, що розроблене програмне забезпечення значно полегшує процес оцінювання економічної безпеки, дозволяючи при цьому заощадити час та зусилля персоналу сільськогосподарського підприємства. Крім того, за результатами оцінки рівня безпеки у середовищі програми формуються зручні для сприйняття й аналізу звіти, які дають можливість оцінити рівень економічної безпеки та ступінь і характер впливу її окремих складових та їх факторів у конкретний момент часу. Також, дані звітів та їх графічне відображення створюють умови для відслідковування та оцінки економічної безпеки та її чинників у динаміці. Все це у сукупності створює підґрунтя для формування виважених адекватних управлінських рішень щодо зміцнення економічної безпеки підприємства.

3.3 Інтеграційні процеси як напрям підвищення рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

Проведені дослідження дають підстави стверджувати, що значна частина сільськогосподарських підприємств Житомирської області мають низький та кризовий рівні економічної безпеки, що обумовлює пошук шляхів їх підвищення. Більшість дрібних та середніх підприємств, які функціонують в умовах жорсткої конкуренції мають обмежені можливості для виробництва, зберігання врожаю, просування та збуту продукції на ринку. Перспективним рішенням вбачається добровільне об'єднання зусиль та ресурсів сільськогосподарських товаровиробників для економічного співробітництва та створення сприятливих умов для задоволення інтересів суб'єктів господарювання. На рівні сільськогосподарських підприємств Житомирської області інтеграційні процеси пропонується розвивати у двох напрямках: горизонтальному (об'єднання зусиль сільськогосподарських підприємств для виробництва сільськогосподарської продукції або виконання робіт чи послуг одного цільового призначення) та вертикальному (об'єднання сільськогосподарських і промислових підприємств та допоміжних сфер діяльності).

Активізація інтеграційних процесів обумовлюється економічними стимулами, зокрема можливістю скоротити витрати та збільшити прибутки сільськогосподарських підприємств. Розвиток інтеграційних процесів створює передумови для підвищення інвестиційної привабливості галузі сільського господарства, оскільки великомасштабні виробництва менше підпадають під дію ризику неповернення вкладених коштів. Разом з інвестиціями може надходити нова високопродуктивна техніка, що сприятиме збільшенню обсягів виробництва та її реалізації. Переваги інтеграційних процесів показано на рис. 3.14.

Рис. 3.14. Роль інтеграційних процесів у зміцненні економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

Джерело: власні дослідження.

Вирішити проблему зношеності основних фондів пропонується шляхом організації матеріально-технічного забезпечення на кооперативних засадах. Це дасть можливість виробникам розвивати конкурентоспроможне виробництво, виготовляти високоякісну продукцію та продавати її як на внутрішніх, так і на зовнішніх ринках.

Агропромислові формування для отримання ефективних результатів своєї діяльності здатні вирішити проблему дефіциту висококваліфікованих кадрів галузі сільського господарства, що практично неможливо для дрібних та середніх товаровиробників. Це можливо досягти за рахунок створення сприятливих умов для залучення до роботи досвідчених працівників та підвищення рівня їх кваліфікації.

Створення інтеграційних структур дає можливість сконцентрувати фінансові ресурси та спрямувати їх на впровадження новітніх технологій. Прибутковим підприємствам, які мають можливість залучати інвестиції, пропонується інтегруватися для спільних інноваційних проектів. Під час об'єднання виникає максимальна інтеграція наукових установ з виробництвом протягом усього інноваційного процесу. Основними напрямками такої діяльності можуть бути: виведення нових сортів сільськогосподарських культур, удосконалення племінних якостей тварин та кормової бази тощо. Формування такої структури підвищить рівень економічної безпеки за рахунок впровадження конкурентоспроможного інноваційного продукту на національному та міжнародному ринках.

Більшість виробників сільськогосподарської продукції не мають постійно діючих каналів збуту своєї продукції, тому значна її частина реалізується за відносно нижчими цінами через посередників і лише незначна частка від ціни, яку сплачує споживач, надходить виробнику. Розвиток агропромислових формувань сприятиме усуненню локального монополізму посередників та допоможе розв'язати проблему нестабільного збуту сільськогосподарської продукції.

Відкриття внутрішніх ринків для дешевих імпортних товарів загострює питання нездатності вітчизняних сільськогосподарських підприємств конкурувати за ціною. Найбільш вагомим методом вирішення цієї проблеми є налагодження організаційно-економічних зв'язків сільськогосподарських виробників з переробними підприємствами, що забезпечить своєчасність поставок сировини і матеріалів за прийнятними цінами, можливість подолання диспаритету цін, знизить собівартість готової продукції, налагодить ритмічну безперебійну роботу та організує надійний збут сільськогосподарської продукції. Формування вертикально-інтеграційних структур дозволить збільшити прибуток через розвиток виробництва, а не підвищення ціни реалізації. Окрім того, держава сприяє створенню крупнотоварних підприємств шляхом часткового відшкодування

вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів та підприємств із виробництва комбікормів [110]. У результаті розширення виробництва та зниження реалізаційних цін з'являється можливість підвищити рівень економічної безпеки сільськогосподарських підприємств.

Розвиток інтеграційних зв'язків дозволить сільськогосподарським товаровиробникам досягти стратегічних цілей та зміцнити їх економічну безпеку. Вибір тієї чи іншої інтеграційної моделі повинен бути обґрунтований характером загроз, що знижують її рівень. Враховуючи наявність виявлених проблем розвитку сільськогосподарських підприємств Житомирської області та загроз їх економічній безпеці, що охоплюють усі ланки господарського процесу, доцільним вбачається створення обслуговуючих кооперативів.

Нині в Житомирській області зареєстровано 94 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, 76 % яких (71 кооператив) є багатофункціональними. Їх розвиток обумовлюється значними можливостями, особливо для дрібних та середніх сільськогосподарських підприємств, та меншою ризикованістю за умов мінливої ринкової кон'юнктури.

Найбільше обслуговуючих кооперативів діє в Червоноармійському районі – 12, Житомирському – 10, Андрушівському і Олевському – по 7, Бердичівському та Брусилівському – по 6 кооперативів. Так, за програмою розвитку агропромислового комплексу Житомирської області на 2011-2015 рр. на фінансування діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів мають виділити 40 млн. грн з державного бюджету та 3 млн. грн – з обласного бюджету. Програмою передбачається створення протягом п'яти років 375 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, забезпечення послуг на суму в межах 28,5 млн. грн та збільшення кількості робочих місць у сільській місцевості до 3850 чол. У 2010 р. через обслуговуючі кооперативи надано послуг на суму 1256,0 тис.

грн, що втричі більше, ніж у попередньому році, в якому ця сума становила 524,0 тис. грн.

Для сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів у державному бюджеті передбачені кошти на придбання та використання сучасних вітчизняних засобів виробництва у розмірі 90 % вартості техніки [117]. Також 0,3 млн. грн отримають сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи для відшкодування вартості придбаної техніки вітчизняного виробництва у межах програми підтримки галузі сільського господарства із обласного бюджету.

Для оцінки того, як вступ до обслуговуючих кооперативів впливає на рівень економічної безпеки суб'єктів господарювання, використано метод соціометричного опитування (Додаток М). Керівникам та спеціалістам запропоновано прокоментувати доцільність та можливості об'єднання у контексті зміцнення економічної безпеки у розрізі окремих її складових. В процесі дослідження опитано керівників та спеціалістів 54 сільськогосподарських підприємств (зокрема 71 % спеціалістів та 29 % керівників). Опитана сукупність суб'єктів господарювання має таку структуру: майже по 36 % – господарські товариства та приватні підприємства, по 14 % – фермерські господарства та державні підприємства.

За результатами анкетування, майже 79 % респондентів відзначили доцільність участі у сільськогосподарських обслуговуючих кооперативах. При цьому головними мотивами вступу до такого роду об'єднань визначено отримання послуг з технічного обслуговування, оренди та ремонту техніки (57 %), забезпечення виробничого процесу сировиною та матеріалами (50 %), отримання послуг зі збирання врожаю та вдосконалення процесу реалізації продукції по 42,86 % відповідно, організація подальшої переробки продукції власного виробництва (35,71 %). Незначна частка припадає на отримання консультаційних (14,29 %) та зооветеринарних послуг (7,14 %) (рис. 3.15).

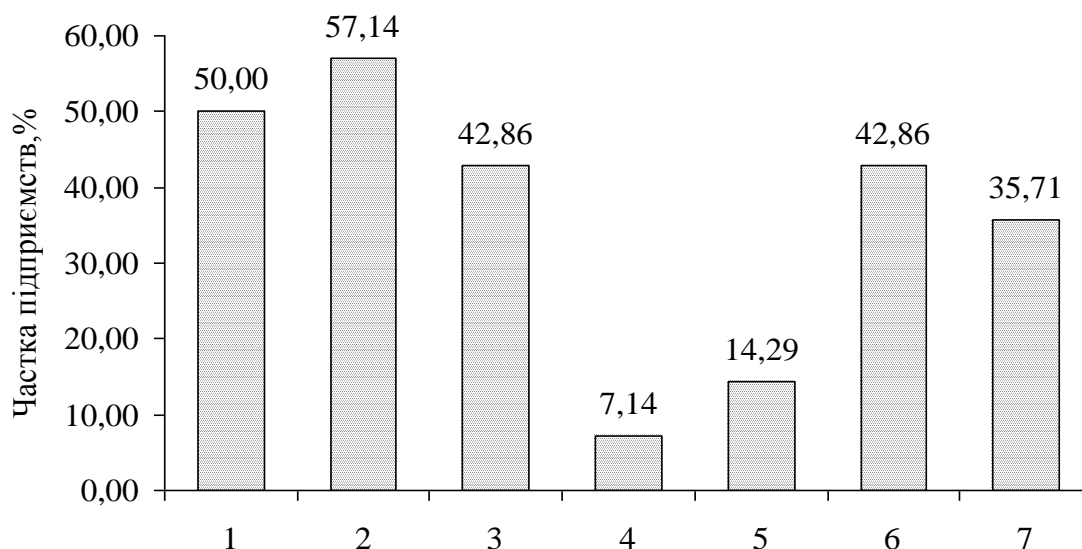

Рис. 3.15. Розподіл відповідей респондентів щодо мети об'єднання на кооперативних засадах

Примітка: 1 – забезпечення виробництва сировиною та матеріалами; 2 – отримання послуг з технічного обслуговування виробництва та ремонту техніки, оренди техніки за низькими цінами; 3 – отримання послуг зі збирання врожаю; 4 – отримання зооветеринарних послуг; 5 – отримання консультаційних послуг; 6 – вдосконалення процесу реалізації продукції; 7 – організація подальшої переробки продукції власного виробництва.

Джерело: власні дослідження.

Важливо зазначити, що більшість сільськогосподарських підприємств потребують отримання комплексу послуг. Відтак, найбільш перспективним для них є участь або в обслуговуючих багатофункціональних кооперативах, або кількох кооперативах різних типів, що допоможуть задовольнити потреби своїх членів (рис. 3.16).

За програмою розвитку агропромислового комплексу Житомирської області на 2011-2015 рр. на фінансування діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів мають виділити 40 млн. грн з державного бюджету та 3 млн. грн – з обласного бюджету, що сприятиме їх розвитку. Також існує можливість створення кредитних спілок, що допоможе отримати фінансові послуги на вигідних умовах. Окрім того, обслуговуючий кооператив має більше можливостей, ніж дрібнотоварні господарства для придбання техніки та обладнання на умовах фінансового лізингу.

Рис. 3.16. Зміцнення економічної безпеки підприємств в контексті функціонування сільськогосподарського кооперативу

Джерело: власні дослідження.

Створення такого роду кооперативів сприяє поліпшення матеріально-технічної бази підприємств шляхом отримання безповоротної фінансової допомоги в придбанні техніки й обладнання на умовах самофінансування. Члени кооперативу можуть спільно придбати та використовувати сучасну техніку, паливно-мастильні матеріали та запасні частини, зменшити витрати на технічне обслуговування та ремонт машин і обладнання.

Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи поглиблюють спеціалізацію та розширюють своє виробництво. В таких умовах з'являється можливість створення ефективної системи матеріальної та нематеріальної

мотивації праці, що допоможе вирішити проблему браку висококваліфікованих кадрів та підвищити продуктивність їх праці.

Дрібнотоварні господарства практично не здатні самостійно освоїти досягнення науково-технічного прогресу, впровадити високопродуктивні та екологічнобезпечні технології, забезпечити безперервний процес виробництва. У такому випадку перевага надається сільськогосподарській кооперації.

Доцільно створити маркетингову службу, що налагодить систему збуту продукції, забезпечить вихід сільгосппродукції на нові ринки, сприятиме забезпеченню безперебійних поставок сировини і матеріалів своїх членів. Об'єднані підприємства матимуть більші інвестиційні та інноваційні можливості для реалізації великомасштабних проектів.

Респондентам запропоновано кількісно оцінити, як впливає фактичне надання окремих видів послуг обслуговуваними багатofункціональними кооперативами на економічну безпеку сільськогосподарських підприємств. Ступінь такого впливу опитані оцінили за шкалою: 0 балів – зниження рівня безпеки; 1 – відсутність будь-яких змін; 2 – посереднє підвищення рівня безпеки; 3 бали – значне підвищення рівня безпеки. Враховуючи наведену градацію та відповіді респондентів, здійснено оцінку отримання досліджуваних видів послуг на засадах кооперативного обслуговування. Для цього використано округлені до цілого усереднені бальні оцінки за кожною позицією (табл. 3.3).

Як видно з даних таблиці, підвищення рівня всіх без виключення складових економічної безпеки виробників сільськогосподарської продукції можливе при вступі до кооперативів, які спеціалізуються на технічному обслуговуванні своїх членів (в тому числі наданні техніки в оренду), на збиранні врожаю та переробці продукції власного виробництва.

Також, слід відмітити значне підвищення рівня збутової безпеки, яке, на думку опитаних, може викликати організація постачання сировини та матеріалів на кооперативних засадах. Очевидно, така точка зору спричинена наступною логікою: постачання сировини та матеріалів у межах кооперативу

здійснюватиметься за зниженими цінами, що зумовить скорочення витрат, а тому і собівартості продукції. Останнє ж сприятиме підвищенню попиту на сільськогосподарську продукції та нарощенню темпів приросту обсягів її реалізації.

Таблиця 3.3

Оцінка доцільності вступу до сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів у контексті зміцнення окремих складових економічної безпеки сільськогосподарських підприємств, балів

Вид послуг	Складова					
	фінансова	ресурсно-технічна	кадрова	виробнича	збутова	екологічна
Забезпечення виробництва сировиною та матеріалами (добривами, засобами захисту рослин, сидератами тощо)	3	3	1	3	2	3
Технічне обслуговування виробництва, ремонт, оренда техніки за низькими цінами	3	3	2	3	2	1
Збирання врожаю	1	2	2	3	1	1
Зооветеринарні послуги	1	1	1	2	1	1
Маркетингові послуги (послуги з реалізації продукції)	3	1	2	1	3	1
Переробка продукції	3	1	3	3	2	2
В цілому за кожною складовою	2	2	2	2	2	2

Джерело: власні дослідження.

Найменш ефективним є отримання послуг із зооветеринарного обслуговування: при вступі до кооперативів з метою отримання такого роду послуг ніяких змін у рівнях всіх, окрім виробничої, складових опитані не очікують. Аналогічно, у разі надання маркетингових послуг у межах кооперативу, незмінним може залишитись рівень ресурсно-технічної

безпеки. Також, особливістю відповідей респондентів є те, що отримання всіх перелічених видів послуг, окрім матеріального забезпечення, на кооперативних засадах може спричинити лише незначне (посереднє) підвищення рівня складових безпеки. Причиною отримання таких результатів, на нашу думку, є недостатня обізнаність та відсутність практичного досвіду керівництва сільськогосподарських підприємств у цьому питанні.

Таблиця 3.4

Обґрунтування доцільності вступу сільськогосподарських підприємств до обслуговуючих кооперативів на основі результатів соціологічного опитування, балів

Вид послуг	Ступінь впливу на економічну безпеку			Ступінь впливу на економічну ефективність підприємств
	за результатами опитування	усереднене значення за складовими	відхилення усередненого значення від визначеного респондентами, %	
Забезпечення виробництва сировиною та матеріалами (добривами, засобами захисту рослин, сидератами тощо)	2,00	1,96	-1,92	1,92
Технічне обслуговування виробництва, ремонт, оренда техніки за низькими цінами	1,85	2,08	12,50	1,85
Збирання врожаю	1,77	1,91	7,97	1,77
Зооветеринарні послуги	1,23	1,32	7,29	1,31
Маркетингові послуги (послуги з реалізації продукції)	2,08	1,91	-8,02	1,92
Переробка продукції	1,54	1,95	26,67	1,92
За всіма видами послуг	1,74	1,85	7,41	1,78

Джерело: власні дослідження.

Результати опитування щодо вигод від кооперації у контексті зміцнення економічної безпеки сільськогосподарських підприємств в цілому було порівняно з усередненими за всіма складовими бальними оцінками. Це здійснювалось із метою перевірки об'єктивності респондентів. Округливши наведені у табл. 3.4 бальні оцінки, можна сказати, що отримання переважної більшості послуг у межах кооперативного утворення сприятиме відносному зростанню економічної безпеки сільськогосподарських підприємств. Незначні відхилення у результатах за двома запропонованими способами підтверджують обґрунтованість отриманих висновків.

Таким чином, одним із найбільш дієвих способів зміцнення як економічної безпеки сільськогосподарських підприємств в цілому, так і окремих її складових, є участь у багатофункціональних сільськогосподарських обслуговуючих кооперативах. Окрім підвищення рівня безпеки, вступ до таких формувань дасть можливість покращити економічну ефективність виробників сільськогосподарської продукції.

3.4. Оптимізація рівня складових економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

Управління економічною безпекою підприємства передбачає розробку та реалізацію заходів, які б забезпечили досягнення максимально можливого для суб'єкта господарювання рівня безпеки. Головною проблемою при цьому є не тільки створення системи управління, а визначення рівня економічної безпеки, який є оптимальним (найкращим) для суб'єкта господарювання за наявних у нього ресурсів. Вирішити це питання пропонується шляхом визначення оптимальних розмірів складових економічної безпеки. Для цього у дослідженні використовувався метод оптимізаційного моделювання, який передбачає пошук екстремуму функції (в нашому випадку визначення

максимуму рівня економічної безпеки сільськогосподарського підприємства) за умови виконання ряду обмежень (обмежень за ресурсами).

Цільова задача запропонованої моделі виражатиметься таким чином: знайти оптимальні рівні складових економічної безпеки підприємства, які б забезпечили максимум рівня безпеки за наявних у підприємства ресурсів. Серед ресурсів, які необхідно врахувати у процесі моделювання виділено землю, трудові та грошові ресурси. Загалом задача лінійної оптимізації матиме вигляд:

$$Z = \sum_{i=1}^6 v_i x_i \rightarrow \max ,$$

за виконання таких обмежень:

1) обмеження щодо наявних земельних ресурсів:

$$\sum_{i=1}^6 b_i x_i \leq B ;$$

2) обмеження щодо наявних трудових ресурсів:

$$\sum_{i=1}^6 c_i x_i \leq C ;$$

3) обмеження щодо наявних грошових ресурсів:

$$\sum_{i=1}^6 a_i x_i \leq A ;$$

4) приналежність шуканих значень складових економічної безпеки підприємства інтервалу $[0; 1]$:

$$0 \leq x_i \leq 1 .$$

Позначення:

x_i – шукане значення оптимального рівня i -ї складової економічної безпеки;

v_i – ваговий коефіцієнт i -ї складової економічної безпеки;

b_i – затрати земельних ресурсів, які необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці, га;

c_i – затрати трудових ресурсів, які необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці, люд.-год.;

a_i – затрати грошових ресурсів, які необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці, грн;

B – площа сільськогосподарських угідь, що є у розпорядженні підприємства, га;

C – наявні на підприємстві трудові ресурси, люд.-год.;

A – грошові ресурси, що є у розпорядженні підприємства, грн.

Затрати ресурсів, необхідних для забезпечення певного значення складових економічної безпеки, пропонується визначати за методикою, запропонованою О. Прокопчук. Вона полягає у розподілі ресурсів на забезпечення безпеки між її складовими пропорційно до їх питомої ваги в інтегральному показнику, тобто, виходячи із результатів вагової оцінки складових [121, с. 137]. Загалом, визначення затрат ресурсів, що враховані в обмеженнях, пропонується визначати за такою схемою:

1. Обчислення обсягу ресурсу, який необхідний для забезпечення інтегрального показника економічної безпеки на рівні одиниці за формулою:

$$P = \frac{P_{\delta\hat{\delta}\hat{\delta}}}{I_{\delta\hat{\delta}\hat{\delta}}},$$

де $I_{\delta\hat{\delta}\hat{\delta}}$ – фактичний рівень інтегрального показника економічної безпеки;

$P_{\delta\hat{\delta}\hat{\delta}}$ – фактичні затрати ресурсу, необхідні для забезпечення інтегрального показника безпеки на рівні $I_{\delta\hat{\delta}\hat{\delta}}$;

2. Обчислення обсягу ресурсу, необхідного для забезпечення i -ю складовою економічної безпеки на одиничному рівні за формулою:

$$P_3 = Dv_3.$$

Однак, на нашу думку, суперечливим є твердження О. Прокопчук про те, що норматив затрат ресурсів на одиницю показника економічної безпеки є однаковим для всіх підприємств однієї групи (групування здійснюється за

рівнем економічної безпеки) [121, с. 137]. Це пояснюється тим, що маючи наближені рівні безпеки, підприємства можуть характеризуватись зовсім різними технологіями виробництва, що призведе до значних відмінностей у витратах ресурсів.

Потреба ресурсів для забезпечення економічної безпеки на певному рівні не є сталою та детермінованою величиною, оскільки має стохастичну природу. Остання пояснюється дією випадкових факторів та існуванням невизначеності й ризику. Тому при побудові оптимізаційної моделі слід враховувати закон розподілу таких величин. У зв'язку із цим традиційну задачу лінійного програмування із лінійними обмеженнями та цільовою функцією було змінено на стохастичний аналог. Останній передбачає розв'язання задачі із лінійною функцією цілі та нелінійними (стохастичними) обмеженнями. Невизначеними випадковими величинами при цьому будуть затрати ресурсів на забезпечення певного значення економічної безпеки. Відмінності між обмеженнями детермінованого та стохастичного виду представлено у табл. 3.5.

Загалом, задача стохастичного моделювання звучатиме таким чином: знайти оптимальні рівні складових економічної безпеки підприємства, які б забезпечили максимум рівня безпеки за умови не перевищення наявних ресурсів (B_j) їх рекомендованого рівня $\sum_{i=1}^6 d_{ij}(\omega)x_i$ із ймовірністю не менше заздалегідь визначеного критичного рівня (p):

$$Z = \sum_{i=1}^6 v_i x_i \rightarrow \max ,$$

за виконання таких обмежень:

1) обмеження щодо наявних земельних ресурсів:

$$P \left\{ \sum_{i=1}^6 b_i(\omega)x_i \leq B \right\} \geq p ;$$

2) обмеження щодо наявних трудових ресурсів:

$$P\left\{\sum_{i=1}^6 c_i(\omega)x_i \leq C\right\} \geq p;$$

3) Обмеження щодо наявних грошових ресурсів:

$$P\left\{\sum_{i=1}^6 \dot{a}_i(\omega)x_i \leq \dot{A}\right\} \geq p.$$

Таблиця 3.5

**Відмінності між обмеженнями
детермінованого та стохастичного виду**

Відмінності	Вид обмеження	
	детерміноване	стохастичне
Об'єкт обмеження	Обсяги ресурсів, необхідних для досягнення шуканого рівня критерію оптимальності	Ймовірність перевищення обсягів ресурсів, необхідних для досягнення шуканого рівня критерію оптимальності, наявних ресурсів
Зміст обмеження	Обсяги ресурсів, необхідних для досягнення шуканого рівня критерію оптимальності, мають бути меншими або рівними наявним ресурсам	Ймовірність перевищення обсягів ресурсів, необхідних для досягнення шуканого рівня критерію оптимальності, наявних ресурсів має бути меншою або рівною заздалегідь визначеному рівню вірогідності
Формалізація обмеження	$\sum_{i=1}^6 d_{ij}(\omega)x_i \leq D_j$	$P\left\{\sum_{i=1}^6 d_{ij}(\omega)x_i \leq D_j\right\} \geq p$

Примітка: $d_{ij}(\omega)$ – випадкова величина витрат ресурсу j -го виду, які необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці; D_j – обсяг наявних у підприємства ресурсів j -го виду; p – критичний рівень ймовірності невиконання умови $\sum_{i=1}^6 d_{ij}(\omega)x_i \leq D_j$; m – кількість ресурсів, що використовує підприємство у процесі здійснення господарської діяльності.

Джерело: власні дослідження.

Складність практичного застосування стохастичних (нелінійних) оптимізаційних моделей полягає у тому, що їх неможливо розв'язати за допомогою розповсюджених засобів програмного забезпечення, зокрема MS Excel, який має потужний інструмент рішення оптимізаційних задач «Пошук рішення». Серед способів подолати цю проблему найбільш простим та

доступним є трансформація нелінійних обмежень у детерміновані. Використавши методику, викладену у працях Кравченко В.М., Наконечного С.І., Николук О.М., Савіної С.С. [98, с. 391; 83; 99, с. 120], стохастичні обмеження перетворено у детерміновані нелінійні аналоги:

$$P\left\{\sum_{i=1}^6 d_i(\omega)x_i \leq D\right\} \geq p \Rightarrow$$

$$\Rightarrow \hat{O}^{-1}(p) \sqrt{\sum_{j=1}^n \sigma_{D_{ij}}^2 x_i^2} \leq D - \sum_{j=1}^n \bar{d}_{ij} x_i,$$

де $\hat{O}^{-1}(p)$ – обернене значення функції Лапласа від критичного рівня ймовірності p : $\hat{O}^{-1}(p) = \frac{1}{\hat{O}(p)}$;

$\sigma_{D_{ij}}^2$ – дисперсія випадкової величини витрат ресурсу j -го виду, які необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці;

\bar{d}_{ij} – математичне сподівання випадкової величини витрат ресурсу j -го виду, які необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці.

Отже, у формалізованому детермінованому вигляді стохастична задача оптимізації значень складових економічної безпеки має вигляд:

$$Z = \sum_{i=1}^6 v_i x_i \rightarrow \max,$$

за виконання таких обмежень:

1) обмеження щодо наявних земельних ресурсів:

$$\hat{O}^{-1}(p) \sqrt{\sum_{j=1}^n \sigma_{B_{ij}}^2 x_i^2} \leq B - \sum_{j=1}^n \bar{b}_{ij} x_i;$$

2) обмеження щодо наявних трудових ресурсів:

$$\hat{O}^{-1}(p) \sqrt{\sum_{j=1}^n \sigma_{C_{ij}}^2 x_i^2} \leq C - \sum_{j=1}^n \bar{c}_{ij} x_i;$$

3) обмеження щодо наявних грошових ресурсів:

$$\hat{O}^{-1}(p) \sqrt{\sum_{j=1}^n \sigma_{A_{ij}}^2 x_i^2} \leq A - \sum_{j=1}^n \overline{a_{ij}} x_i;$$

4) приналежність шуканих значень складових економічної безпеки підприємства інтервалу $[0; 1]$:

$$0 \leq x_i \leq 1.$$

Позначення:

$\sigma_{B_{ij}}^2$ – дисперсія випадкової величини витрат земельних ресурсів які необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці, $\tilde{a}\tilde{a}^2$;

$\sigma_{C_{ij}}^2$ – дисперсія випадкової величини витрат трудових ресурсів, які необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці, $\tilde{b}\tilde{b}^2$;

$\sigma_{A_{ij}}^2$ – дисперсія випадкової величини витрат грошових ресурсів, які необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці, $\tilde{c}\tilde{c}^2$;

$\overline{b_{ij}}$ – математичне сподівання випадкової величини витрат земельних ресурсів, які необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці, \tilde{a} ;

$\overline{c_{ij}}$ – математичне сподівання випадкової величини витрат трудових ресурсів, які необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці, \tilde{b} ;

$\overline{a_{ij}}$ – математичне сподівання випадкової величини витрат грошових ресурсів, які необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці, \tilde{c} .

Дієвість розробленої моделі було перевірено на прикладі приватного сільськогосподарського підприємства (ПСП) «Дружба», яке має у своєму

розпорядженні 342 га сільськогосподарських угідь та 16 чоловік робочого персоналу. До 2007 р. для підприємства був характерний середній рівень економічної безпеки. Останні ж 4 роки господарство досягло зростання його рівня. Слід, однак відмітити, що динаміка інтегрального показника економічної безпеки не дає можливість прослідкувати певну тенденцію; проте, мають місце постійні коливання коефіцієнта (рис. 3.17).

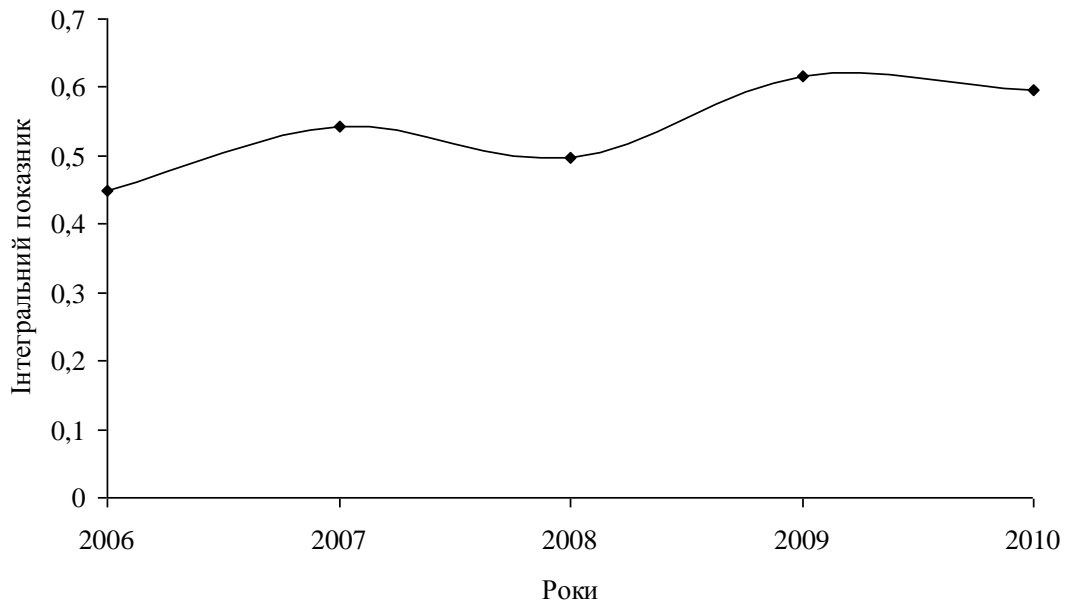

Рис. 3.17. Динамічний ряд інтегрального показника економічної безпеки ПСП «Дружба» за 2006–2010 рр.

Джерело: власні дослідження.

Статистичні характеристики випадкових величин (а саме витрат трудових, земельних та грошових ресурсів, які необхідні для забезпечення одиниці вимірювання i -ї складової безпеки) зведено у табл. 3.6.

Найбільш нестійкими у динаміці є витрати трудових ресурсів – саме вони характеризуються найвищим коефіцієнтом варіації 20,78%. Це означає, що у середньому, витрати праці, що необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці, відхиляються від середнього рівня приблизно на 3,15 тис. люд.-год., що складає майже 21% від середнього значення показника. Тобто саме цей показник (у розрізі кожної із

складових економічної безпеки) у перспективі може обмежити максимізацію цільової функції та цим самим зумовити недовикористання інших видів ресурсів. Для того, щоб уникнути цього, необхідно створити «страховий запас» трудових ресурсів.

Таблиця 3.6

Статичні характеристики випадкових величин витрат ресурсів, які необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці

Випадкова величина	Середнє значення	Середньоквадратичне відхилення	Коефіцієнт варіації, %
<i>Витрати земельних ресурсів, га</i>			
Фінансова	113,39	14,25	12,57
Ресурсно-технічна	110,87	13,93	
Кадрова	111,50	14,01	
Екологічна	98,90	12,43	
Виробнича	91,34	11,48	
Збутова	103,94	13,06	
<i>Витрати трудових ресурсів, тис. люд.-год.</i>			
Фінансова	16,38	3,40	20,78
Ресурсно-технічна	16,02	3,33	
Кадрова	16,11	3,35	
Екологічна	14,29	2,97	
Виробнича	13,19	2,74	
Збутова	15,01	3,12	
<i>Витрати грошових ресурсів, тис. грн</i>			
Фінансова	349,07	44,14	12,65
Ресурсно-технічна	341,31	43,16	
Кадрова	343,25	43,41	
Екологічна	304,47	38,50	
Виробнича	281,19	35,56	
Збутова	319,98	40,47	

Джерело: власні дослідження.

Стохастичну задачу оптимізації розв'язано із врахуванням критичного рівня ймовірності 0,901, для якого критерій Лапласа становить $\hat{O}(\delta = 0,901) = 1,65$. Вихідні дані для моделювання представлено у табл. 3.7.

Таблиця 3.7

Вихідні дані для оптимізації рівнів складових економічної безпеки ПСП «Дружба»

Показник	Складова						Обмеження за видом ресурсу
	Фінансова	Ресурсно-технічна	Кадрова	Екологічна	Виробнича	Збутова	
Середнє значення витрат земельних ресурсів, га	113,39	110,87	111,50	98,90	91,34	103,94	342
Дисперсія витрат земельних ресурсів, га	203,03	194,11	196,32	154,46	131,75	170,61	
Середнє значення затрат праці, тис. люд.-год.	16,38	16,02	16,11	14,29	13,19	15,01	70
Дисперсія витрат трудових ресурсів	11,58	11,07	11,20	8,81	7,52	9,73	
Середнє значення витрат грошових ресурсів	349,07	341,31	343,25	304,47	281,19	319,98	1700
Дисперсія витрат грошових ресурсів	1948,73	1863,08	1884,31	1482,54	1264,57	1637,47	
Коефіцієнт вагомості складових	0,180	0,176	0,177	0,157	0,145	0,165	–

Джерело: власні дослідження.

Для обґрунтування доцільності використання моделі у процесі управління економічною безпекою сільськогосподарського підприємства паралельно зі стохастичною задачею розв'язано і лінійну задачу оптимізації. При цьому використано фактичні дані про рівень витрат ресурсів у 2010 р.

За результатами обчислень визначено, що при використанні традиційної оптимізаційної моделі максимально можливий рівень економічної безпеки становить 0,608, що у 1,13 рази більше за середній рівень інтегрального показника за останні 5 років (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Результати оптимізації рівнів складових економічної безпеки ПСП «Дружба»

Складові економічної безпеки	Оптимальні рівні		Фактичне значення
	детермінована модель	стохастична модель	
Фінансова	1,000	0,487	0,264
Ресурсно-технічна	0,189	0,499	0,820
Кадрова	1,000	0,496	0,734
Екологічна	0,645	0,559	0,710
Виробнича	0,000	0,605	0,438
Збутова	0,704	0,532	0,606
Інтегральний показник економічної безпеки	0,608	0,527	0,597

Джерело: власні дослідження.

При цьому, оскільки виробнича та збутова складові мають найнижчу вагомість, ресурси з цих складових рекомендовано перенаправити до фінансової та кадрової, що дозволить підвищити рівень економічної безпеки підприємства в цілому.

За результатами розв'язання стохастичної задачі моделювання, оптимальні розміри всіх складових знаходяться приблизно на одному рівні – від 0,487 (фінансова сфера) до 0,605 (виробнича сфера) (Додаток Н). Рівні цих же складових перевищують фактичні їх значення. При цьому значення цільової функції менше як за результат лінійного моделювання, так і порівняно із фактичними даними. Така різниця пояснюється тим, що стохастичні обмеження є більш жорсткими і, тому, у більшій мірі обмежують значення цільової функції, ніж лінійні. У процесі аналізу результатів оптимізаційного моделювання встановлено, що в обох задачах дефіцитним ресурсом є земля (табл. 3.9). При цьому кожен гектар додатково залученої площі дасть можливість ПСП «Дружба» підвищити рівень коефіцієнта економічної безпеки на 0,0018. Про це свідчить значення тіньової ціни звіту по стійкості, що відображає величину, на яку зміниться цільова функція (в

нашому випадку рівень інтегрального показника безпеки) у разі зміни наявних ресурсів на одиниць, тобто на 1 га (Додаток О).

Таблиця 3.9

Обмеження детермінованої та стохастичної оптимізаційних задач

Обмеження	Вид ресурсу		
	земля	праця	капітал
Детермінована модель			
Ліва частина	342,00	65,96	1273,34
Права частина	342,00	70,00	1700,00
Різниця	0,00	5,78	25,10
Стохастична модель			
Ліва частина	10,31	2,46	31,95
Права частина	10,31	22,09	678,92
Різниця	0,00	88,85	95,29

Джерело: власні дослідження.

Для того, щоб всі ресурси були повністю використані необхідно залучити ще 21 га . Такий висновок можна зробити з даних згаданого вище звіту лінійної задачі, зокрема, виходячи із рівня допустимого збільшення наявних ресурсів. Це забезпечить додаткове зростання значення інтегрального показника економічної безпеки на 0,037. У результаті таких змін відбудеться корегування оптимального співвідношення часткових коефіцієнтів безпеки. Всі додаткові та частина наявних (тих, що спочатку було доцільно направляти на забезпечення екологічної складової на рівні 0,645) ресурсів після корегування доцільно спрямовувати на збільшення ресурсно-технічної та збутової складових.

Що ж стосується результатів стохастичного моделювання, то у цьому випадку існує кілька інструментів підвищення значення цільової функції. По-перше, це, як і у лінійній задачі, залучення додаткових земельних ресурсів. При цьому збільшення площі сільськогосподарських угідь на 6 % (або на 21 га) зумовить зростання цільової функції (математичного сподівання коефіцієнта економічної безпеки) на 6,13 % (з 0,527 до 0,559) (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

**Результати корегування стохастичної задачі оптимізації рівнів
часткових коефіцієнтів економічної безпеки**

Показники за складовими економічної безпеки	Збільшення земельних ресурсів на 21 га	Скорочення середньоквадратичного відхилення за земельними ресурсами вдвічі	Збільшення земельних ресурсів на 21 га та скорочення середньоквадратичного відхилення за земельними ресурсами вдвічі
<i>Фінансова складова</i>			
– скореговане значення	0,5172	0,8368	0,8883
– абсолютне відхилення	0,0298	0,3493	0,4009
– відносне відхилення, %	6,11	71,66	82,24
<i>Ресурсно-технічна складова</i>			
– скореговане значення	0,5292	0,4285	0,4547
– абсолютне відхилення	0,0305	-0,0702	-0,0441
– відносне відхилення, %	6,12	-14,08	-8,83
<i>Кадрова складова</i>			
– скореговане значення	0,5264	0,4260	0,4520
– абсолютне відхилення	0,0303	-0,0700	-0,0440
– відносне відхилення, %	6,12	-14,11	-8,87
<i>Екологічна складова</i>			
– скореговане значення	0,5930	0,4802	0,5096
– абсолютне відхилення	0,0344	-0,0784	-0,0489
– відносне відхилення, %	6,16	-14,03	-8,76
<i>Виробнича складова</i>			
– скореговане значення	0,6431	0,5205	0,5523
– абсолютне відхилення	0,0371	-0,0855	-0,0537
– відносне відхилення, %	6,13	-14,11	-8,86
<i>Збутова складова</i>			
– скореговане значення	0,5639	0,4570	0,4851
– абсолютне відхилення	0,0326	-0,0742	-0,0462
– відносне відхилення, %	6,14	-13,97	-8,69
<i>Інтегральний показник економічної безпеки</i>			
– скореговане значення	0,5588	0,5277	0,5601
– абсолютне відхилення	0,0323	0,0012	0,0335
– відносне відхилення, %	6,13	0,22	6,37

Джерело: власні дослідження.

Це відбудеться за рахунок підвищення рівня всіх без виключення часткових коефіцієнтів на практично однакову величину (на 6,11–6,14 %). Це свідчить, про відносно однакову значущість окремих складових у загальній функції економічної безпеки (із врахуванням рівня їх вагомості).

По-друге, доцільно було б скоротити ризики підвищення витрат в цілому дефіцитних земельних ресурсів. Наведене можна зробити шляхом розробки системи заходів з ризик-менеджменту на підприємстві, в результаті чого відбудеться скорочення рівня середньоквадратичного відхилення затрат ресурсу. Наприклад, зниження середньоквадратичного відхилення показника вдвічі призведе до збільшення рівня економічної безпеки на 0,0012 (або на 0,22 %), зокрема за рахунок підвищення рівня фінансової складової на 71 %. Однак, оскільки таке підвищення неможливе лише за рахунок збільшення земельних ресурсів, за результатами корегування доцільно знизити рівні всіх інших, окрім фінансового, часткових коефіцієнтів.

Проте, для досягнення максимально можливого рівня економічної безпеки, керівництву ПСП «Дружба» доцільно скористатись обома наведеними вище способами. За результатами корегування початкових умов моделі встановлено, що збільшення наявних земельних ресурсів на 6 % та скорочення середньоквадратичного відхилення їх витрат вдвічі дасть змогу досліджуваному господарству підвищити рівень економічної безпеки на 6,37 % (з 0,527 до 0,5601) порівняно із максимально можливим рівнем інтегрального коефіцієнта за фактично існуючих у підприємства умов.

У цілому, з отриманих результатів дослідження можна зробити висновок, що здійснення оптимізації рівнів складових економічної безпеки сільськогосподарських підприємств є обґрунтованим і дає можливість:

- 1) визначити максимально можливий рівень економічної безпеки підприємства із врахуванням наявних ресурсів та невизначеності економічних процесів;
- 2) виявити, який із ресурсів є дефіцитним;
- 3) оцінити рівень ризику підвищення витрат ресурсів, необхідних для формування економічної безпеки в цілому та її складових, зокрема;
- 4) сформулювати

систему заходів щодо підвищення максимально можливої межі рівня інтегрального коефіцієнта економічної безпеки. При цьому доцільно використовувати обидві моделі (детерміновану та стохастичну), що забезпечить взаємодоповненість результатів їх розв'язання.

Підсумовуючи результати проведеного дослідження, можна стверджувати, що зміцнення економічної безпеки сільськогосподарських підприємств є запорукою їх ефективного господарювання. При цьому серед найбільш вагомих факторів впливу на рівень безпеки виділено фінансове та кадрове забезпечення виробників сільськогосподарської продукції. Із фінансовою складовою, зокрема недостатнім фінансовим забезпеченням власними та залученими коштами, пов'язані ключові проблеми та загрози, які перешкоджають підвищенню рівня економічної безпеки. Це, водночас, має негативний опосередковану дію на всі інші складові економічної безпеки та її інтегральний рівень в цілому. Одним із головних способів зміцнення безпеки є участь у сільськогосподарських обслуговуючих кооперативах різної спеціалізації, яка дасть можливість знизити несприятливі впливи всіх без виключення загроз економічній безпеці сільськогосподарських виробників. Також в основу стратегічного управління економічною безпекою доцільно покласти оптимізацію рівнів кожної складової економічної безпеки із врахуванням наявних у підприємства ресурсів.

Висновки до Розділу 3

1. За результатами дослідження економічної безпеки сільськогосподарських підприємств Житомирської області, виявлено тенденцію до зростання рівня її інтегрального показника. Водночас, досліджувані суб'єкти господарювання не у повній мірі використовують

власні резерви зміцнення економічної безпеки, що уповільнює ідентифіковані темпи підвищення рівня безпеки.

2. З огляду на необхідність посилення ролі держави у зміцненні економічної безпеки сільськогосподарських підприємств, доцільним є удосконалення нормативного регламентування кредитної політики; сприяння розвитку лізингу техніки та обладнання як альтернативи їх придбання за власні або кредитні ресурси; розвиток мережі страхових фондів; створення системи мотивації до підвищення рівня економічної безпеки. На мікрорівні доцільно здійснювати систематичний моніторинг рівня безпеки, що дасть можливість вчасно ідентифікувати загрози та розробити відповідні заходи їх усунення.

3. Управління економічною безпекою сільськогосподарських підприємств варто здійснювати на основі організаційно-економічного механізму, який включає такі складові: збирання та обробка інформації; оцінка рівня економічної безпеки; виявлення можливих стратегічних альтернатив; розробка та реалізація заходів зі зміцнення безпеки; моніторинг основних внутрішніх загроз і можливостей, аналіз ефективності впроваджених заходів. При цьому, залежно від рівня безпеки, підприємство визначає базову стратегію (розвитку, стабілізації або виживання) із подальшою її реалізацією шляхом імплементації заходів за окремими складовими економічної безпеки.

4. З метою отримання швидкого доступу до оперативної інформації та зниження трудомісткості роботи спеціалістів з управління економічною безпекою, вважається за доцільне використання комп'ютерного програмного забезпечення, призначенням якого є обчислення рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств за кожною складовою, розрахунок інтегрального показника та дослідження динаміки її рівня.

5. Доведено, що одним із основних напрямків підвищення рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств є добровільне об'єднання зусиль та ресурсів сільськогосподарських товаровиробників з

метою економічного співробітництва та задоволення своїх потреб. Розвиток інтеграційних процесів у галузі сільського господарства передбачає створення багатофункціональних сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та агропромислових формувань. Це дасть змогу підвищити рівень економічної безпеки в цілому по підприємству та у розрізі окремих її складових.

6. Метою управління економічною безпекою є максимальне збільшення її рівня із врахуванням наявних у підприємства ресурсів. Для цього використано метод оптимізаційного моделювання, який передбачає визначення оптимальних рівнів складових економічної безпеки сільськогосподарських підприємств з максимізації узагальнюючого інтегрального показника безпеки. Моделювання економічної безпеки також дає можливість виявити, який із ресурсів є дефіцитним; оцінити рівень ризику підвищення витрат ресурсів, необхідних для формування економічної безпеки в цілому та її складових. При цьому доцільно використовувати детерміновану та стохастичну моделі, що забезпечить взаємодоповненість результатів їх розв'язання.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі здійснено теоретичне узагальнення та обґрунтовані практичні пропозиції щодо зміцнення рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств, а саме:

1. Визначальною умовою ефективного функціонування та розвитку підприємства є підтримка його економічної безпеки, яку, відповідно до авторського трактування, пропонується розглядати як стан, що характеризується стійкістю до внутрішніх та зовнішніх загроз, здатністю забезпечувати реалізацію власних економічних інтересів, ефективно функціонувати та розвиватися в умовах невизначеності та господарських ризиків. Економічна безпека є комплексною характеристикою адаптаційних можливостей та стійкості усіх функціональних сфер діяльності підприємства і є результатом сукупної дії фінансової, ресурсно-технічної, кадрової, виробничої, екологічної та збутової безпеки.

2. Встановлено на основі аналізу теоретичних та практичних аспектів проблеми дослідження, що економічна безпека сільськогосподарських підприємств формується в результаті взаємодії чинників внутрішнього та зовнішнього середовища. Внутрішні чинники економічної безпеки підприємства (обсяг фінансових ресурсів, наявність кваліфікованого персоналу, матеріально-технічне забезпечення, налагодження технологічного процесу, якість та структура природних ресурсів, інформаційно-аналітичне забезпечення, організація системи управління та контролю, соціальний захист працівників, інвестиційна привабливість підприємства, робота з винахідництва і раціоналізаторства, рівень екологізації сільськогосподарського виробництва, інтегрованість у виробничі та ринкові відносини) є основним резервом підвищення її рівня. Водночас, чинники зовнішнього середовища (природно-кліматичні умови, невизначеність зовнішнього середовища, надійність зв'язків з контрагентами, кон'юнктура

ринку, державна підтримка сільськогосподарських підприємств, господарське та податкове законодавство) можуть бути як потенційними можливостями, так і загрозами. З огляду на неможливість підприємств впливати на дію останніх, авторську увагу акцентовано на необхідності їх постійного моніторингу.

3. Доведено, на основі узагальнення та інтерпретації існуючих методичних підходів, доцільність застосування авторської методики оцінки економічної безпеки сільськогосподарського підприємства, яка передбачає розрахунок інтегрального показника економічної безпеки як зваженої суми нормованих коефіцієнтів її складових. Рівень економічної безпеки підприємства визначається відповідно до градації інтегрального показника, а також аналізу окремих складових безпеки. Порівняння середнього значення коефіцієнтів економічної безпеки досліджуваної сукупності підприємств з коефіцієнтом економічної безпеки галузі сільського господарства та часткою збиткових сільськогосподарських підприємств Житомирської області дає підстави стверджувати, що підприємства для дослідження обрано правильно та застосована методика є обґрунтованою і може бути використана на практиці.

4. Визначено, згідно з результатами кількісної оцінки економічної безпеки сільськогосподарських підприємств Житомирської області, що 1 % господарств регіону в середньому за 2006–2010 рр. мають кризовий рівень економічної безпеки. Підприємства з низьким та середнім рівнем безпеки складають 42 та 52 % відповідно. Високим рівнем економічної безпеки характеризується діяльність 5 % підприємств. Водночас, на основі кластерного аналізу встановлено, що найвищий ступінь впливу на рівень економічної безпеки підприємств має фінансова, кадрова та ресурсно-технічна складова, що обумовлює доцільність активізації заходів фінансового та ресурсного спрямування в межах формування та зміцнення економічної безпеки сільськогосподарських підприємств, підвищення ефективності їх функціонування.

5. Основними проблемами та стримуючими чинниками підвищення економічної безпеки сільськогосподарських підприємств Житомирської області є обмеженість власних фінансових коштів, неспроможність підприємства самостійно та вчасно забезпечувати виробництво матеріально-технічними ресурсами, низький рівень продуктивності праці працівників, брак кваліфікованих кадрів на підприємствах, нераціональне використання земельних ресурсів та низький рівень цінової конкурентоспроможності підприємств.

6. Обґрунтовано, що підвищення економічної безпеки сільськогосподарських підприємств потребує розробки та імплементації дієвого організаційно-економічного механізму, що передбачає реалізацію цілеспрямованих дій на усіх стадіях формування безпеки підприємства, включаючи моніторинг, заходи щодо підвищення її рівня в межах стратегічних орієнтирів, визначених відповідно до поточного рівня економічної безпеки та її функціональних складових, а також контроль за ефективністю впроваджуваних заходів.

7. Доведено доцільність використання спеціалізованого програмного забезпечення для здійснення, відповідно до авторської методики, оперативного моніторингу економічної безпеки підприємства. Практична значимість його застосування підтверджується, зниженням трудомісткості даного процесу, а також можливістю виявлення внутрішніх резервів підвищення економічної безпеки, з огляду на неспроможність підприємства впливати на дію чинників зовнішнього середовища.

8. Обґрунтовано на основі результатів соціометричного дослідження, що одним із перспективних способів підвищення економічної безпеки сільськогосподарських підприємств є вступ до сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, участь в яких сприятиме вирішенню оперативних, тактичних та стратегічних проблем господарської діяльності за рахунок отримання послуг матеріально-технічного забезпечення, інформаційно-консультаційних, виробничих, маркетингових, а також

інтеграції зусиль з метою захисту власних економічних інтересів, реалізації широкомасштабних ресурсномістких проектів.

9. Підтверджено, що ефективним способом та резервом підвищення економічної безпеки сільськогосподарських підприємств є оптимізація рівня її функціональних складових за рахунок раціонального розподілу обмежених виробничих ресурсів. Визначення кількісних параметрів даного процесу доцільно здійснювати із використанням методів лінійного та стохастичного моделювання. Комплексне застосування детермінованої та стохастичної моделі дає можливість: визначити потенційний рівень економічної безпеки підприємства із врахуванням невизначеності економічних процесів; виявити дефіцитні ресурси; оцінити рівень ризику підвищення витрат виробничих активів, необхідних для формування економічної безпеки та її складових.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абалкин Л.И. Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение / Л.И. Абалкин // Вопросы экономики. – 1994. – №12. – С. 4–13.
2. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств: підручник / В.Г. Андрійчук. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: КНЕУ, 2002. – 624 с.
3. Андрійчук В.Г. Економіка діяльності аграрних підприємств: теорія, методика, аналіз: монографія / В.Г. Андрійчук. – К.: КНЕУ, 2002. – 624 с.
4. Андрійчук В.Г. Розвиток зовнішньої торгівлі України та її економічна безпека / В.Г. Андрійчук, О.С. Власюк, А.Т. Мокій, В.П. Титаренко. – К.: НІСД, 1996. – 148 с.
5. Ареф'єва О.В. Економічні основи формування фінансової складової економічної безпеки / О.В. Ареф'єва, Т.Б. Кузенко // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 1(91). – С. 98–103.
6. Ареф'єва О.В. Суперечності розвитку як основне джерело загрози безпеці рівноваги економічних систем / О.В. Ареф'єва // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – №3. – С. 57–64.
7. Бакаев А.А. Экспертные системы и логическое программирование / А.А. Бакаев, В.И. Грищенко, Д.Н. Козлов – К.: Наук. думка, 1992. – 220 с.
8. Барановський О.І. Фінансова безпека: монографія / Барановський О.І. – К.: Фенікс, 1999. – 338 с.
9. Безпека економічних трансформацій: зб. матеріалів "круглого столу" / За ред. Я.А. Жаліла. – К.: НІСД: Альтерпрес, 2000. – 386 с.
10. Белокуров В.В. Структура функциональных составляющих экономической безопасности предприятия [Электронный ресурс] / В.В. Белокуров. – Режим доступа: // <http://www.safetyfactor.ru>.

11. Бендиков М. А. Экономическая безопасность промышленного предприятия в условиях кризисного развития / М. А. Бендиков // Менеджмент в России и за рубежом. – 2000. – № 2. – С. 17–30.
12. Бендиков М.А. Совершенствование диагностики финансового состояния предприятия промышленного предприятия / М.А. Бендиков, Е.В. Джамай // Менеджмент в России и за рубежом. – 2001. – № 5. – С. 80–95.
13. Богомолов В.А. Экономическая безопасность: учеб. пособ. / В.А. Богомолов. – М.: Юнити-Дана, 2006. – 303 с.
14. Буянов В.П. Рискология: управление рисками / В.П. Буянов, К.А. Кирсанов, Л.М. Михайлов. – М.: Экзамен, 2003. – 384 с.
15. Валуев Б.И. Концепция экономической безопасности предприятия / Б.И. Валуев // Тр. Одесского политехнического ун-та: науч. и производственно-практ. сб. по техническим и естественным наукам. Спецвып.: в 3-х т. – 2004. – Т. 3. – С. 27–31.
16. Василенко В.О. Антикризове управління підприємством: навч. посібник / В.О. Василенко. – К.: Центр учбової літератури, 2003. – 504 с.
17. Васильців Т.Г. Економічна безпека підприємництва України: стратегія та механізм зміцнення: монографія / Т.Г. Васильців. – Львів: Арал, 2008. – 384 с.
18. Васильців Т. Г. Чинники та джерела загроз економічній безпеці підприємства / Т. Г. Васильців, М. Б. Пасічник // Наук. вісн. НЛТУ України. – 2008. – Вип. 18.10. – С.128–135.
19. Ващекин Л.П. Безопасность предпринимательской деятельности: учеб. пособие / Л. П. Ващекин, М. И. Дзлиев, А. Д. Урсул ; Моск. гос. ун-т коммерции. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Экономика, 2002. – 334 с.
20. Вишняков Я.Д. Управление обеспечением безопасности предприятий: экономические подходы / Я.Д. Вишняков, С.А. Марченко // Менеджмент в России и за рубежом. – 2001. – №5. – С. 34–42.

21. Владимиров С.В. Еволюція поглядів на економічну безпеку підприємства / С.В. Владимиров // Стратегія економічного розвитку країн в умовах глобалізації: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та студ.: в 4-х т. – Дніпропетровськ: Біла К. О., 2009. – Т. 4. – С. 16–20.
22. Власюк О.С. Загрози економічній безпеці України / О.С. Власюк // Актуальні проблеми міжнар. відносин. – К.: ВПЦ "Київський ун-т", Ін-т міжнар. відносин. – 2001. – Вип. 26. – С. 210–212.
23. Власюк О.С. Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку / О.С. Власюк. – К., 2008. – 48 с.
24. Внукова Н.М. Економічна оцінка ризику діяльності підприємств: проблеми теорії та практики: монографія / Н.М. Внукова, В.А. Смоляк. – Харків: Інжек, 2006. – 184 с.
25. Волохов В.І. Кредитування в аграрній сфері – стан та перспективи розвитку / В.І. Волохов // Рівненський інститут відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна». – 2011. – №45. – С. 132–137.
26. Гапоненко В.Ф. Экономическая безопасности предприятий. Подходы и принципы / В.Ф. Гапоненко, А. А. Беспалько, А. С. Власков. – М.: Издательство «Ось-89», 2007. – 208 с.
27. Гладченко Т.М. Индикаторы экономической безопасности предпринимательской деятельности / Т.М. Гладченко // Донецьк: ДонГАУ «Менеджер». – 2000. – № 12. – С. 111–113.
28. Гладченко Т.М. Науково-методичні основи створення механізму державного управління і регулювання системи безпеки підприємницької діяльності: регіональний аспект: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 «механізми державного управління» / Т.М. Гладченко ; Донецька держ. академія управління. – Донецьк, 2004. – С. 9.
29. Господарський кодекс України: від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 144.

30. Грунин О.Л. Экономическая безопасность организации / О.Л. Грунин, С.О. Грунин. – СПб.: Питер, 2002. – 160 с.
31. Губський Б.В. Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення: монографія / Б.В. Губський – К.: Укрархбудінформ, 2001. – 121с.
32. Дацків Р.М. Економічна безпека у глобальному вимірі / Р.М. Дацків // Актуальні проблеми економіки. – 2004. – № 7. – С.143–154.
33. Дем'яненко Г.Є. Методика оцінки економічної безпеки регіону / Г.Є. Дем'яненко // Торгівля і ринок України. Вип. 13, т. 1. – Донецьк: Дон дует, 2002. – С. 54–59.
34. Довбня С.Б. Діагностика рівня економічної безпеки підприємства / С.Б. Довбня, Н.Ю. Гічова // Фінанси України. – 2008. – №4. – С. 88–97.
35. Донець Л.І. Економічна безпека підприємства: навч. посібник / Л.І. Донець, Н.В. Ващенко. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 240 с.
36. Дубецька С. П. Економічна безпека підприємств України / С.П. Дубецька // Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України: зб. матеріалів наук.-практ. конф., Київ, 16-17 травня 2001 р. – К.: Вид-во Європейського ун-ту фінансів, інформаційних систем, менеджменту і бізнесу, 2003. – С. 146-172.
37. Економіка підприємства: підручник / М.Г. Грещак, В.М. Колот, А.П. Наливайко [та ін.]; за заг. ред. С. Ф. Покропивного. – вид. 2-ге, перероб. та доп. – К.: КНЕУ, 2000. – 528 с.
38. Економіка підприємства: підручник / за заг. ред. Л.Г. Мельника. – Суми: ВТД «Універсальна книга», 2004. – 648 с.
39. Економічна енциклопедія: у 3-х т. / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) [та ін.]. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – Т. 1. – С. 863.
40. Економічний аналіз: навч. посібник / за ред. Ф.Ф. Бутинця. – Житомир: ПП «Рута», 2003. – 680 с.

41. Економічний аналіз: навч. посібник / М.А. Болюх, В.З. Бурчевський, М.Г. Горбатюк [та ін.]; за ред. проф. М.Г. Чумаченька. – вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2003. – 556 с.
42. Єрмошенко М.М. Національні економічні інтереси: реалізація і захист / М.М. Єрмошенко // Актуальні проблеми економіки. – 2001.– № 1/2. – С. 18–24.
43. Єрмошенко М.М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення / М.М. Єрмошенко – К.: КНТЕУ, 2001. – 309 с.
44. Жаліло Я.А. Економічна безпека держави, підприємства, особи в інтегрованому суспільстві / Я.А. Жаліло // Актуальні проблеми міжнар. відносин. – К.: ВП "Київський ун-т", Ін-т міжнар. відносин. – 2001. – Вип. 26. – С. 24–27.
45. Забияко С.В. Риск-менеджмент – основа экономической безопасности / С.В. Забияко, Е.С. Светлова // Защита информации. Конфидент. – 2002. – №3. – С. 51–55.
46. Забродский В.І. Теоретические основы оценки экономической безопасности отрасли и фирмы / В. І. Забродский, Н. Капустин // Бізнес-інформ. – 1999. – №13. – С. 27–30.
47. Загорна Т.О. Економічна діагностика: навч. посібник / Т.О. Загорна. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 400 с.
48. Зубок М.І. Безпека підприємницької діяльності: Нормативно-правові документи комерційного підприємства, банку / М.І. Зубок, Р.М Зубок. — К.: Істина, 2004. – 144 с.
49. Иванилов Ю.П. Математические модели в экономике / Ю.П. Иванилов, А.В. Лотов. – М.: Наука, 1979. – 304 с.
50. Иванов А. Экономическая безопасность предприятия / А. Иванов, В. Шлыков. – М., 2003. – 265 с.

51. Ильяшенко С.Н. Экономическая безопасность предприятия и подходы к оценке ее уровня / С.Н. Ильяшенко // Машиностроитель. – 2008. – № 10. – С. 4–10.
52. Ильяшенко С.Н. Оценка составляющих экономической безопасности предприятия / С.Н. Ильяшенко // Сб. статей ДонНТУ. – 2002. – № 5. – С. 16–22.
53. Ильяшенко С.Н. Составляющие экономической безопасности предприятия и подходы к их оценке / С.Н. Ильяшенко // Актуальні проблеми економіки. – 2003. – № 3(21). – С. 12–19.
54. Иванова Н.С. Канонічний аналіз факторів економічної безпеки агропромислових підприємств / Н.С. Иванова // Агросвіт. – 2011. – С. 33–36.
55. Иванюта С.М. Антикризове управління: навч. посібник / С. М. Иванюта. – К.: Центр учбової літератур, 2007. – 288 с.
56. Иванюта Т.М. Економічна безпека підприємства: навч. посібник / Т. М. Иванюта, А. О. Заїчковський. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 256 с.
57. Ивахненко В.І. Економічний аналіз господарської діяльності / В. І. Ивахненко, М. А. Болюх. – К.: КНЕУ, 1999. – 204 с.
58. Ильяшенко С.М. Економічний ризик: навч. посібник / С.М. Ильяшенко. - 2-ге вид., доп. і перероб. - К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 220 с.
59. Камишникова Е.В. Методика оцінки рівня економічної безпеки металургійного підприємства / Е.В. Камишникова // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 1(101). – С. 77–82.
60. Камлик М.І. Економічна безпека підприємницької діяльності. Економіко-правовий аспект: навч. посібник / М.І. Камлик. – К.: Атіка, 2005. – 432 с.
61. Капустин Н. Экономическая безопасность отрасли и фирмы / Н. Капустин // Бизнес-информ. – 1999. – № 11–12. – С. 45–47.

62. Караєва Н.В. Методичні основи визначення рівня ЕБУ на основі теорії нечітких множин / Н.В. Караєва // ЕБД і науково-технологічні аспекти її забезпечення: пр. II-го наук.-практ. семінару з міжнародною участю, 21-22 жовт. 2010 р. – Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2010. – С. 124–135.
63. Квасницька Р.С. Деякі методичні аспекти формування системи економічної безпеки підприємства / Р.С. Квасницька, І.О. Доценко // Вісник Хмельницького національного університету. – 2009. – № 2. – Т. 1. – С. 34–38.
64. Кириленко В.І. Інвестиційна складова економічної безпеки: монографія / В. І. Кириленко. – К.: КНЕУ, 2005. – 232 с.
65. Кириченко О.А. Методологічні основи економічної безпеки суб'єктів господарювання в трансформаційній економіці / О. А. Кириченко, Ю. Г. Кім // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 12(90). – С. 53–65.
66. Кириченко О.А. Нормативно-правове регулювання системи економічної безпеки підприємств / О.А. Кириченко, О.Л. Коробчинський // Інвестиції: практика та досвід. – 2009. – №12. – С. 22–24.
67. Кириченко О. А. Деякі критерії оцінки економічної безпеки підприємства / О.А. Кириченко // Інвестиції: практика та досвід. – 2008. – № 23. – С. 22–24.
68. Кірієнко А.В. Механізм досягнення і підтримки економічної безпеки підприємства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: 08.06.01 / А.В. Кірієнко ; КНЕУ. - К., 200. – 19 с.
69. Клейнер Г.Б. Предприятия в нестабильной экономической среде: риски, стратегии, безопасность: учебник / Г.Б. Клейнер, В.Л. Тамбовцев, Р.М. Качалов. – М.: ОАО «Изд-во «Экономика», 1997. – 288 с.
70. Ковалев Д. Экономическая безопасность предприятия / Д. Ковалев, Т. Сухорукова // Экономика Украины. – 1998. – №10. – С. 48–52.

71. Коваленко К.В. Основи створення комплексної системи економічної безпеки підприємства: теоретичний аспект [Електронний ресурс] / К.В. Коваленко. – Режим доступу:
www.nbuuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vdnuet/econ/2008_3/20%20.pdf.
72. Ковальов Д. Кількісна оцінка рівня економічної безпеки підприємства / Д. Ковальов, І. Плетникова // Економіка України. – 2001. – № 4. – С. 5–40.
73. Коженювські Л. Безпека менеджерів. Суб'єктивні та об'єктивні аспекти безпеки: економічна безпека / Л. Коженювські // Актуальні проблеми економіки. – 2005. – № 6. – С. 86–94.
74. Козаченко А. В. Экономическая безопасность предприятия: сущность и механизм обеспечения: монография / А. В. Козаченко, В. П. Пономарев, А. Н. Ляшенко. – К.: Либра, 2003. – 280 с.
75. Козаченко А.В. Методические основы оценки уровня экономической безопасности предприятия / А.В. Козаченко, В. П. Пономарев // Региональные перспективы. – 2000. – № 2-3(9-10). – С. 104–106.
76. Козаченко Г.В. Економічна безпека підприємств: сутність і передумови формування / Г.В. Козаченко, В.П. Пономарьов // Теорія та практика управління у трансформаційний період: зб. наук. пр. – Донецьк: ІЕП НАН України, 2001. – Т. 3. – С. 3–7.
77. Концепція економічної безпеки України. – Ін-т екон. Прогнозування. Кер. Проекту В.М. Геєць. – К., 1999. – 56 с.
78. Коробчинський О.Л. Методика формування системи економічної безпеки підприємства / О. Л. Коробчинський // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 4. – С. 41–45.
79. Корчевська Л.О. Методологічні питання економічної безпеки підприємства / Л.О. Корчевська, Г.В. Жосан // Вісн. економіки транспорту і промисловості. – 2010. – №29. – С. 108–110.

80. Корчевська Л.О. Система напрямків забезпечення економічної безпеки підприємства / Л.О. Корчевська // Вісн. Донецького національного університету. – 2010. – Вип. 2, Т.1. – С. 184–191.
81. Косевцов В. Національна безпека України: проблеми та шляхи реалізації пріоритетних національних інтересів: монографія / В. Косевцов, І. Бінько – К.: НІСД, 1996. – 53 с.
82. Кравченко В.М. Економіко-математичне моделювання процесів відтворення у сільському господарстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.03.02 «Економіко-математичне моделювання» / В.М. Кравченко ; Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 18 с.
83. Кравченко Р.Г. Экономико-математические методы в организации и планировании сельскохозяйственного производства / Р.Г. Кравченко. – М.: Колос, 1973. – 228 с.
84. Крушевський А.В. Довідник по економіко-математичним моделям і методам / А.В. Крушевський. – К.: Наук. думка, 1992. – 208 с.
85. Кузенко Т.Б. Планування економічної безпеки підприємств в умовах ринкової економіки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: 08.06.01 / Т.Б. Кузенко ; Європейський ун-т фінансів, інформаційних систем, менеджменту і бізнесу. – К., 2004. – 18 с.
86. Кузенко Т.Б. Тактичне і стратегічне планування економічної безпеки підприємства / Т. Б. Кузенко // Актуальні проблеми економіки. – 2004. – № 3(33) – С. 142–151.
87. Кузьмичов А.І. Математичне програмування в Excel: навч. посібник / А. І. Кузьмичов, М. Г. Медведєв. – К.: Вид-во Європ. у-ту, 2005. – 320 с.
88. Куркін М.В. Контроль та захист економічної безпеки діяльності підприємств: навч. посіб. / М.В. Куркін, В.Д. Понікаров, Д.В. Назаренко. – Харків: «ІНЖЕК», 2010. – 300с.

89. Лоханова Н. Система управління станом економічної безпеки підприємства: проблемні питання, концепція розвитку / Н. Лоханова // Економіст. – 2005. – №2. – С. 52–56.
90. Ляшенко А.М. Пірамідальне оцінювання ієрархії ЕБ / А.М. Ляшенко // ЕБД і науково-технологічні аспекти її забезпечення: пр. II-го наук.-практ. семінару з міжнародною участю, 21-22 жовт. 2010 р. – Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2010. – С. 210–218.
91. Мармоза А.Т. Практикум з теорії статистики: навч. посібник / А. Т. Мармоза. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2004. – 348 с.
92. Мельниченко О.А. Економіка підприємства: Практикум / О.А. Мельниченко. – Харків: Вид-во ХарПІ УАДУ "Магістр", 2002. – 120 с.
93. Методичні основи грошової оцінки земель в Україні: навч. посібник / Ю.Ф. Дехтяренко, М.Г. Лихогруд, Ю.М. Манцевич, Ю.М. Палеха. – К.: Профі, 2007. – 624 с.
94. Методичні рекомендації щодо застосування кореляційно-регресійного аналізу в курсовому та дипломному проектуванні та наукових дослідженнях / ДАУ. – Житомир, 2004. – 34 с.
95. Мочерный С.В. Экономическая безопасность в контексте государственного суверенитета Украины // Экономика Украины. – 1998. – №4. – С. 4–12.
96. Мочерный С.В. Методологія економічного дослідження / С.В. Мочерный. – Львів: Світ, 2001. – 416 с.
97. Мунтіян В.І. Економічна безпека України / В.І. Мунтіян. – К., 1999. – 462 с.
98. Наконечний С.І. Математичне програмування: навч. посібник / С. І. Наконечний, С. С. Савіна. – К.: КНЕУ, 2003. – 452 с.
99. Николук О.М. Управління підприємницькими ризиками виробників хмелю: автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. екон. наук: спец.

- 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами» / О. М. Николюк. – К.: ННЦ ІАЕ УААН, 2006. – 17 с.
100. Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. - 2-е изд., перераб. и доп. - Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001. – С. 280.
101. Олейникова Е.А. Основы экономической безопасности. (Государство, регион, предприятия, личность) / Е.А. Олейникова. – М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1997. – 288 с.
102. Орлик О.В. Сільськогосподарська кооперація в умовах ринкових перетворень в аграрному секторі економіки / О.В. Орлик // Вісн. Запорізького нац. ун-ту. – 2010. – № 3(7). – С. 207–213.
103. Основи сільськогосподарської обслуговуючої кооперації: навч. посібник / В. В. Зіновчук, Л. В. Молдаван, В. Б. Моссаковський [та ін.]; за ред. В. В. Зіновчука. – К.: Вища освіта, 2001. – 464 с.
104. Осовська Г. В. Економічний словник / Г. В. Осовська, О. О. Юшкевич, Й. С. Завадський. – К.: Кондор, 2007. – 358 с.
105. Павловська Л.Д. Економіка підприємства: навч. посібник / Л.Д. Павловська. – Житомир: Вид-во «Житомир. нац. агрокол. ун-т», 2009. – 640 с.
106. Паламарчук А.И. Принципы и формы интеграции функции учета в усилении экономической безопасности промышленных предприятий: дис. ... канд. экон. наук: 08.06.04 / А.И. Паламарчук ; Восточноукраинский нац. ун-т. – Луганськ, 2001. – 185 с.
107. Папехин Р.С. Факторы финансовой устойчивости безопасности предприятия: дис. ... канд. экон. наук / Р.С. Папехин. – Волгоград: ГОУ ВПО «Волгоград. гос. Ун-т», 2007. – 197 с.
108. Пастернак-Таранушенко Г. А. Філософія науки про економічну безпеку держави / Г. А. Пастернак-Таранушенко // Актуальні проблеми економіки. – 2001. – № 5/6. – С. 8-16.

109. Пастернак-Таранушенко Г.А. Економічна безпека держави. Методологія забезпечення: монографія / Г.А. Пастернак-Таранушенко. - К.: КЕІМ, 2003. – 320 с.
110. Підтримка галузі сільського господарства із державного бюджету на 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.content.net.ua/registration/sections/page.php?page_id=41025.
111. Подлужна Н.О. Організація управління економічною безпекою підприємства: автореф. дис. на здобуття наук ступеня. канд. екон. наук: спец. 08.06.01 «Економіка, організація і управління підприємствами» / Н.О. Подлужна. — Донецьк, 2004. — 22 с.
112. Подлужная Н.А. Выбор критерия экономической безопасности предприятия / Н.А. Подлужная // Сб. статей ДонНТУ. – 2002. – №5. – С. 10–16.
113. Полянська А.С. Сучасні технології управління економічною безпекою підприємства / А.С. Полянська, Т.А. Трощенко // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2010. – № 29. – С. 164–168.
114. Пономарев В.П. Концепция экономической безопасности предприятия / В.П. Пономарев // Бизнес-информ. – 1999. – №15-16. – С. 110-113.
115. Програма розвитку агропромислового комплексу Житомирської області на 2011-2015 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.oblrada.zhitomir.ua/.../737--2011-2015-.html.
116. Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерства економіки України 02.03.2007 р. №60 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1022.4251.0>.
117. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів: постанова КМ України від 09.03.2011р. №272 // Урядовий кур'єр. – 2011. – 13 квіт.

118. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткової компенсації вартості складної техніки вітчизняного виробництва: постанова КМ України від 28.07.10 р. №647 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.content.net.ua/registration/sections/page.php?page_id=41025.
119. Про затвердження Порядку використання у 2010 році коштів Стабілізаційного фонду для здійснення фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів: постанова КМ України від 11.08.10 р. №794 // Урядовий кур'єр. – 2010. – 17 верес.
120. Про концепцію (основи державної політики) національної безпеки України: постанова Верховної Ради України від 16 січня 1997 р. № 3/97-ВР // Голос України. – 1997. – 4 лютого.
121. Прокопчук О.А. Забезпечення економічної стійкості сільськогосподарських підприємств: дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.04 / О.А. Прокопчук – Житомирський національний агроекологічний університет. – Житомир, 2008. – 190 с.
122. Про основи національної безпеки України: закон України від 19 червня 2003 р. № 964–IV // Офіційний вісник України. – 2003. - №29. – Ст. 1433. – С. 38.
123. Про Раду національної безпеки і оборони України: закон України від 5 березня 1998 р. № 183/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – №35. – Ст. 237.
124. Про сільськогосподарську кооперацію: закон України від 17.07.1997 р. №469/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
125. Про Стратегію національної безпеки України: указ Президента України від 2 лютого 2007 р. № 105/2007 // Офіційний вісник України. – 2007. – №11. – Ст. 389.

126. Сенчагов В.К. Экономическая безопасность как основа обеспечения национальной безопасности России / В.К. Сенчагова // Вопросы экономики . – 2001. – № 8. – С. 64–79.
127. Сенчагова В.К. О сущности и основах стратегии экономической безопасности России / В.К. Сенчагова // Вопросы экономики. – 1995. – №1. – С. 102.
128. Скидан О.В. Аграрна політика України в період ринкової трансформації: монографія / О.В. Скидан. – Житомир: Вид-во «Житомирський національний агроекологічний університет», 2008. – 376 с.
129. Сорокіна І.В. Теоретико-методологічні аспекти формування системи економічної безпеки підприємства / І.В. Сорокіна // Актуальні проблеми економіки. – 2009 . – №12. – С. 114–12.
130. Статистичний щорічник Житомирської області за 2006 рік / за ред. Л.О. Рижкової, відп. за вип. І.С. Шапарчук ; Гол. упр. статистики у Житомир. обл. – Житомир, 2007. – 448 с.
131. Статистичний щорічник Житомирської області за 2007 рік / за ред. Л.О. Рижкової, відп. за вип. І.С. Шапарчук ; Гол. упр. статистики у Житомир. обл. – Житомир, 2008. – 504 с.
132. Статистичний щорічник Житомирської області за 2008 рік / за ред. Л.О. Рижкової, відп. за вип. І.С. Шапарчук ; Гол. упр. статистики у Житомир. обл. – Житомир, 2009. – 491 с.
133. Статистичний щорічник Житомирської області за 2009 рік / за ред. Л.О. Рижкової ; Гол. упр. статистики у Житомир. обл. – Житомир, 2010. – 478 с.
134. Статистичний щорічник Житомирської області за 2010 рік / за ред. Л.О. Рижкової ; Гол. упр. статистики у Житомир. обл. – Житомир, 2011. – 480 с.
135. Судакова О.І. Служба економічної безпеки підприємства як умова його сталого розвитку [Електронний ресурс] / О.І. Судакова. – Режим

доступу:

http://www.rusnauka.com/10._ENXXIV_2007/Economics/21877.doc.htm.

136. Судакова О.І. Формування концептуальних засад планування економічної безпеки підприємства / О.І. Судакова // Економічний простір. – 2009. – № 23/2. – С. 204–213.
137. Сухоруков А.І. Фінансова безпека держави: навч. посібник / А.І. Сухоруков, О.Д. Ладюк. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 192 с.
138. Сухорукова Т. Проблеми економічної безпеки підприємства / Т.Сухорукова // Бізнес-інформ. – 1998. – № 4. – С. 61–65.
139. Тамбовцев В. Л. Экономическая безопасность хозяйственных систем: структура проблемы / В.Л. Тамбовцев // Вестн. Московского гос. ун-та. Сер. 6 "Экономика". – 1995. – №3. – С. 3–9.
140. Тамбовцев В.Л. Объекты экономической безопасности России / В.Л. Тамбовцев // Вопросы экономики. – 1994. – №12. – С. 45–54.
141. Томпсон А. А. Стратегический менеджмент. Искусство разработки и реализации стратегии: учебник для вузов: пер. с англ. / А.А. Томпсон, А.Дж. Стрикленд ; под ред. Л. Г. Зайцева, М. И. Соколовой. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1998. – 576 с.
142. Третьякова Н.С. Разработка системы управления экономической безопасностью предприятий: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 «экономика и управление народным хозяйством» / Наталья Сергеевна Третьякова. – СПб., 2003. – 197 с.
143. Турило А.М. Методика оцінки виробничої безпеки підприємства / А.М. Турило, С.В. Капітула // Актуальні проблеми економіки. – 2007. – № 3. – С. 137–143.
144. Турило А.М. Методика оцінки інвестиційної безпеки підприємства / А.М. Турило, С.В. Капітула // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 2. – С. 140-143.

145. Фісуненко П. А. Сучасні підходи до визначення сутності економічної безпеки підприємства / П. А. Фісуненко, В. В. Нагорний, В. Ф. Левченко // Економічний простір. – 2008. – № 20/1. – С. 139–144.
146. Цигилик І. І. Економічна безпека підприємства в системі внутрішнього економічного механізму / І. І. Цигилик, Т. М. Паневник // Економіка. Фінанси. Право. – 2004. – №12. – С. 3-5.
147. Чекотовський Е. В. Основи статистики сільського господарства: навч. посібник / Е. В. Чекотовський. – К: КНЕУ, 2001. – 432 с.
148. Чепурко В.В. Экономический риск аграрного производства: теория, методы и оценки, управление / В.В. Чепурко. - Симферополь: Таврия, 2000. – 308 с.
149. Шамрай М.І. Методика оцінки фінансової складової економічної безпеки сільськогосподарських підприємств / М.І. Шамрай // Вісн. аграр. науки Причорномор'я. – 2011. – №2 (59). – С. 101–106.
150. Шамрай М.І. Оцінка рівня економічної безпеки сільськогосподарського підприємства / М.І. Шамрай // Стратегічні напрями і пріоритети формування конкурентоспроможності аграрного сектору: матеріали конф. молодих вчених-економістів, 24 листоп. 2010 р. – Житомир: Вид-во «ЖНАУ», 2011. – С. 122–123.
151. Шамрай М.І. Оцінка рівня фінансової безпеки сільськогосподарських підприємств / М.І. Шамрай // Формування стратегії розвитку аграрного сектора регіону: матеріали 7-ої міжфакультетської наук.-практ. конф. молодих вчених, 20 травня 2011 р.: у 2-х т. – Житомир: Вид-во «Житомир. нац. агрокол. ун-т», 2011. – Т. 2. – С. 136–138.
152. Шамрай М.І. Реалізація інтересів сільськогосподарських підприємств як основа формування його економічної безпеки / М.І. Шамрай // Зрівноважений розвиток регіонів в умовах глобалізації: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 15-17 квітня 2010 р. – Житомир: ПП «Рута», 2010. – С. 168–170.

153. Шамрай М.І. Теоретико-методологічні основи оцінки рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств / М.І. Шамрай // Вісн. Львів. нац. аграр. ун-ту: економіка АПК. – 2011. – № 18(1). – С. 147–152.
154. Шамрай М.І. Теоретико-методологічні основи економічної безпеки сільськогосподарських підприємств / М.І. Шамрай // Економіка: проблеми теорії та практики: зб. наук. пр. / ДНУ. – 2009. – Вип. 256, т. 7. – С. 1794–1800.
155. Шамрай М.І. Теоретичні засади економічної безпеки сільськогосподарських підприємств / М.І. Шамрай // Розвиток агробізнесу в Україні: проблеми, пріоритети, перспективи: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвячені 10-річчю факультету аграр. менеджменту, 25-27 березня 2010 р. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 125–127.
156. Шамрай М.І. Фінансова складова економічної безпеки сільськогосподарських підприємств / М.І. Шамрай // Вісн. Житомир. нац. агрокол. ун-ту. – 2010. – №2 (27). – С. 322–328.
157. Шамрай М.І. Фінансове забезпечення сільськогосподарських підприємств в контексті їх економічної безпеки / М.І. Шамрай // Ключові въпроси в съвременната наука. – 2011: матеріали за 7-ї международна научна практична конференция, Т. 16, Икономики, 17-25 април. 2011 г. – София: ООД «Бял ГРАД-БГ», 2011. – С. 24–28.
158. Шамрай М.І. Чинники економічної безпеки сільськогосподарських підприємств / М.І. Шамрай // Економічна безпека держави і науково-технологічні аспекти її забезпечення: пр. II-го наук.-практ. семінару з міжнар. участю, 21-22 жовт. 2010 р. – Черкаси: Вид-во Чабаненко Ю. А., 2010. – С. 389–393.
159. Шамрай М.І. Чинники та джерела загроз економічної безпеки сільськогосподарських підприємств / М.І. Шамрай // Економіка та

- управління АПК: зб. наук. пр. – Біла церква, 2010. – Вип. 3(75). – С. 55–59.
160. Шваб Л.І. Економіка підприємства: навч. посіб. [для студ. вищих навч. закл.] / Л.І. Шваб. – 4-е вид. – К.: Каравела, 2007. – 584 с.
161. Шлемко В.Т. Економічна безпека України: сутність і напрями забезпечення: монографія / В.Т. Шлемко, І.Ф. Бінько. – К., 1997. – 144 с.
162. Шлыков В.В. Безопасность предприятия в условиях рынка / В.В. Шлыков. – Рязань, 1997. – 134 с.
163. Шлыков В.В. Комплексное обеспечение экономической безопасности предприятия / В.В. Шлыков. — СПб., 1999. — 138 с.
164. Шнипко О. С. Види і чинники безпеки ієрархічних економічних систем: теоретико-методологічний аспект / О. С. Шнипко // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – №5. – С. 78–85.
165. Яременко О.Ф. Середовище підприємства як чинник небезпеки діяльності суб'єкта господарювання / О.Ф. Яременко // Вісн. ХНУ. – 2006. – №5, т. 2. – С. 144–150.
166. Яремова М.І. Проблеми розвитку сільськогосподарських підприємств та загроз їх економічній безпеці / М.І. Яремова // Україна: Схід-Захід – проблеми сталого розвитку: матеріали 2-го туру Всеукр. наук.-практ. конф., 24-25 листоп. 2011 р. – Львів: РВВ НЛТУ України, 2011. – Т. 1. – С. 283–286.
167. Ярочкин В.И. Система безопасности фирмы / В.И. Ярочкин. – М.: Ось-89, 1997. – 185 с.
168. Ярочкин В.И. Информационная безопасность / В.И. Ярочкин. – М.: Академический проект; Фонд «Мир», 2003. – 640 с.
169. Ярочкин В.И. Секьюритология – наука о безопасности жизнедеятельности / В.И. Ярочкин. – М., 1989. – 400 с.
170. Яценко Н.М. Регіональна економічна безпека у контексті національної економічної безпеки / Н.М. Яценко // Актуальні проблеми економіки. – 2002. – №3-6. – С. 10–18.

171. A National Security Strategy for a New Century. – The White House, December 1999. – 49 p.
172. New World Coming: American Security in the 21st Century. Road Map for National Security: Imperative for Change. The phase III / The United States Commission on National Security, 2001. – 139 p.

ДОДАТКИ

Додаток А
**Грошова оцінка 1 га сільськогосподарських угідь
 Житомирської області, грн.**

Район	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Андрушівський	9298,14	9558,48	11011,38	11661,05	11661,05
Баранівський	4924,45	5062,33	5831,80	6175,88	6175,88
Бердичівський	10451,45	10744,09	12377,19	13107,45	13107,45
Брусилівський	5665,77	5824,41	6709,72	7105,59	7105,59
Володар-Волинський	3285,18	3377,16	3890,49	4120,03	4120,03
Дзержинський	4922,41	5060,23	5829,39	6173,32	6173,32
Ємільчинський	3479,31	3576,73	4120,39	4363,49	4363,49
Житомирський	7054,54	7252,06	8354,38	8847,29	8847,29
Коростенський	3192,83	3282,22	3781,12	4004,21	4004,21
Коростишівський	5542,56	5697,75	6563,81	6951,07	6951,07
Лугинський	5403,02	5554,30	6398,55	6776,07	6776,07
Любарський	9659,36	9929,82	11439,16	12114,07	12114,07
Малинський	3336,71	3430,13	3951,51	4184,65	4184,65
Народицький	4847,92	4983,66	5741,17	6079,90	6079,90
Новоград-Волинський	6701,22	6888,85	7935,96	8404,18	8404,18
Овруцький	6005,31	6173,45	7111,82	7531,42	7531,42
Олевський	6340,77	6518,31	7509,095	7952,13	7952,13
Попільнянський	9624,41	9893,89	11397,77	12070,23	12070,23
Радомишльський	5381,33	5532,00	6372,87	6748,87	6748,87
Ружинський	10476,45	10769,79	12406,80	13138,80	13138,80
Червоноармійський	3646,40	3748,49	4318,27	4573,04	4573,04
Черняхівський	5272,41	5420,03	6243,88	6612,27	6612,27
Чуднівський	10297,88	10586,22	12195,33	12914,85	12914,85
Всього по області:	6462,19	6643,13	7652,88	8104,40	8104,40

Джерело: побудовано за даними Управління земельними ресурсами в Житомирській області.

Додаток Б
**Площа сільськогосподарських угідь у власності та користуванні
сільськогосподарських підприємств Житомирської області**

Район	2000 р.		2006 р.		2007 р.		2008 р.		2009 р.		2010 р.	
	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
Андрушівський	60,2	5,0	47,7	7,6	41,7	7,5	44,7	7,9	45,6	8,1	44,7	8,7
Баранівський	38,9	3,2	12,7	2,0	11,5	2,1	11,5	2,0	12,2	2,2	9,0	1,8
Бердичівський	49,4	4,1	34,2	5,5	29,4	5,3	31,5	5,6	35,1	6,2	30,1	5,9
Брусилівський	39,8	3,3	21,1	3,4	21,5	3,9	10,6	1,9	5,9	1,0	21,8	4,2
Вол.-Волинський	36,5	3,0	9,1	1,5	8,7	1,6	16,3	2,9	17,6	3,1	4,8	0,9
Ємільчинський	81,1	6,8	25,4	4,1	24,2	4,3	18,8	3,3	19,2	3,4	8,8	1,7
Житомирський	51,4	4,3	22,7	3,6	18,9	3,4	18,2	3,2	19,7	3,5	24,1	4,7
Коростенський	84,8	7,1	32,0	5,1	16,0	2,9	20,8	3,7	23,4	4,2	14,5	2,8
Коростишівський	42,5	3,5	14,9	2,4	14,3	2,6	16,7	3,0	17,5	3,1	12,6	2,5
Лугинський	23,8	2,0	8,3	1,3	3,7	0,7	11,1	2,0	12,0	2,1	3,6	0,7
Любарський	54,9	4,6	37,0	5,9	28,0	5,0	3,8	0,7	3,4	0,6	36,4	7,1
Малинський	60,5	5,0	12,2	1,9	10,5	1,9	35,8	6,4	35,4	6,3	10,2	2,0
Народицький	23,1	1,9	8,5	1,4	7,9	1,4	13,3	2,4	12,6	2,2	8,1	1,6
Нов.-Волинський	76,6	6,4	26,8	4,3	32,3	5,8	8,4	1,5	8,1	1,4	27,5	5,4
Овруцький	45,2	3,8	33,9	5,4	27,3	4,9	36,5	6,5	33,0	5,9	12,7	2,5
Олевський	32,2	2,7	7,2	1,1	7,5	1,3	25,9	4,6	25,6	4,6	2,3	0,4
Попільнянський	64,2	5,4	57,4	9,2	55,7	10,0	2,2	0,4	1,9	0,3	46,7	9,1
Радомишльський	58,9	4,9	50,9	8,1	50,9	9,1	56,3	10,0	47,7	8,5	50,9	9,9
Романівський	38,0	3,2	33,7	5,4	32,3	5,8	50,9	9,0	50,9	9,1	17,7	3,4
Ружинський	67,0	5,6	59,7	9,5	55,2	9,9	53,0	9,4	55,1	9,8	51,6	10,1
Червоноармійський	46,1	3,8	24,5	3,9	15,4	2,8	20,5	3,6	20,4	3,6	15,8	3,1
Черняхівський	60,3	5,0	15,4	2,5	12,7	2,3	21,2	3,8	21,9	3,9	18,2	3,6
Чуднівський	64,5	5,4	31,6	5,0	32,0	5,7	35,0	6,2	37,7	6,7	40,5	7,9
Всього по області	1199,9	100,0	626,9	100,0	557,6	100,0	563,2	100,0	562,1	100,0	512,6	100,0

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Додаток В

Динаміка заборгованості із виплати заробітної плати у сільськогосподарських підприємствах Житомирської області, тис. грн

№ п/п	Район	Рік					2010 р. у % до 2006 р.
		2006	2007	2008	2009	2010	
1.	Андрушівський	315,4	19,1	–	–	–	–
2.	Баранівський	546,8	470,8	82,3	–	–	–
3.	Бердичівський	456,3	285,5	8,0	–	–	–
4.	Вол.-Волинський	105,4	–	–	–	–	–
5.	Брусилівський	414,2	220,3	123,0	91,1	101,0	24,4
6.	Романівський	434,0	209,7	–	–	39,5	9,1
7.	Ємільчинський	148,3	182,3	–	–	44,8	30,2
8.	Житомирський	238,6	289,6	138,0	1,5	–	–
9.	Коростенський	224,2	66,8	–	17,7	15,2	6,8
10.	Коростишівський	219,1	105,7	6,0	–	–	–
11.	Лугинський	238,3	115,4	–	–	124,3	52,2
12.	Любарський	872,9	284,9	78,1	–	–	–
13.	Малинський	1056,9	636,7	247,8	–	–	–
14.	Народицький	200,5	230,7	133,8	66,3	132,5	66,1
15.	Нов.-Волинський	239,6	89,3	16,7	122,9	53,5	22,3
16.	Овруцький	700,0	366,5	215,3	591,2	995,5	142,2
17.	Олевський	494,6	375,3	98,9	–	40,7	8,2
18.	Попільнянський	32,0	7,7	–	–	–	–
19.	Радомишльський	770,2	304,3	69,4	–	–	–
20.	Ружинський	430,5	100,4	–	–	–	–
21.	Червоноармійський	146,9	–	1,8	–	–	–
22.	Черняхівський	571,9	60,0	–	6,0	–	–
23.	Чуднівський	440,7	259,4	15,5	–	75,0	17,0
	По області:	9297,3	4680,4	1234,6	938,5	1821,0	19,6

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Додаток Г

Вихідні дані для проведення кореляційного аналізу показників ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств Житомирської області та показників їх економічної безпеки

№ п/п	Приріст капіталовкладень	Рентабельність обороту	Рентабельність виробництва	Інтегральний коефіцієнт	Фінансова безпека	Ресурсно-технічна безпека	Кадрова безпека	Виробнича безпека	Екологічна безпека	Збутова безпека
1	1,3127	8,2889	8,9400	0,4684	0,6000	0,5862	0,4687	0,2079	0,5285	0,0821
2	0,0000	14,8649	17,1875	0,2605	0,2000	0,3946	0,3455	0,1588	0,1790	0,1164
3	0,0000	-41,8960	-28,6013	0,1030	0,2000	0,3665	0,4079	-0,5469	0,4308	0,2296
5	0,6905	10,6667	7,4006	0,3561	0,6000	0,4255	0,4146	0,1206	0,2466	0,1586
6	0,2000	7,9473	4,4357	0,3600	0,6000	0,3143	0,4469	0,0715	0,4589	0,2436
7	2,2400	-42,0578	-21,6482	0,1838	0,6000	0,5261	0,4543	-0,4464	0,1461	-0,1313
8	0,0000	-13,9535	-9,7894	0,3919	0,8000	0,2861	0,5092	-0,1110	0,7439	0,1060
9	0,2195	1,8783	1,1476	0,3857	0,6000	0,3509	0,4996	0,0280	0,6296	0,3662
10	0,2694	21,8107	15,1537	0,4487	0,4000	0,3496	0,4345	0,2837	0,8301	0,3230
11	0,0000	21,1821	28,1349	0,5041	0,6000	0,4874	0,4040	0,3051	0,8439	0,4753
12	0,8704	-10,5379	-7,9908	0,2968	0,4000	0,3970	0,5281	-0,0342	0,4157	-0,0737
13	3,4500	10,5430	4,8532	0,2996	0,4000	0,2349	0,3643	0,2588	0,1523	0,3371
14	1,8000	-12,6027	-5,3922	0,2300	0,4000	0,2306	0,4356	0,0421	0,2892	-0,3374
15	0,2968	7,6419	4,2813	0,3592	0,6000	0,3153	0,4304	0,0725	0,4500	-0,3195
16	5,5938	25,1058	12,0508	0,4727	0,6000	0,2722	0,3789	0,5245	0,6456	0,2104
17	0,3748	7,3099	7,8370	0,4168	0,6000	0,4372	0,5541	0,1158	0,5162	0,2421
18	0,8727	16,6685	21,6761	0,4887	0,4000	0,6171	0,5220	0,3737	0,7003	0,3453
19	0,0000	-43,2381	-26,5808	0,1425	0,2000	0,3471	0,4570	-0,3699	0,7306	-0,1641
20	0,9867	10,5730	11,5338	0,3762	0,4000	0,3921	0,5477	0,1987	0,4735	0,5806
21	2,0579	-42,0891	-34,4660	0,1934	0,4000	0,3888	0,3725	-0,2685	0,6173	-0,3008
22	0,0000	22,0426	19,9734	0,3758	0,6000	0,3472	0,3399	0,2294	0,2911	0,4190
23	0,0000	3,3333	3,0075	0,1982	0,4000	0,2220	0,2721	0,0282	0,0847	0,4557
24	0,0000	14,2993	12,8700	0,3623	0,6000	0,3472	0,3465	0,1852	0,3875	0,4482
25	0,0000	8,2753	8,8413	0,3114	0,6000	0,3032	0,3698	0,1004	0,2046	0,3855
26	0,0000	1,8149	1,6639	0,3647	0,4000	0,3592	0,5427	0,0214	0,5880	0,3160

Продовження додатку Г

27	0,0000	11,8916	13,1253	0,3459	0,4000	0,4488	0,4410	0,1515	0,3120	0,1972
28	0,0000	-20,4494	-17,6129	0,1238	0,2000	0,3146	0,3267	-0,1918	0,0881	0,2791
29	0,3000	14,6158	14,3068	0,3489	0,4000	0,5779	0,3032	0,2591	0,2512	0,3859
30	0,0000	-13,2405	-11,5890	0,2713	0,6000	0,3662	0,4416	-0,1383	0,2949	0,3613
31	0,0000	25,5211	22,7877	0,3563	0,4000	0,2791	0,5225	0,2476	0,1625	0,4195
32	1,1099	-36,0983	-25,6550	0,0553	0,2000	0,1978	0,3789	-0,2172	0,0914	0,4266
33	0,3764	11,1538	12,4363	0,4060	0,4000	0,4237	0,5210	0,1673	0,6360	0,1387
34	0,0000	-38,6555	-27,3810	0,0989	0,2000	0,3715	0,4380	-0,3585	0,2408	0,2066
35	0,8569	26,8240	26,8240	0,5496	0,6000	0,6521	0,6306	0,5998	0,3933	0,4395
36	0,0000	-34,9754	-26,5918	0,1556	0,4000	0,4365	0,4249	-0,3915	0,2343	0,3929
37	0,4577	13,8526	15,8756	0,4827	0,6000	0,6358	0,5829	0,3243	0,4515	0,4101
38	0,0000	-20,1531	-16,5618	0,2557	0,4000	0,5045	0,4574	-0,3100	0,4439	-0,3510
39	1,6504	19,1672	22,3774	0,5640	0,6000	0,6119	0,6415	0,4784	0,6850	0,4334
40	1,2771	18,1593	27,4394	0,6977	1,0000	0,7842	0,5158	0,5942	0,8748	0,2276
41	0,0000	7,7253	8,0357	0,3008	0,4000	0,4578	0,4398	0,0934	0,1739	-0,1554
42	0,0000	6,2696	5,6980	0,3575	0,4000	0,2130	0,4993	0,0615	0,3143	0,2813
43	1,0963	16,4455	31,1826	0,6930	1,0000	0,7696	0,7648	0,5660	0,6836	0,3289
44	0,0000	-24,4957	-18,9310	0,1507	0,4000	0,2694	0,3732	-0,2176	0,2305	0,2067
45	0,7679	5,5486	6,2141	0,5396	0,6000	0,6003	0,6396	0,1776	0,9548	0,1822
46	0,0000	-22,2689	-16,4341	0,1890	0,4000	0,2401	0,3708	-0,1846	0,3312	0,3226
47	0,8785	9,0622	7,6663	0,5133	0,6000	0,3989	0,6550	0,1801	0,9689	0,2971
48	0,0000	-29,9517	-22,3827	0,1963	0,6000	0,3273	0,4779	-0,2350	0,1676	-0,0242
49	0,0000	2,3585	2,3585	0,3795	0,8000	0,4587	0,4658	0,0238	0,2321	0,4129
50	0,0000	1,4953	1,4898	0,3843	0,8000	0,4310	0,4798	0,0155	0,3378	0,1724
51	0,2195	1,8783	1,1476	0,3857	0,6000	0,3509	0,4996	0,0280	0,6296	0,3662
52	0,2694	21,8107	15,1537	0,4487	0,4000	0,3496	0,4345	0,2837	0,8301	0,3230
53	0,0000	21,1821	28,1349	0,5041	0,6000	0,4874	0,4040	0,3051	0,8439	0,4753
54	0,8704	-10,5379	-7,9908	0,2968	0,4000	0,3970	0,5281	-0,0342	0,4157	-0,0737

Продовження додатку Г

55	3,4500	10,5430	4,8532	0,2996	0,4000	0,2349	0,3643	0,2588	0,1523	0,3371
56	1,8000	-12,6027	-5,3922	0,2300	0,4000	0,2306	0,4356	0,0421	0,2892	-0,3374
57	0,2968	7,6419	4,2813	0,3592	0,6000	0,3153	0,4304	0,0725	0,4500	-0,3195
58	5,5938	25,1058	12,0508	0,4727	0,6000	0,2722	0,3789	0,5245	0,6456	0,2104
59	0,0000	6,2696	5,6980	0,3575	0,4000	0,2130	0,4993	0,0615	0,3143	0,2813
60	1,0963	16,4455	31,1826	0,6930	1,0000	0,7696	0,7648	0,5660	0,6836	0,3289
61	0,0000	-24,4957	-18,9310	0,1507	0,4000	0,2694	0,3732	-0,2176	0,2305	0,2067
62	0,0000	25,5211	22,7877	0,3563	0,4000	0,2791	0,5225	0,2476	0,1625	0,4195
63	1,1099	-36,0983	-25,6550	0,0553	0,2000	0,1978	0,3789	-0,2172	0,0914	0,4266
64	0,3764	11,1538	12,4363	0,4060	0,4000	0,4237	0,5210	0,1673	0,6360	0,1387
65	0,0000	-38,6555	-27,3810	0,0989	0,2000	0,3715	0,4380	-0,3585	0,2408	0,2066
66	0,2694	21,8107	15,1537	0,4487	0,4000	0,3496	0,4345	0,2837	0,8301	0,3230
67	0,0000	21,1821	28,1349	0,5041	0,6000	0,4874	0,4040	0,3051	0,8439	0,4753

Додаток Д
**Обсяг кредитних ресурсів в аграрний сектор
 Житомирської області, тис. грн.**

№ п/п	Район	Рік											2010 р. у % до 2006 р.
		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	
1	Андрушівський	1879	4865	4865	13763	17396	56905	1654	5529	6234	2146	5100	308
2	Бердичівський	1174	5586	4309	4923	3144	21865	5919	5344	470	1450	2900	49
3	Любарський	468	2513	2442	1617	886	9803	13977	17958	27420	600	2600	19
4	Попільнянський	5280	9110	10569	23152	37366	30597	32883	17456	34490	7200	8000	24
5	Ружинський	2283	7041	10100	7840	3653	16650	6160	7934	24975	1104	1000	16
6	Чуднівський	175	3080	3016	2772	1392	10207	4756	3862	9255	4050	1200	25
7	Романівський	282	1252	1057	1349	905	2165	1895	2184	4556	0	1000	53
8	Житомирський	1476	15730	5550	5259	18204	58176	8667	6212	780	1000	4900	57
9	Коростишівський	319	885	995	1468	2250	1734	0	30	0	0	0	0
10	Нов.-Волинський	935	8260	8260	11115	8701	9316	6826	25194	27671	3100	3100	45
11	Черняхівський	190	840	883	482	165	1511	312	245	0	0	0	0
12	Баранівський	139	718	787	659	15	265	0	0	3890	0	0	0
13	Вол.-Волинський	280	847	847	613	310	215	42	0	0	0	0	0
14	Ємільчинський	382	1139	1039	1342	1084	4180	1795	940	1400	0	0	0
15	Коростенський	75	1098	2466	576	2057	22525	260	8750	160	0	0	0
16	Лугинський	16	551	525	241	0	1120	0	0	1800	0	0	0
17	Малинський	250	1450	1450	2013	864	1217	334	526	8440	0	0	0
18	Народицький	100	681	524	157	90	198	200	230	0	0	0	0
19	Овруцький	358	1581	1581	630	108	2096	890	1390	1636	0	0	0
20	Олевський	230	1313	1305	690	798	1131	716	577	691	0	0	0
21	Радомишльський	705	3197	2532	5882	1510	9935	6711	80	1238	0	3300	49
22	Червоноармійський	409	1199	1139	1381	821	1631	866	972	2338	200	200	23
23	Брусилівський	895	4864	3459	9576	2828	4788	2843	4670	6050	1450	10700	376
	По області:	18300	77800	69700	97500	103656	277029	97706	110083	163494	22300	44000	45

Джерело: розраховано за даними Головного управління агропромислового розвитку в Житомирській області.

Додаток Е

Обсяг кредитних ресурсів в аграрний сектор Житомирської області за 2010 р.

№ п/п	Район	Потреба, всього		Отримано кредитних ресурсів		
		Кількість підприємств	Сума, млн. грн	Назва банку	Ставка банку, %	Сума, млн. грн
1	Андрушівський	10	5,4	ВАТ «Райффайзен банк Аваль»	28,0	5,1
				ВАТ «Укрексімбанк»	25,0	
2	Бердичівський	10	5,5	АТ «Індекс банк»	27,0	2,9
				ВАТ «Райффайзен банк Аваль»	25,0	
3	Любарський	13	60,0	ВАТ «Укрексімбанк»	24,0	2,6
				ВАТ «Райффайзен банк Аваль»	27,0	
4	Попільнянський	3	10,0	ВАТ «Укрексімбанк»	24,0	8,0
5	Ружинський	9	17,6	АТ «Індекс банк»	27,0	1,0
6	Чуднівський	3	6,1	ВАТ «Укрексімбанк»	24,0	1,2
7	Романівський	7	3,0	ВАТ «Райффайзен банк Аваль»	26,0	1,0
8	Житомирський	5	4,8	Дельта-банк	24,0	4,9
				ВАТ «Райффайзен банк Аваль»	26,0	
9	Новоград-Волинський	14	9,8	ВАТ «Ощадний банк»	21,0	3,1
				АТ «Індекс банк»	27,0	
10	Баранівський	2	0,6	–	–	0,0
11	Володар-Волинський	10	1,5	–	–	0,0
12	Ємільчинський	9	4,7	–	–	0,0
13	Коростенський	3	0,4	–	–	0,0
14	Лугинський	2	2,5	–	–	0,0
15	Малинський	5	2,5	–	–	0,0
16	Олевський	3	0,4	–	–	0,0
17	Радомишльський	2	8,0	ВАТ «Райффайзен банк Аваль»	26,0	3,3
18	Червоноармійський	5	2,0	ВАТ «Райффайзен банк Аваль»	26,0	0,2
19	Брусилівський	3	10,1	АТ «Індекс банк»	28,0	10,7
По області:		118	151,6			44,0

Джерело: розраховано за даними Головного управління агропромислового розвитку в Житомирській області.

Додаток Ж

Бюджетне фінансування підприємств аграрного сектора Житомирської області

№ п/п	Район	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2010 р. у % до 2006 р.
1	Андрушівський	193	1732	3631	2915	3346	3887	5292	1920	3135	94
2	Бердичівський	233	1497	2309	3115	4410	6997	7393	8470	3665	83
3	Любарський	136	1285	1648	2009	3713	4994	5647	814	513	14
4	Попільнянський	481	4081	6407	7234	9947	9775	10125	3908	3930	40
5	Ружинський	537	2561	3329	2361	5551	5549	8639	1711	636	11
6	Чуднівський	221	1547	1824	1886	4550	4795	6465	4877	2531	56
7	Романівський	61	828	891	1149	1935	2991	4152	1958	1089	56
8	Житомирський	124	1890	1597	5257	6030	5316	9404	10079	4706	78
9	Коростишівський	133	708	1204	1152	1426	1482	1305	351	371	26
10	Нов.-Волинський	1257	2910	4329	4717	6808	11140	8214	2981	1919	28
11	Черняхівський	148	807	987	1952	2518	4062	4712	1259	1946	77
12	Баранівський	62	586	469	533	1218	1500	1277	367	8	1
13	Вол.-Волинський	79	585	443	348	1059	1168	833	346	35	3
14	Ємільчинський	169	1152	1882	3389	4464	5187	4846	808	546	12
15	Коростенський	188	1054	971	1594	2324	4002	3099	2160	26	1
16	Лугинський	142	327	242	1147	1053	1201	1065	1156	508	48
17	Малинський	102	1142	1714	1053	1182	1424	3223	526	124	11
18	Народицький	39	465	323	808	708	807	502	61	41	6
19	Овруцький	169	1334	1544	2488	3454	4213	4706	800	56	2
20	Олевський	73	565	770	3875	5526	7393	10680	7879	7281	132
21	Радомишльський	112	1815	2468	1990	3692	4145	4438	1398	194	5
22	Червоноармійський	173	1343	1144	2197	3189	3549	3103	4766	1894	59
23	Брусилівський	181	2188	2229	2110	3388	4470	3290	1155	367	11
По області:		5013	32402	42355	55279	81491	100047	112410	59748	35521	44

Джерело: розраховано за даними Головного управління агропромислового розвитку в Житомирській області.

Додаток 3

Бюджетне фінансування в розрізі регіональних програм підприємств АПК Житомирської області за 2010 р.

№ п/п	Район	Державна підтримка розвитку хмелярства	Закладання і нагляд за молодими садами, виноградниками та ягідниками	Тваринницька логістика та вир-во прод-ї рослин-ва (за пров-д цукрових буряків)	Погашення кредиторської заборгованості по тваринництву за 2009 р.	Селекція в тваринництві	Часткова компенсація вартості техніки вітчизняного виробництва	Оздоровлення та відпочинок дітей працівників АПК	Підготовка, перепідготовка, підвищення кваліфікації кадрів	Хімічна меліорація земель (вапнування кислих ґрунтів)	Закупівля індивідуальних доільних апаратів для ОСГ	Пільгове кредитування індивідуальних сільських забудовників	Зведені видатки по програмах
1	Андрушівський	0,0	0,0	2029,5	648,4	0,0	0,0	76,5	0,0	376,4	4,0	0,0	3134,8
2	Бердичівський	2793,8	0,0	428,0	0,0	190,0	0,0	0,0	0,0	249,2	4,0	0,0	3665,0
3	Любарський	0,0	0,0	242,5	0,0	116,0	0,0	56,5	0,0	74,4	24,0	0,0	513,4
4	Попільнянський	0,0	1649,0	1639,6	186,0	405,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	50,0	3929,5
5	Ружинський	0,0	0,0	551,0	33,3	40,0	0,0	0,0	0,0	0,0	12,0	0,0	636,3
6	Чуднівський	2384,0	0,0	139,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	8,0	0,0	2531,0
7	Романівський	892,5	0,0	110,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	12,0	74,0	1088,5
8	Житомирський	2946,0	0,0	330,0	0,0	1330,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,0	95,6	4705,6
9	Коростишівський	286,6	0,0	0,0	38,4	30,0	0,0	0,0	0,0	0,0	16,0	0,0	371,0
10	Нов.-Волинський	0,0	226,0	0,0	22,3	150,0	499,0	0,0	636,0	0,0	16,0	369,9	1919,2
11	Черняхівський	1476,3	0,0	0,0	0,0	0,0	326,3	0,0	0,0	0,0	8,0	135,0	1945,6
12	Баранівський	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	8,0	0,0	8,0
13	Вол.-Волинський	0,0	0,0	0,0	15,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	20,0	0,0	35,0
14	Ємільчинський	0,0	0,0	0,0	151,9	0,0	249,5	0,0	0,0	0,0	20,0	125,0	546,4
15	Коростенський	0,0	0,0	0,0	25,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	25,6
16	Лугинський	266,0	0,0	0,0	188,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,0	50,0	508,4
17	Малинський	0,0	0,0	0,0		0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	12,0	25,0	124,4
18	Народицький	0,0	0,0	0,0	33,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	8,0	0,0	41,5
19	Овруцький	0,0	0,0	0,0	15,0	0,0	41,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	56,3
20	Олевський	7152,6	74,0	0,0	46,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	8,0	0,0	7280,8
21	Радомишльський	0,0	0,0	0,0	97,5	80,0	0,0	0,0	0,0	0,0	16,0	0,0	193,5
22	Червоноармійський	1553,9	0,0	0,0	33,5	50,0	249,5	0,0	0,0	0,0	4,0	3,2	1894,1
23	Брусилівський	0,0	0,0	0,0	232,8	0,0	76,8	0,0	0,0	0,0	28,0	29,3	366,9
Усього:		19751,7	1949,0	5469,6	1855,3	2391,0	1442,3	133,0	636,0	700,0	236,0	957,0	35520,7

Джерело: розраховано за даними Головного управління агропромислового розвитку в Житомирській області.

Додаток К
Анкета

керівників та спеціалістів проводиться з метою виявлення основних проблем розвитку сільськогосподарських підприємств та загроз їх економічній безпеці

Результати дослідження будуть використовуватися лише в наукових цілях. Конфіденційність інформації гарантується. Для заповнення анкети уважно прочитайте запитання та поставте помітку навпроти вибраного Вами варіанту відповіді в спеціально відведена для цього графу. Будемо Вам вдячні за відвертість, що підвищить об'єктивність результатів дослідження.

1. Вкажіть, будь ласка, Вашу посаду:
 - Керівник
 - Спеціаліст

2. Скільки років існує Ваше підприємство?
 - До 1 року
 - 1 – 5 років
 - 5 – 10 років
 - Більше 10 років

3. До якої організаційно-правової форми належить Ваше підприємство?
 - Господарські товариства
 - Приватні підприємства
 - Виробничі кооперативи
 - Фермерські господарства
 - Державні підприємства
 - Інші форми (вказати) _____

4. Вкажіть, будь ласка, спеціалізацію Вашого підприємства
 - Рослинництво
 - Тваринництво
 - Змішане

5. Чи достатньо власних коштів для діяльності підприємства?
 - Так
 - Ні
 - Важко відповісти

6. Чи залучає Ваше підприємство кредитні ресурси для своєї діяльності?
 - Так, довгострокові кредити
 - Так, короткострокові кредити
 - Ні, не залучає

7. Якщо ні, то вкажіть з якої причини:
 - Достатньо власних коштів
 - Відсутність застави
 - Високі відсоткові ставки
 - Обмеженість інформації про кредиторів
 - Складність оформлення документів
 - Інше (вказати) _____

Продовження додатку К

8. Які проблеми ускладнюють ресурсно-технічне забезпечення Вашого підприємства?
- Недостатньо техніки
 - Високий рівень зношеності техніки
 - Неспроможність забезпечити виробництво матеріальними ресурсами в необхідному обсязі
 - Неefективне використання матеріальних ресурсів
 - Інше (вказати) _____
9. Основними причинами проблем ресурсно-технічного забезпечення є:
- Брак коштів
 - Відсутність кваліфікованих кадрів
 - Високі ціни на матеріальні ресурси
 - Інше (вказати) _____
10. Що знижує ефективність використання персоналу на Вашому підприємстві:
- Висока плинність кадрів
 - Низький рівень продуктивності праці
 - Темп зростання заробітної плати перевищує продуктивність праці
 - Інше (вказіть) _____
11. Основними причинами їх виникнення є:
- Незадовільні соціальні умови життя на селі
 - Низька кваліфікація кадрів
 - Недостатнє стимулювання (матеріальне, адміністративне, моральне) працівників
 - Інше (вказіть) _____
12. Чи має Ваше підприємство заборгованість по заробітній платі перед працівниками?
- Так
 - Ні
13. Якщо так, то за який період?
- 1 місяць
 - 2-3 місяця
 - 4-5 місяців
 - Більше 6-ти місяців
14. Які причини перешкоджають ефективному виробництву на підприємстві?
- Відсутність капіталовкладень
 - Низька ефективність використання виробничих фондів
 - Недостатній ступінь окупності витрат
 - Порушення технологічного процесу
 - Інше (вказіть) _____
15. Вкажіть основні перешкоди ефективному використанню земельних ресурсів?
- Низька родючість ґрунту землі
 - Високий рівень радіаційного забруднення землі

Продовження додатку К

- Неприятливі погодні умови
- Нераціональне використання земельних ресурсів
- Інше (вказіть) _____

16. Які найбільш ймовірні загрози можуть порушувати роботу Вашого підприємства?

- Низький платоспроможний попит населення
- Підвищення якості продукції конкурентів
- Низькі ціни на сільськогосподарську продукцію конкурентів
- Інше (вказіть) _____

17. Чи здійснює Ваше підприємство страховий захист виробництва?

- Так
- Ні
- Час від часу
- Планується на перспективу

18. Якщо ні, то вкажіть з якої причини:

- Брак коштів
- Відсутність гарантій виплати страхового відшкодування
- Неприйнятні умови страхування
- Недостатня інформованість про діяльність страхових організацій
- Інше (вказати) _____

19. Чи доцільно на Вашому підприємстві створювати службу виявлення та попередження основних загроз ефективній діяльності підприємства?

- Так
- Ні
- Важко відповісти

20. Вкажіть чинники, які сприяли б розвитку Вашого підприємства?

- Притік інвестицій
- Достатнє технічне забезпечення
- Висока кваліфікація та досвід працівників
- Ефективне використання земельних ресурсів
- Підвищення якості продукції
- Державна підтримка
- Інше (вказіть) _____

Дякуємо за допомогу у нашій роботі та бажаємо успіхів!

*Додаток Л***Вихідні дані для визначення тенденцій змін рівня економічної безпеки
сільськогосподарських підприємств Житомирської області**

Рік	Рівень інтегрального показника економічної безпеки
2000	0,55
2001	0,42
2002	0,26
2003	0,34
2004	0,53
2005	0,53
2006	0,52
2007	0,66
2008	0,66
2009	0,65
2010	0,62

Джерело: власні дослідження.

Додаток М

Анкета

керівників та спеціалістів проводиться з метою оцінки можливості підвищення рівня економічної безпеки сільськогосподарських виробників шляхом організації їх діяльності на кооперативних засадах

Результати дослідження будуть використовуватися лише в наукових цілях. Конфіденційність інформації гарантується. Для заповнення анкети уважно прочитайте запитання та поставте помітку навпроти вибраного Вами варіанту відповіді в спеціально відведену для цього графу. Будемо Вам вдячні за відвертість, що підвищить об'єктивність результатів дослідження.

1. Вкажіть, будь ласка, Вашу посаду:

☐ керівник	☐ спеціаліст
-----------------------------------	-------------------------------------

2. До якої організаційно-правової форми належить Ваше підприємство?
 - господарські товариства
 - приватні підприємства
 - виробничі кооперативи
 - фермерські господарства
 - державні підприємства
 - інші форми (вказати) _____

3. Чи вважаєте Ви за доцільну участь у сільськогосподарських обслуговуючих кооперативах?

☐ так	☐ ні	☐ важко відповісти
------------------------------	-----------------------------	---

4. Якщо на попереднє питання Ви відповіли позитивно, то з якою метою доцільно вступати у кооперативи?
 - для забезпечення виробництва сировиною та матеріалами (мінеральними та органічними добривами, засобами захисту рослин, сидератами тощо);
 - для отримання послуг з технічного обслуговування виробництва та ремонту техніки, оренди техніки за низькими цінами
 - для отримання послуг зі збирання врожаю
 - для отримання зооветеринарних послуг
 - для отримання консультаційних послуг (технології виробництва, законодавства)
 - для покращення процесу реалізації продукції (маркетингові послуги)
 - для організації подальшої переробки продукції власного виробництва
 - інше (вказати) _____

5. Як, на Вашу думку, вплине участь у різних типах сільськогосподарських кооперативів на здатність Вашого підприємства забезпечити свою діяльність власними коштами

Продовження додатку М

(3 – значно підвищить; 2 – забезпечить підвищення на середньому рівні; 1 – ніяких змін не відбудеться; 0 – забезпечить зниження)

№ п/п	Вид послуг	Оцінка			
		0 значене підвищення	1 посереднє підвищення	2 без змін	3 зниження
1.	забезпечення виробництва сировиною та матеріалами (добривами, засобами захисту рослин, сидератами тощо)				
2.	технічне обслуговування виробництва, ремонт, оренда техніки за низькими цінами				
3.	збирання врожаю				
4.	зооветеринарні послуги				
5.	маркетингові послуги (послуги з реалізації продукції)				
6.	переробка продукції				
7.	інше (вказати)				

6. Як, на Вашу думку, вплине участь у різних типах сільськогосподарських кооперативів на **рівень технічного забезпечення** підприємства (3 – значно підвищить; 2 – забезпечить підвищення на середньому рівні; 1 – ніяких змін не відбудеться; 0 – забезпечить зниження)

№ п/п	Вид послуг	Оцінка			
		0 значене підвищення	1 посереднє підвищення	2 без змін	3 зниження
1.	забезпечення виробництва сировиною та матеріалами (добривами, засобами захисту рослин, сидератами тощо)				
2.	технічне обслуговування виробництва, ремонт, оренда техніки за низькими цінами				
3.	збирання врожаю				
4.	зооветеринарні послуги				
5.	маркетингові послуги (послуги з реалізації продукції)				
6.	переробка продукції				
7.	інше (вказати)				

7. Як, на Вашу думку, вплине участь у різних типах сільськогосподарських кооперативів на **якість (кваліфікацію) та плинність персоналу** (3 – значно підвищить; 2 – забезпечить підвищення на середньому рівні; 1 – ніяких змін не відбудеться; 0 – забезпечить зниження)

Продовження додатку М

№ п/п	Вид послуг	Оцінка			
		0 значен підвищення	1 посереднє підвищення	2 без змін	3 зниження
1.	забезпечення виробництва сировиною та матеріалами (добривами, засобами захисту рослин, сидератами тощо)				
2.	технічне обслуговування виробництва, ремонт, оренда техніки за низькими цінами				
3.	збирання врожаю				
4.	зооветеринарні послуги				
5.	маркетингові послуги (послуги з реалізації продукції)				
6.	переробка продукції				
7.	інше (вказати)				

8. Як, на Вашу думку, вплине участь у різних типах сільськогосподарських кооперативів на **рівень рентабельності та інвестиційну привабливість** Вашого підприємства (3 – значно підвищить; 2 – забезпечить підвищення на середньому рівні; 1 – ніяких змін не відбудеться; 0 – забезпечить зниження)

№ п/п	Вид послуг	Оцінка			
		0 значен підвищення	1 посереднє підвищення	2 без змін	3 зниження
1.	забезпечення виробництва сировиною та матеріалами (добривами, засобами захисту рослин, сидератами тощо)				
2.	технічне обслуговування виробництва, ремонт, оренда техніки за низькими цінами				
3.	збирання врожаю				
4.	зооветеринарні послуги				
5.	маркетингові послуги (послуги з реалізації продукції)				
6.	переробка продукції				
7.	інше (вказати)				

9. Як, на Вашу думку, вплине участь у різних типах сільськогосподарських кооперативів на **якість ґрунту** сільськогосподарських угідь, які є у розпорядженні Вашого підприємства (3 – значно підвищить; 2 – забезпечить підвищення на середньому рівні; 1 – ніяких змін не відбудеться; 0 – забезпечить зниження)

Продовження додатку М

№ п/п	Вид послуг	Оцінка			
		0 значене підвищення	1 посереднє підвищення	2 без змін	3 зниження
1.	забезпечення виробництва сировиною та матеріалами (добривами, засобами захисту рослин, сидератами тощо)				
2.	технічне обслуговування виробництва, ремонт, оренда техніки за низькими цінами				
3.	збирання врожаю				
4.	зооветеринарні послуги				
5.	маркетингові послуги (послуги з реалізації продукції)				
6.	переробка продукції				
7.	інше (вказати)				

10. Як, на Вашу думку, вплине участь у різних типах сільськогосподарських кооперативів на **темпи приросту реалізації продукції** (3 – значно підвищить; 2 – забезпечить підвищення на середньому рівні; 1 – ніяких змін не відбудеться; 0 – забезпечить зниження)

№ п/п	Вид послуг	Оцінка			
		0 значене підвищення	1 посереднє підвищення	2 без змін	3 зниження
1.	забезпечення виробництва сировиною та матеріалами (добривами, засобами захисту рослин, сидератами тощо)				
2.	технічне обслуговування виробництва, ремонт, оренда техніки за низькими цінами				
3.	збирання врожаю				
4.	зооветеринарні послуги				
5.	маркетингові послуги (послуги з реалізації продукції)				
6.	переробка продукції				
7.	інше (вказати)				

11. Як, на Вашу думку, вплине участь у різних типах сільськогосподарських кооперативів на **рівень економічної безпеки** Вашого підприємства (3 – значно підвищить; 2 – забезпечить підвищення на середньому рівні; 1 – ніяких змін не відбудеться; 0 – забезпечить зниження)

Продовження додатку М

№ п/п	Вид послуг	Оцінка			
		0 значен підвищення	1 посереднє підвищення	2 без змін	3 зниження
1.	забезпечення виробництва сировиною та матеріалами (добривами, засобами захисту рослин, сидератами тощо)				
2.	технічне обслуговування виробництва, ремонт, оренда техніки за низькими цінами				
3.	збирання врожаю				
4.	зооветеринарні послуги				
5.	маркетингові послуги (послуги з реалізації продукції)				
6.	переробка продукції				
7.	інше (вказати)				

Дякуємо за допомогу у нашій роботі та бажаємо успіхів!

Додаток Н

Звіт по результатам лінійної моделі оптимізації рівнів часткових коефіцієнтів інтегрального показника економічної безпеки ПСП «Дружба»

Целевая ячейка (Максимум)						
Ячейка	Имя	Исходное значение	Результат			
\$I\$2	ЦФ	0,526528677	0,526528677			
Изменяемые ячейки						
Ячейка	Имя	Исходное значение	Результат			
\$B\$2	Фінансова	0,487451401	0,487451401			
\$C\$2	Ресурсно-технічна	0,498713086	0,498713086			
\$D\$2	Кадрова	0,496020845	0,496020845			
\$E\$2	Екологічна	0,55856204	0,55856204			
\$F\$2	Виробнича	0,605969259	0,605969259			
\$G\$2	Збутова	0,531263328	0,531263328			
Ограничения						
Ячейка	Имя	Значение	Формула	Статус	Разница	
\$H\$10	Земельні ресурси ЦФ	10,31276384	$\$H\$10 \leq \$J\10	связанное	0	
\$H\$11	Трудові ресурси ЦФ	2,462994311	$\$H\$11 \leq \$J\11	не связан.	19,62434549	
\$H\$12	Грошові ресурси ЦФ	31,94960016	$\$H\$12 \leq \$J\12	не связан.	646,9679391	
\$B\$2	Фінансова складова	0,487451401	$\$B\$2 \leq \$B\4	не связан.	0,512548599	
\$C\$2	Ресурсно-технічна складова	0,498713086	$\$C\$2 \leq \$C\4	не связан.	0,501286914	
\$D\$2	Кадрова складова	0,496020845	$\$D\$2 \leq \$D\4	не связан.	0,503979155	
\$E\$2	Екологічна складова	0,55856204	$\$E\$2 \leq \$E\4	не связан.	0,44143796	
\$F\$2	Виробнича складова	0,605969259	$\$F\$2 \leq \$F\4	не связан.	0,394030741	
\$G\$2	Збутова складова	0,531263328	$\$G\$2 \leq \$G\4	не связан.	0,468736672	
\$B\$2	Фінансова складова	0,487451401	$\$B\$2 \geq \$B\3	не связан.	1,487451401	
\$C\$2	Ресурсно-технічна складова	0,498713086	$\$C\$2 \geq \$C\3	не связан.	1,498713086	
\$D\$2	Кадрова складова	0,496020845	$\$D\$2 \geq \$D\3	не связан.	1,496020845	
\$E\$2	Екологічна складова	0,55856204	$\$E\$2 \geq \$E\3	не связан.	1,55856204	
\$F\$2	Виробнича складова	0,605969259	$\$F\$2 \geq \$F\3	не связан.	1,605969259	
\$G\$2	Збутова складова	0,531263328	$\$G\$2 \geq \$G\3	не связан.	1,531263328	

Додаток О
**Звіт по стійкості лінійної моделі оптимізації рівнів часткових коефіцієнтів
інтегрального показника економічної безпеки ПСП «Дружба»**

Изменяемые ячейки						
		Результ.	Нормир.	Целевой	Допустимое	Допустимое
Ячейка	Имя	значение	стоимость	Коэффициент	Увеличение	Уменьшение
\$B\$2	Фінансова складова	1	0	0,18	1E+30	0
\$C\$2	Ресурсно-технічна складова	1	0	0,176	1E+30	0
\$D\$2	Кадрова складова	1	0	0,177	1E+30	0
\$E\$2	Екологічна складова	0	0	0,157	0	1E+30
\$F\$2	Виробнича складова	0	0	0,145	0	1E+30
\$G\$2	Збутова складова	0,452021042	0	0,165	0	0
Ограничения						
		Результ.	Теневая	Ограничение	Допустимое	Допустимое
Ячейка	Имя	значение	Цена	Правая часть	Увеличение	Уменьшение
\$H\$11	Земельні ресурси ЦФ	342	0,00177656	342	20,96296296	41,98196391
\$H\$12	Трудові ресурси ЦФ	65,95714286	0	70	1E+30	4,042857143
\$H\$13	Грошові ресурси ЦФ	1273,339286	0	1700	1E+30	426,6607143